

~~31249~~

М. ГАЛАГАН

СПОМИНИ

IV°

МИКОЛА ГАЛАГАН
З МОЇХ СПОМИНІВ

13(2JK) 111, ~~113~~
+ T3(2YK) 111-6, 013

З друкарні Щасного Беднарського
в аренді „Промислу Графічного“
у Львові Ринок 9. Телефон 76-14

10

МИКОЛА ГАЛАГАН

З МОЇХ СПОМИНІВ

ІВ. ЧАСТИНА

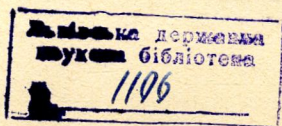
Л Ъ В І В

ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

1930

Львів. Віолотека
АН. УРСР

дописати

XII.

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ В РУМУНІЇ.

Про історію Румунії, її економіку, політику і т. д. я давніше знав не більше, ніж про якусь іншу державу на Балкані. Можливо, що в деякому відношенні про Румунію знав навіть менше, ніж про сусідні з нею держави, і напевне менше, ніж про західно-європейські. Більше зацікавлення нею появилася у мене під час війни на Балкані 1912 р., коли всі православні балканські народи „під знаменем хреста“ ополчились на Турцію, що билась „під знаменем півмісяця“. Дуже добре я памятав з того часу історію з Добруджею: як Румунія вступила у війну тоді, коли вже обидві сторони були знесилені; воювала по боці „хреста“ проти „пів-місяця“, а потім напала на свого недавнього воєнного союзника і „хрестного“ брата та відобрала від нього частину території. Очевидно, що й участь її у світовій війні мала під собою такий самий ґрунт.

Виступлення Румунії у світовій війні на стороні держав Антанти було справжнім нещастям для тодішньої російської імперії. Румуни до такої міри мало підготовлені були до ведення війни з якоюсь державою, де військова справа стояла на належній висоті, що їхнє військо, техніка й уся військова організація, як оповідали мені знайомі старшини, скидались більше на карикатуру, ніж на щось серйозне з військового погляду. Не диво, що німецькому генералові Макензену не завдало великої праці покінчити з цим новим противником в найкоротшім часі. Дійсно, він мав право буквально повторити Цезареву форму: *veni, vidi, vici*. Румунська армія виявила себе рішучо нездатною не то що нападати, але навіть обороняти свою землю. Німці не воювали, а просто машерували в глибину Румунії. Ще коли був я у полку в Ягольниці в осени 1916 р., нераз доводилось чути балачки про те, як „доблестные союзники“ — Румуни тікали при одному виді Німців, кидаючи своє військо (правда мало придатне для ведення модерної війни) майно й тікаючи в світ за очі. Бачив тоді я (та й почув на власні уші), як місцеві люде намішливо й зневажливо ставились до того нашого знаменитого „союзника“ і це почуття зневаги переносили й на російську армію. Серед військових було велике озлоблення проти „музикантів“, ц. т. Румунів. З призирством про них говорили, що Румуни, „не нація, а професія“; що порядно воювати вони не вміють, а тільки,

як ті мародери, в кінці війни між якимись державами вони зрадницьки нападають на слабшого й грабують у нього шматок землі; що не мають вони поняття про військову честь, благородство й джентльменство.

Відомо, що авантюра з втягненням Румунії у війну мала той наслідок, що скоро побиту румунську армію зняли з фронту, а на її місце стала російська армія, яка й здержувала дальший наступ Німців, Болгарів і Турків у Румунії. Значна частина Румунії була вже в руках Німців разом зі столицею її Букарештом; король, парлямент, уряд та центральні державні установи перенесені були майже до самої колишньої границі з бувшою російською імперією — до м. Ясси; золотий запас Румунії лежав у пивницях російського державного банку. Отже фактично вона опинилась у повній залежності від Росії і румунський уряд не був фактично господарем навіть тої частини своєї території, яка ще не була окупована Німцями. Тут влада фактично належала російському військовому начальству. Військові російські круги давали вияв свого відношення до Румунів часто у формах дуже неделікатних та навіть брутальних. Доводилось чути, що навіть менші військові начальники російської армії поводитись з румунськими старшинами вищих ранг так, як з худобиною; про румунське населення і говорити не приходитьсь. Румуни все це терпіли і, згідно зі своєю тактикою, чекали слушного часу. Час цей настав, коли в Росії вибухла ре-

волюція і російська армія почала розвалюватись.

Румунія, здана на свої власні сили, не в стані була, розуміється, противитись силі центральних держав і заключила з ними сепаратний мир, хоч і зобов'язалась була свого часу перед Антантою такого миру не заключати. Справу замирення з центральними державами перевів ново-призначений германофільський кабінет видатного румунського політика Маргільо-мана. У посіданні румунського уряду була лише невелика частина державної території, бо більша частина Румунії була, згідно з договором, окупована тимчасом німецькою армією. Отже становище Румунії в квітні місяці 1918 р. було, мабуть, мало чим краще, ніж становище нашої молодії У. Н. Р.

Відповідною постановою 5 квітня оформлено було моє призначення і я того ж самого дня відїхав із Києва. Ще перед офіційним призначенням одвівав я наше міністерство закордонних справ, щоб одержати загальні інформації про становище в Румунії та вказівки щодо завдань, які на мене покладається. Я одержав інформації доволі скупі і вони мало що доповнили ті відомости, які я мав перед тим. Щодо інструкцій відносно близьких моїх завдань, то тут справа стояла трохи гірше. М. Любинський затруднявся ясно й дефінітивно їх сформулювати. Треба правду сказати, що ситуація була, дійсно, досить скomплікована. В той час Бесарабський Сфатул Цереї проголосив уже приєднання цілої Бесарабії до Румунії. Отже і вся етнографічно-

українська частина Бесарабії опинилась під протекторатом Румунії; правильніше буде навіть сказати, що за допомогою Бесарабської Директорії Румунія вже управляла цілою Бесарабією. Таким чином виникало питання, як має поставитись до цього влада У. Н. Р.: чи визнає вона без жадних застережень приєднання Бесарабії до Румунії, вважаючи, що Сфатул Церей, як виразник волі населення, діяв цілком законно й виніс свою постанову, користуючись правом самоозначення, відповідно до бажання більшості населення; чи, навпаки, буде вона протестувати проти такого рішення Сфатула Церей, зважаючи на те, що те рішення прийняте було під загрозою багнетів румунських вояків, які були введені в салью засідання підчас голосування — отже тим знасилувано волю заступників населення й ушкоджено інтереси української частини людности Бесарабії; чи може, українська влада буде числитись з фактом приєднання Бесарабії до Румунії як з *fait accompli*, не буде формально виступати з протестом, але буде домагатись запевнення в тій чи іншій формі прав української меншости на території Бесарабії; чи, зрештою, може наше міністерство закордонних справ має на увазі ще якісь конкретні пляни щодо зазначення свого становища в справі Бесарабії. На жаль, я не міг одержати на це своє запитання певної відповіді від кермуючого міністерством М. Любинського. Він дуже чемно пропонував мені свої послуги зібрати й надіслати мені додатко-

во всі потрібні матеріали, які торкаються справи Бесарабії; радив поговорити в цій справі з деякими людьми; кілька разів нагадував, щоб я не забув узяти з собою книжку Рудницького „Ukraina – Land und Volk“ і ще якісь книжки, але ясної відповіді на запитання не давав. Підніс я і друге питання: про військове майно, яке залишилось в Румунії і Бесарабії після розвалу російського фронту. Це майно мало не міліонову, а скорше, мабуть, як на тодішні ціни міліярдову цінність. Воно в ніякий спосіб не могло належати Румунії, бо це майно було власністю колишньої російської імперії, а тепер мусіло, очевидно, припасти її спадкоємцям: всім державам, які повстали на території колишньої російської імперії. Питання про те, як ці спадкоємці розділилиб між собою те майно та й взагалі в якій пропорції вони перебрати на себе права й обов'язки супроти дебіторів і кредиторів колишньої імперії, мусіло бути питанням, що його малиб вирішити самі ті спадкоємці по взаємному порозумінню; стороння сила, ц. т. інша держава, яка не є спадкоємцем російської імперії, не повинна втручатись у цю справу. Україна малаб перебрати на себе права й обов'язки бувшої російської держави приблизно в розмірі одної їх третини. Таким чином і щодо військового майна, яке було нагромаджене на румунському фронті, то Україна малаб заявити свої претенсії також на одну третину його. Але з огляду на те, що інші держави-спадкоємці не могли не-

гайно забрати належну їм частину, малаб влада УНР взяти все те військове майно під свою охорону з тим, що пізніше полагодить цілу ту справу з іншими законними претендентами. Ця точка погляду не була виставлена, як моя особиста, бо й інші кермуючі особи в бесідах зі мною висловлювали такий самий погляд. Отже, і цю справу поставив я перед кермуючим міністерством закордонних справ. Він згоджувався з тим, що обстоювати цей погляд булоб для нас вигідно. Не мав особисто нічого проти того, щоб в такому напрямі я провадив справи по приїзді до Румунії, але й тут дефінітивно нічого мені не сказав. Одно він мені сказав ясно й виразно: мусів я добиватись, щоб Румунія визнала *de jure* незалежність У.Н.Р. Інші всі справи пропонував лишити на той час, коли прийде до міністерства голова ради міністрів В. Голубович і висловить погляд цілої ради міністрів на всі ті питання, які я підніс чи які виникли в самій раді міністрів. М. Любинський покликувався на те, що він, як лише кермуючий міністерством, не може сам давати вказівок до таких важливих питань, які я підніс. Згодився я, звичайно, почекати премієра*).

В. Голубович прийшов до міністерства не то заспаний, не то стомлений. Запитання, що з ними я до нього звернувся, були для нього,

*) В другому кабінеті Голубовича брали участь всі три більші українські партії—с.-р., с.-д. і с.-ф. „Спасителів“ було вже тепер трохи менше.

оскільки міг я зорієнтуватись по його відповідях, цілковитою несподіванкою. Принаймні відповідав він на них так, як відповідають люди на питання в таких справах, над якими вони ніколи не роздумували. Коли мова зайшла про становище правительства УНР супроти рішення Сфатула Цереї, то В. Голубович сказав мені, що мусів би я домагатись згоди румунського уряду на встановлення „справедливих“ границь між УНР та Румунією. Тут він на мапі почав показувати, як мусілаб, на його думку, йти погранична лінія. Його палець виводив на мапі якусь таку фантастично-плутану лінію, що мій терпець урвався, і я порадив Голубовичеві пошукувати собі іншого оборонця його дивовижних проєктів бажаної йому лінії державного кордону УНР. Це, зрештою, не була ніяка лінія державних кордонів, бо В. Голубович водив пальцем по розграні етнографічних територій. А через те, що в Бесарабії населення помішане, то проєктовані Голубовичем державні границі скидались на якісь торочки на кінці рушника чи плахти. На мою заяву zareагував М. Любинський. Він казав, що накреслювані Голубовичем границі є не більше, ніж особисті міркування цього останнього, з якими трудно погодитись. Потім обидва вони заявили, що дефінітивні вказівки вишлють мені пізніше до Яс. У справі військового майна мав я обстоювати точку погляду, про яку щойно згадував. Просив мене М. С. Грушевський, щоб перед відїздом зайшов я до нього на нараду. Я від-

відав М. Грушевського в його кабінеті у Центральній Раді. Зовсім іншого характеру була це бесіда.

Я вислухав усі поради М. С. Грушевського з великим інтересом і без вагання прийняв їх для себе, як кермуючі вказівки в тій чинності, що її мав я виявити в ролі заступника УНР в Румунії. Було видно, що старий професор уже добре продумав цілу справу, „приглянувся“ й обчислив різні можливості; так само й щодо аргументації в обороні українських інтересів я мав можливість протягом короткої нашої розмови вислухати чимало цінних для мене вказівок. Я був дуже вдячний М. С. Грушевському за оту нашу бесіду. Побажав він мені успіху і ми попрощались.

До складу моєї місії (правда, її гучно називали тоді „посольство“) приділило міністерство лише двох урядовців-аташе; інший потрібний персонал мав я набрати, в разі потреби, із тих Укрлїнців, що вже перед тим виступали в Румунії, як фактичні заступники українського правительства: були це почасти члени українських військових рад та військові комісарі. Зі мною їхали урядовці А. Клор та А. Галин. Перший із них був напів французького походження; жвавий, спритний, знав добре чужі мови. Другий доволі флегматичний Українець, племінник відомого українського діяча; хоч знав він і французьку, але головно він мав бути фахівцем в румунській мові; на ділі виявилось, однак, що він знає молдованську і то, мабуть,

просту селянську мову, а з румунською літературною мовою у нього вийшло слабше. Обидва були ще молоді люде, і до самостійної праці, звичайно, не були підготовані; хоч А. Галин був по українськи трохи лінуватий, а А. Клор по французьки трохи легкодушний, але загалом обидва були вони симпатичними й слухняними молодиками. Постарались вони про поладження всяких формальностей, звязаних з нашою подорожею, та закупили різні потрібні речі. Одержав я „увірительну грамоту“, дипломатичний паспорт, 25.000 карб. на наше утримання (не дуже велика сума як на той час!) і рушили ми із Київа до Яс. Міністерство залізниць дало нам окремий вагон, а військове міністерство приділило нам для охорони 5 бравих синьожупанників, які мали супроводити нас до границі.

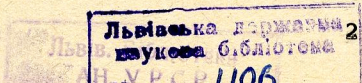
Передтим, як призначили мене послом, наше міністерство одержало згоду від румунського уряду на призначення мене на цю посаду. Отже, як годиться, виконано було перший акт при навязанні дипломатичних зносин і румунський уряд офіційно уділив своє *agrément*. Таким чином про наш приїзд Румуни знали і, здавалось би, попередили кого слід. Так, одначе, не сталось. Знало, очевидно, про це й німецьке та австрійське командування на Україні. В зоні німецької окупації (бо фактично це справді була окупація) ніяких непорозумінь не було; при перевірках на стаціях до нашого вагону німецькі старшини і вояки не заходили;

досить було тільки сказати, хто їде в нашому вагоні, і вони йшли собі далі, бо мали, мабуть, наказ нас не чіпати. Інакше було в зоні австрійської окупації. Австрійці ні про наше посольство, ні про його ціль нічого, очевидно, не знали і на цьому ґрунті виникали непорозуміння; старшини і вояки пробували увійти також і до нашого вагону; коли їх не пускали, то вони сперечались, здвигували плечима, дивувалась, не знали, як мають з нами поводитись; але зрештою не перешкаджали нам їхати. Якесь безладдя. Приїхали другого дня рано до Тирасполя—кінцевої стації, до якої їздили українські потяги; на другий беріг Дністра до Бесарабії тоді вже потягів не пускали, побоюючись, що Бесарабська Директорія не випустить назад українських потягів. Так само й з другого боку на наш бік не приїздили потяги, доїжджаючи тільки до стації Бендери, що положена на правому березі Дністра. На стації Тираспіль був румунський старшина для звязку з австро-німецьким командуванням. Він про наш приїзд не був, очевидно, попереджений, і тому не знав, чи можна нас пускати чи ні. Цього він нам не говорив; навпаки запевняв, що він уже говорив по телефону з Бендерами, щоб за нами вислали сюди спеціальний потяг. Однак, було ясно, що він чекав відповідних інструкцій і нам тільки „заговорював зуби“. Коли минуло вже досить часу, запитали ми румунського старшину, колиж нарешті приїде той обіцяний „спеціальний потяг“. Він всяким способом викручу-

кувся, а потім заявив, що на стації Бендери нема, на превеликий жаль, відповідного вагону для нас, бож не можуть вони, мовляв, прислати якийсь там поганенький вагончик, коли їде українське посольство. Говорили ми йому, що ми рішучо нічого не маємо проти того, щоб з другого боку прислали навіть звичайний товарний вагон; що цих кілька кілометрів ми можемо переїхати в будь якому вагоні, бо нам важно переїхати скоріше на другий бік, а там ми вже влаштуємось як слід. Старшина продовжував свою крутню, заявляючи, що ніяк неможна допустити, щоб ми їхали в якомусь поганенькому вагоні, бо це не відповідало б нашій гідності і т. д. Було ясно, що треба чекати, поки він одержить необхідні вказівки. Вже аж над вечір заявив він нам, що за 10—15 минут буде тут з другого боку потяг для нас. Дійсно за короткий час до стації приїхав паровик з одним товарним і одним вагоном другої класи. Коли увійшли ми в той класний вагон, то перед нами представився незвичайний образ: в середині вагону не було буквально ніякого урядження; все було знищене, вся оббивка була зідрана, із лавок сторчали поломані пружини; половина вагону полита була вапном. Такий був то „спеціальний потяг“: стара товарна машина, розбитий класний вагон і якийсь дрантивий товарний вагон. Воліли ми влізти до товарного вагону і так тут стоячи переїхали на другий бік Дністра. Їзда тривала недов-

го, так, що за кілька хвилин ми були вже в Бендерах.

У Бендерах нам дали окремий переділ у вагоні першої класи і навіть не взяли з нас грошей. Вагон був колишньої російської залізниці, гарний, чистий. Отже могли, очевидно, прислати за нами якийсь порядніший „спеціальний потяг“, бо на стації Бендери було видно чимало всяких пристойних вагонів. Неприємно вразила ця дрібничкова брехливість, крутість й нещирість. Зручно розташувались ми у своїм купе і збирались, як тільки рушить потяг, лягти спати, бо вже був вечір, а ми трохи таки потомились. Нараз хтось постукав до нашого купе, а потім увійшов якийсь невеликого росту чоловік. Представився нам як колекціонер автографів видатних людей і просив мене, щоб і я дав йому свій автограф. Не знаючи, що то за людина, я відмовився підписатись на папері, який він мені протягав. На його обличчі появився вираз глибокого й щирого огірчення. Він страшенно став мене просити написати моє прізвище; показував автографи Толстого, якихсь міністрів і прочих „видаючихся людей“; просив хоч на клптику паперу підписатись, аби не було навіть тіни сумніву в тому, що він не має наміру якось зловжити мій підпис. Кажу йому: „Вы же собираете автографы выдающихся людей, а я к таковым не принадлежу; я обыкновенный смертный“. Він поширеними очима дивився на мене, а потім заговорив: „как обыкновенный смертный? Вы тепер уже стали

исторической личностью. Вы первый посланник независимой Украины в Румынии. Поэтому я и прошу Вас покорнейше не отказать удовлетворить мою просьбу. Я сохраню вашу собственную подпись как память об этом историческом событии и о Вашей личности“. Бачив я, що то був справді великий аматор автографів, а не якийсь аферист; зрештою він мав право сам собі виробляти принципи, на підставі яких кваліфікував людей чи з погляду їх гідності бути їм в числі видатних. Написав йому своє ім'я й прізвище — нехай береже їх собі на втіху. Кілька разів подякував він мені й пішов, а я подумав собі: „историческая личность“ приїхати сюди в отому дрантивому товаровому вагоні.

Із Бендер мали ми їхати до Яс через Кишинів. Подумував було спинитись у Кишиневі на 1—2 дні, щоб поінформуватись тут у місцевих людей про їхні настрої й відношення до акту прилучення Бесарабії до Румунії. Однак потім рішив їхати просто до Яс, і вже звідти пізніше поїхати з цією метою до Кишинева. Не хотів давати Румунам до рук матеріялу для обвинувачувань мене в акції проти того прилучення. Несподівана обставина спричинилась до того, що я зупинився таки в Кишиневі. Була вже ніч, коли ми приїхали до Кишинева. Проснувся я від галасу на стації й у вагоні. Потім хтось почав кричати коло нашого купе, стукав до дверей і рвав за ручку. Коли хтось із моїх урядовців одімкнув двері

й відчинив їх, щоб подивитись, хто то стукає, то раптом до нашого купе увірвався якийсь румунський майор, щось лопотав незрозуміле надзвичайно голосно і, не питаючи дозволу, почав уможуватись у нас. Звернули його увагу, що це купе зайняте нами, але він продовжував горланити, товкся по купе, кликав ще й інших офіцерів сюди і взагалі поводився нахабно, безпардонно й просто по хамськи. Тоді я попросив пояснити йому, що протестую проти такого непристойного його поводження з нашою місією, яка їде до їхнього уряду, на знак протесту висідаю з потягу, а в Кишиневі заявлю про його поведінку відповідному начальству. Майор присмирнів; може навіть вийшовби з нашого купе, боячись кари. Але я випередив його, вийшов із купе і сказав, щоб винесли звідти наші речі. Таким чином у мене явилась цілком „легальна“ причина для того, щоб перервати свою подорож і задержатись у Кишиневі. Рано другого дня звязався я з українською військовою радою. Рішили, що звідси я поїду автомобілем, який мені дасть рада. Післав до якогось старшого румунського начальника переказати йому про інцидент, що стався вночі й примусів нас висісти в Кишиневі, з просьбою дослідити, хто був той майор, та його притягти до відповідальності. Само собою, що це було обіцяно, але без сумніву не здійснено. Отже лишився я у Кишиневі на три дні через те, що чекаю, мовляв, поки полагождать автомобіль. Розуміється, що лагодили його так довго,

скільки це треба було. Я внутрішньо був вдячний отому нахабі-майорові, бо в часі перебування у Кишиневі побачився я з різними людьми як українцями, так і неукраїнцями; інформувався про те, що мене інтересувало й що могло мені потім придатись при розмовах з урядовими румунськими чинниками; інформував зі свого боку місцевих Українців про стан справ на Україні і т. д. Зі зрозумілих причин не можу записати деяких обставин чи подробиць або змісту своїх розмов при побаченнях. Занотую тут лише те, що не може пошкодити нікому із тих нещасливих наших і чужих людей, які перебувають тепер під суворою владою славнозвісної румунської сигуранци. Може настане колись час, коли про все те можна буде вільніше говорити й докладніше написати.

У Кишиневі була армійська військова українська рада. На чолі її стояв старший віком „прапорщик“. Хто він був такий, докладніше про те не довідався; здавалось мені, що був він давній військовий служака і в „прапорщика“ був підвищений із „підпрапорщиків“. Була це людина щиро й глибоко-віддана українській справі. Він з усією енергією всюди виступав на захист інтересів України й Українців, хоч тодішні обставини не сприяли зовсім успіхові його заходів. З виразом болі душевної в голосі оповідав він, як нищиться цінне військове майно, як його розтягають Румуни, не даючи жадних посвідок на те, що забирали; як нашим українським радам тяжко доводиться бо-

ротись за те, щоб хоч щось зберегти, та щоб охоронити своїми невеликими силами і те майно і себе самих перед румунськими наскоками. Багато дечого сумного оповідав він, і я сам наочно пересвідчився, що все те було чистою правдою. Військова українська рада фактично виконувала функції місцевого українського представництва. Фронт уже цілком розвалився; залишились невеликі відділи, зложені з Українців, за допомогою яких рада й намагалась зберегти те, що можна було ще зберегти. Але перевести це було тяжко, бо Румуни вже захопили різні склади, гаражі, автомобільні парки, майстерні і т. д. Там уже стояла їхня сторожа, але коло інших складів була українська сторожа. Бувало й так, що частину складу, гаражу чи майстерні охороняли Українці, а другу частину Румуни. До приїзду нашої місії рада привязувала великі надії, сподіваючись, що нам пощастить обстояти українські інтереси й не допустити до цілковитого пограбування дорогоцінного військового майна. Нас окружила рада надзвичайною увагою й дбайливістю. При одвіданні мною її помешкання зустріли мене члени ради з усякими почестями, а голова ради урочисто привітав мене, на що я теж урочисто відповідав, хоч і не був зовсім настроєний на урочисту „нуту“ після того, що бачив на власні очі або про що встиг довідатись з оповідань інших.

По вулицях Кишинева бродило багато російських старшин. Вони, як видно було, не ма-

ли охоти активно противитись поступуванню Румунів і обмежувались тільки на тому, що зневажливо кваліфікували румунське військо й румунське військове начальство. Про те, щоб допомогти нашій раді в її заходах щодо збереження військового майна, не могло бути, розуміється, й розмови, бо російські старшини ставились до неї з неприхованою ворожістю. Кого більше ненавиділи вони—Румунів чи Українців—не можу напевне сказати. Але бачив я, що вони українській раді не тільки не допомагали, а навіть шкодили; в той же час бачив, що деякі російські старшини вже ходили в одностроях румунських „капітанів“ і „локотентів“, бо вже стали до служби в Румунів, змінивши не тільки свій одяг, але й свої прізвища з „ов“ і „ин“ на „еску“*). Місцеве населення, без огляду на національну приналежність (Українці, Росіяне, Жиди), рішучо ворожо ставилось до Румунів; кляло Бесарабську Директорію і Сфатул Церей за те, що вони віддали Бесарабію Румунам; тяжко зносило румунську окупацію. Все було придавлене; румунська влада не допускала ніякого прояву протестанства; підозрілих арештували й від-

*) Півтора року пізніше, коли був я на чолі дипломатичної місії в Угорщині, довелось мені під час окупації Будапешту Румунами зустрінути одного румунського старшину, який добре говорив по українськи. Виявилось, що був він колись „енко“, а тепер став „еску“. Був в російській армії на румунському фронті, а потім пішов на службу до Румунів.

правляли кудись до Румунії; заведено гостру цензуру; зборів не допускалось і т. д. Оповідали, що при голосуванні у справі приєднання Бесарабії до Румунії в помешкання Сфатула Цереї увійшло румунське військо; вояки тримали кріси направлені на опозиційних членів; із усіх членів Сфатула Цереї лише чотири відважно голосували проти і були негайно замкнені; здається тільки одному з них пощастило втікти, а про долю інших нічого не було відомо. Українці мали в Кишиневі свій клуб. Запросили мене на вечерю, але попередили, що публично не можна буде на вечері говорити на політичні теми, бо Румуни або Директорія напевне пришлють туди свого агента. Вечера відбулась всетаки в доволі бадьорому настрої; видно було, що бесарабські земляки також покладали великі надії на нашу місію. На самій вечері промовляли „загальниками“, але потім мав я окрему бесіду з чільнішими людьми української громади у Кишиневі. Про зміст цієї бесіди легко можна здогадатись. Зустрівся з деякими громадськими діячами Росіянами й Жиди. В один голос заявили вони, що з румунською окупацією не примиряться. Просили, щоб я всіма силами спротивився актові насильного прилучення Бесарабії до Румунії та вимагав прилучення її до України.

Розуміється при тому Росіяне (та й Жиди, хоч і не так виразно) висловлювали своє переконання, що згодом Україна порозуміється таки з Росією, коли там буде лад і не буде больше-

виків; що знайдена буде певна форма співжиття обох народів під однією державною стріхою, і тоді знов Бесарабія разом з Україною буде в складі майбутньої єдиної федеративної республіки. Дуже показний в цьому відношенні факт хочу тут зазначити. Другого дня після нашого приїзду до Кишинєва ранком, коли я ще навіть не був одягнений, прийшов до моєї кімнати готелевий слуга і сказав, що вже від шостої години рано чекають мене якісь люде, які сидять на коридорі. Одягся, покликав свого урядовця й просив довідатись, що то за люде й чого їм треба до мене. Приніс він мені відповідь, що то є Росіяне-делегати і що вони хочуть говорити зі мною в такій важній справі, про яку з ніким іншим говорити не можуть; казав, що люде ці зовсім прості. Сказав їх покликати. З низькими поклонами вступило троє бородатих кюдей; один був уже старий, а двох середніх літ. Питаю, що вони мають до мене. Старий чоловік почав викладати: були вони рибалки-старовіри з берега Чорного Моря; почули, що приїхав український посол і прийшли просити захисту, бо, мовляв, нема життя через румунські знущання; просили, щоб Україна не допустила до остаточного прилучення Бесарабії до Румунії. Старий аж у пояс кланявся й не просив, а благав: „Не допусти, батюшка, не допусти... Сам, Ваше благородіє... извини не знаю, и величают уже как тебя... сам знаеш.. нѣту жизни нам под румынами... пропадем... Похлопочи за нас... Присоедини к Украинѣ...“ Тимчасом виступив

другий чоловік; поставив на стіл якусь залізну коробку та, вклонившись, промовив: „Прийміте, Ваш-ство, от трудов наших“... У коробці була ікра, мабуть з $1\frac{1}{2}$ фунта. Взяв я ту коробку і повертаючи делегатів, кажу, що боронити їх буду старатися, але хабарів брати за це не хочу й не можу. Усі делегати хором запротестували: „Што ты, батюшка!.. Што ты!.. Да развѣ мысленно такого человека фунтом икры подкупить?!... Старой мы вѣры и обычаи у нас старые. Не обидь нас... от честного труда своего подношение. Приими батюшка.“ Цю сцену перервав мій урядовець: забрав він у мене коробку й поставив на другий стіл. Рибальники-старовіри дякували йому за це, а потім продовжували викладати свої жалі, болі, прохання й надії. Обіцяв їм зробити все, що буде в моїй силі. Делегати, вклоняючись відходили з моєї кімнати, при чому старий рибалка-старовір продовжував просити: „Постарайся, батюшка радной... похлопочи... не допускай. Бог тебя вознаградит.“ Ця візита кацапів-старовірів мене глибоко схвилювала. Що мусіли терпіти оті бідолахи-рибалки, коли вони так викладали мені свої болі й надії. Блискавкою рознеслася по всій Бесарабії вістка про наш приїзд, і вже другого дня аж з чорноморського берега чужі люде спішають просити й молити про поратунок. Коли-б це були Українці, не булоб то дивом; може, навіть, можна булоб подумати, що їх штовхає звичайне почуття національної єдності й бажання бути вкупі з матерею Ураїною. Алеж

це були найчистокровіші кацапи. Щож їх могло стимулювати шукати захисту в українського посла? Знущання нових господарів і біда, якої вони від них зазнали? Іншої причини я не міг бачити. Вони готові були вхопити і за соломину, рятуючись. Але, може, вони щиро вірили, що я справді мав силу і змогу їх оборонити? Та чи ж я їх мав?

Підчас свого короткого побуту в Кишеневі бачився й говорив я з кількома членами Бесарабської Директорії. Директорія — це властиво була рада міністрів, обрана Сфатулом Цереї, що був революційним парламентом, аналогічним до нашої Центральної Ради. Складу Сфатула Цереї я точно не знаю, але знаю, що входили до нього, окрім різних представників молдованського населення, також і представники інших національностей, в тому числі й Українці. Чи входили також і Росіяне, — напевне не пригадую; щось мені здається, ніби Росіяне взагалі бойкотували Сфатул Цереї і в ньому участі не брали; може, однак, деякі угруповання Росіян всеж таки сяке-таке відношення до нього мали й деяку участь в його чинности брали. В кожному разі вони ролі таки не грали. Українці, навпаки, йдучи за принципом самоозначення, визнавали Сфатул Цереї і брали в ньому діяльну участь. Один Українець, місцевий адвокат Сидоренко, був навіть директором юстиції. В силу яких причин — не знаю того, але переважна більшість у Сфатулі Цереї належала молдованським заступникам. Отож й пе-

реважна більшість членів Директорії була також молдованська. Головою Директорії був Інгулець; він власне найбільш активно провадив акцію прилучення Бесарабії до Румунії, так, що можнаб сказати, що це було цілком його ділом. З ним довелось мені зустрінутись за посередництвом директора юстиції п. Сидоренка. Яке становище займав сам Сидоренко в питанні про прилучення і взагалі яке було його відношення до політики Сфатула Цереї про це мені, само собою зрозуміло, булоб дуже незручно писати з огляду на теперішнє його положення (якщо він ще живий і здоровий), бо в разі якоїсь помилки з мого боку в означенні його тодішньої позиції він з відомих причин не мавби навіть змоги мене спростувати. Отож, колись, можливо, він сам про це напише, а я тимчасом промовчу. Можу хіба тільки зазначити, що бачив у нього в коробочці ордер, яким його нарівні з іншими директорами нагородив румунський король, коли вся Директорія була на авдієнції у короля з нагоди проголошення прилучення Бесарабії до Румунії. Чув я, що він одержав на рівні з іншими своїми колегами з Директорії, 10.000 лей на знак, очевидно, королівської милости. Голова Директорії Інгулець одержав з цього самого приводу вищий ордер і більше грошей.

З директором комунікації доводилось мені говорити разів два чи три. Він сам скінчив київську політехніку приблизно в ті самі роки, що й я скінчив університет, так, що ми знайшли

навіть деяких спільних знайомих з часів студентства. Його ресорт був, звичайно, не політичний, але не могли ми обминути в бесідах і питань політичної натури. Ще з Київа знав дещо про український рух; однак не помітив я в ньому якоїсь виразної симпатії до українського сепаратизму, хоч сам він в той час стояв супроти Москви на ґрунті сепаратизму молдованського. Правду треба сказати, що й у цьому відношенні не був він виразним молдованським націоналістом і, мені здавалось, стояв за прилученням Бесарабії до Румунії чи не найбільше через те, що насувалась большевицька небезпека з Москви. Отже, прилучення було нібито способом позбавлення неминучої большевизації Бесарабії в разі, колиб вона лишилася на становищі федеративної загально-російської республіки. Він, треба зазначити це, стояв на становищі визнання кровного споріднення Молдованів з Румунами; чи була це одна національність (Румуни й Молдовани), чи справа зводилась лише до тієї споріднености, — на це ясно він якось відповісти не міг. Так чи інакше обстоював право більшости населення Бесарабії виявити свою волю в змислі прилучення її до Румунії; більшість же населення, згідно з його запевненням, була молдованська. Тому не вважав він, щоб фактом прилучення dokonано було якогось несправедливого акту супроти немолдованської меншости, та й окрім того, він був тої думки, що права меншости будуть цілковито забезпечені. З повним респектом ставився він до

Росіян, а щодо Українців, то тут було більше плятонічної симпатії до їх національно-культурних домагань. Здавалось мені, що він був сильно пересякнений ідеологією звичайного російського ліберального чи навіть радикального інтелігента і тому й на українську справу дивився очима того загально-російського інтелігента.

Зовсім іншою фігурою був голова Директорії Інгулєц. Зовні одріжнявся також від комунікатійного директора: в той час, як цей останній був типовим молдованином з чорним волоссям і темним обличчям, Інгулєц навпаки зовсім мало скидався на Молдованина, бо з обличчям був він трохи навіть блідий, а волосся мав шатинове. Не довелось мені з ним довше говорити, але й під час порівнюючи не довгої розмови позицію його легко було зрозуміти. Здається мені, що Інгулєц був перед військовою народнім учителем. Чи брав якусь участь в революційному русі в Росії, — не знаю, але з розмови з ним не можна було бачити, щоб був він колись причасний до революції. Так само трудно було зорієнтуватись, коли власне він став на позиції національної єдності Молдован і Румунів. Однак, в той час, коли мені з ним довелось бачитися, цю тезу він приймав як безсумнівну й самоочевидну правду, а не як ідею, над якою можна булоб ще дискувати. Так принаймні він висловлювався, а в його душі читати я не хочу. Приєднання Бесарабії до Румунії вважав він за виправлення несправедливості, яка свого часу була dokonana Росією

супроти Румунії через насильне відірвання від неї Бесарабії. Визнавав він, що меншість населення (т. є не Молдоване) може бути невдоволеною з факту прилучення, але все те населення є, мовляв, захоже й чуже для корінного населення краю, і тому або воно має без спротиву підглягти волі корінного населення, або шукати собі місця для життя десь інде, коли йому не подобається жити під Румунами, або нарешті силою або авторитетом державної влади буде примушене визнати новий стан річей. Вважав він, що населення виявило через Сфатул Цереї свою волю цілком свobodно й непримушено, отож питання про перегляд того рішення не може виникати. Супроти Росії займав Іnguляс становище рішучого її противника і не бажав собі мати сусідку велику, хочби й республіканську, російську державу. Логічним висновком з цього було те, що він висловлював явну симпатію українському національному рухові й зокрема українській державній самостійності. В нашій бесіді Іnguляс зазначив, що Українцям Бесарабії буде забезпечений культурно-національний розвиток, Якби хто не оцінював погляди й щойно зазначену позицію голови тадішнього бесарабського уряду, але одно треба признати, що висловлені вони були виразно і впливу загально-російської ідеології в них не було зовсім видно.

Доволі добре поінформувавшись про настрої місцевих людей у Кишиневі та й урядових чинників, рушив я із Кишинева до Яс. Голова

військової української ради постарався для нас про все необхідне; навіть поклав до автомобілю мішок цукру, бо в Ясах було на цукор скупувато. Сердечно попрощались і рушили в дорогу. Їхали з невеликими пригодами, але загалом доволі добре. Над вечір трохи збились з дороги й блукали серед поля. Здалека поглядали якісь фігури в шапках, але скоро кудись зникли. Хотіли ми розпитати про дальшу дорогу і гукали іноді до людей; однак вони не підходили до нас, а деякі й просто тікали. Нарешті таки зловили одного молдована. З ним почав переговори наш фаховець-аташе А. Г-ин. Чув я якісь трохи зрозумілі слова: „ля іш .. дromo...“ „ля іш“... „ну“... Догадувався, що ми таки не тією дорогою їхали. Попросив запитати, чому люде так ховаються від нас. Молдован відповів, що думають нібито ми начальство. Цікаво-би було знати, чи ця звичка тікати від начальства збереглась ще з царських часів, чи виробилась за румунської влади. Сяк-так допитались, куди їхати, взяли справний напрям і скоро доїхали до Прута, а увечері були вже в Ясах... Про наш приїзд знав уже український військовий комісар румунського фронту шт-кап. К. Чоботаренко, який і влаштував нам нічліг.

К. Чоботаренко запропонував мені тимчасом поки буде знайдене помешкання для цілої місії, лишитись в його квартирі, досить просторній. Я з вдячністю пропозицію прийняв. Це давало мені можливість бути в безпосередньому контакті з нашим фронтовим комісарем; з другого

боку я міг негайно приступити до збирання інформацій про загальний стан річей і про відношення румунської влади до Українців. В той час на цілому фронті функціонувала система українських військових комісарів на чолі з фронтовим, якому підлягали корпусні, дивізійні і т.д. Вони були фактичними заступниками українських інтересів на цілому фронті і розуміється, були добре поінформовані про становище румунської влади як супроти українського руху, так і відносно наших претензій щодо військового майна. Про це й поінформував мене тогож вечера К. Чоботаренко. Загально положення справ вирисувалось так. На фронті є комісарі, які мають в своїм розпорядженні невелике число українських військових відділів. За допомогою цих відділів комісарі стараються врятувати величезне військоове майно, але здійснити це їм дуже тяжко, бо Румуни, як це було і в Кишиневі, силою забирають склади провіанту і пр. Через недостачу людей деяке майно лишилось і зовсім без охорони; його просто розтягають або грабують румунські вояки. Вищі органи військової й цивільної румунської влади нібито офіційно не заперечують права Українців на оте майно, але на практиці дивляться крізь пальці на те, що (нібито без їх відома) низчі військові начальники різне майно насильно забирають, при тому без ніякого поквітування. Російські генерали, в тому числі й бувший головнокомандуючий українського фронту ген. Щербачев, разом з представниками Антанти

ведуть таку лінію, що Румунія ні в якому разі не потребувала віддати військове майно Україні; навпаки, вона сама малаб забрати все військове майно, а пізніше після встановлення в Росії порядку по скиненні большевиків вона малаб за те майно з майбутньою „порядочною“ Росією розрахуватись... Щодо відношення румунської влади до УНР., то воно представлялось цілковито невиразним.

Поробив я заходи щодо поповнення складу своєї місії та сондував ґрунт у міністерстві закордонних справ, як воно мене прийме. По рекомендації нашого комісаря запросив я до праці в місії прап. Л. Л-ніді, який був близький до фронтової української ради й комісаріату. Л. Л-ніді був з походження грек; людина освічена, інтелігентна, перед війною служив у російському міністерстві закордонних справ. Він дав був спочатку свою згоду працювати, але другого дня прийшов до мене з такою заявою: як Грек він є противником Турків, що нищать його братів Греків; оскільки Україна є тепер союзницею Турції, то він по совісті не може працювати на її користь. Довелось пояснити, що факт заключення мирового договору з Турцією не ставить ще Україну в положення союзника Турції, як рівнож і інших держав почвірного союзу. Додав, що Україна не має підстав для того, щоб не бути в союзі з Турцією, але в кожному разі це питання не сьогоднішнього дня. Я просив його роздумати й дати мені відповідь про свою згоду чи незгоду працювати в нашій місії в Ру-

мунії. Після обдумання Л. Л-ніді свою згоду дав і мені в роботі щиро допомагав. Про цю культурну, делікатну й симпатичну людину я зберіг найкращі спогади з часу спільної праці в Ясах.*) Фронтний військовий комісар К. Чоботаренко став фактично радником місії по справах військових. Отже, вважав я, що такий склад місії тимчасом вистарчить для ведення нашої праці. Та й коштів у мене не було багато, щоб міг я поширити склад місії. Правда, фронтний комісар пропонував узяти із їхньої скарбниці скільки мені буде потрібно (а грошей комісар мав у себе багато, ліквідуючи деяке майно), але вважав я, що наша молода УНР не може дозволяти собі розкошів і мусить бути дуже ощадною. Склад місії лишився невеликий. Тимчасом завдяки заходам нашого комісара румунська влада реквірувала для нашої місії помешкання із пяти чи шости кімнат з великою залю, кабінетом і пр. Охороняючи перед всякими несподіванками цінні автомобілі, комісар поставив до нашого двору штук чотири автомобілі й цілу рухому автомобільну майстерню. Принесли нам різні пишучі машини, провели телефон і т. д.

Одним словом могли ми говорити, писати, їздити хоч усі зразу на автомобілях по справах, приймати в залі високих гостей, аби тільки

*) Л. Л-ніді був пізніше в 1919 р. секретарем нашої дипломатичної місії в Греції.

було про що писати й говорити, було за чим їздити та було кого в себе приймати...

Неофіційні інформації, які я дістав із румунського міністерства закордонних справ, свідчили про те, що я міг-би туди з'явитись офіційно без нараження себе на ризико якогось афронту. Отож поїхав. Приймав мене державний підсекретар, фактичний кермуючий міністерством. Заявив він мені, що румунський уряд радо вітає представника України у себе; що, мовляв, у нас є чимало справ, які треба полагодити по взаємному порозумінню; що ми сусіди, отже й у майбутньому матимемо, очевидно, різні справи до полагодження. Говорив п. державний підсекретар дуже приємно, ввічливо й приязно, але, на жаль, нічого не згадав про те, як румунська влада ставиться до незалежності України. Це питання я й дозволив собі поставити. Відповідь була такого рода, що Румунія, мовляв, як держава не першою розряду, не повинна-б випереджувати в цьому питанні великі держави. Знов дозволив я собі нагадати, що дві великі держави вже незалежність УНР визнали, як рівнож і дві менші держави. На це почув одповідь, що є й такі великі держави, які нашої незалежності не визнали. Стало ясным, що прямої відповіді одержати було годі; очевидно, хоч тоді кабінет в Румунії був германофільський, але в Ясах були представники й Антанти, на яку Румунія також мусіла оглядатись. Таким чином доводилось тимчасом задовольнитись заявою п. державного підсекре-

таря, що з незалежною УНР Румунія буде числитися як з фактом і мене буде визнавати як її репрезентанта *de fait*. І в справі наших претензій на військове майно трудно було добитись дефінітивної й ясної відповіді. Все зводилось більше до того, що то дуже складна справа, що її легко неможна розв'язати, що майно те, звичайно, не є румунське, але й Румунія де-що в тім заінтересована; що й претензії України на майно також небезпідставні... Про Бесарабську справу я на цей раз уже рішив і не підносити питання, бо тут, без сумніву, відповідь була-б запутана ще в більш складні дипломатичні формули. Та й неможна було, на мою думку, при першій же візиті висипати цілий мішок справ і питань. Подякував за те, що румунська влада потурбувалась про наше приміщення й при цій нагоді висловив певність в тому, що румунська влада буде також фактично визнавати за нами право екстериторіальности, на що одержав потвердження підсекретаря... Чоботаренко міг тепер у мене скласти хоч усе майно з цілого фронту та звести до мене всі свої автомобілі... Сказав мені ще п. державний підсекретар, що переговорює з прем'єр-міністром, коли той мене прийме і про час прийому мене повідомить. На цім і попрощались, а увечері того ж дня я мав уже в себе візитну картку п. державного підсекретаря... Загалом бесіда була дуже приємна й незвичайно повчаюча, бо в румунському міністерстві закордонних справ балакали цілком

інакше, ніж в українському. Л. Л-ніді, який був також при моїй першій візиті, твердив, що із своєї попередньої практики він знає, що так взагалі говорять дипломати. Отже, треба вчитись.

Кілька днів пізніше повідомлено мене про те, що має мене прийняти прем'єр міністр Маргільоман. Прем'єр міністр назовні виглядав справжнім великим паном. Дивлячись на нього, думав я, що це сидить передомною живий, натуральний „румунський боярин“, про яких пишуть у проклямаціях. На самому початку прийняття прем'єр заявив мені, що румунський король не може мене прийняти, бо, мовляв, я є представником невизнаної ще держави. Після того, що сказано було вже в міністерстві закордонних справ, це мені здавалось цілком природним і тому я не заявив жадних претензій на авдієнцію у короля. Про військове майно я вже у прем'єра не підніс питання; зате про Бесарабію підніс. Вказував на те, що Бесарабія не є заселена компактною масою молдованського населення; що в хотинському повіті Українці складають абсолютну більшість населення; що на півдні її, в Акерманському й Ізмаїльському повітах, переважає українське населення, яке разом з тамошніми Німцями й Болгарами, без усякого сумніву, складає більшість. З того, мовляв, виходить, що голос України в справі Бесарабії мавби бути також вислуханий. Прем'єр відповів, що йдучи за тим приміром, треба булоб на основі взаємності взяти під увагу думку Румунії

щодо долі тих Молдован, які живуть по другий бік Дністра на території, яку займає УНР і вважає за безсумнівно свою. Прем'єр ризикнув навіть на твердження, що в деяких повітах Херсонщини Молдоване, чи там Румуни, становлять більшість. На це я зауважив, що то твердження прем'єра трудно булоб обґрунтувати даними науки, які подають навіть не українські а чужоземні вчені. Потім прем'єр казав, що з боку місцевого населення не заявляється якогось невдоволення щодо прилучення Бесарабії до „матери Румунії“. На це я зі свого боку зауважив, що умови не сприяють свободному виявленню думки й волі цілої людности Бесарабії і що я розпоряджаю документальними даними, які моглиб потвертити противне.*) На прикінці я застерігся, що дозволю собі знов піднести цю справу, коли одержу відповідні вказівки від свого уряду. Прем'єр дуже мило прощався, бажав мені успіхів у виконанні покладаних на мене завдань і додав, що він сподівається, що знайдеться спільна мова для полагодження ріжних справ між новою великою сусідньою Україною та її сестрою Румунією. Дуже гарно говорив тоді румунський прем'єр міністр Маргільоман.

*) Я, дійсно, мав у себе чимало таких документальних даних у виді постанов громад, заяв, петицій і т. д. Після мого відїзду з Яс, вже за часів гетьмана, на помешкання місії, як мені оповідали, зроблено напад, підчас якого зроблено ревізію в помешканю й забрано всі ті документи.

Незабаром довелось мені зробити першу інтервенцію перед румунською владою в обороні українського громадянина. Фронтний комісар повідомив, що Румуни арештували нашого комісара одного з корпусів шт.-кап. Білецького. негайно інтервеніював я в міністерстві закордонних справ, а в вечері мав уже відповідь міністерства, що арештований через непорозуміння наш комісар уже звільнений. Дійсно, скоро приїхав до нас і сам комісар. Запитав його про причину й обставини арешту. Виянилось, що наш комісар побив двох румунських старшин, піймавши їх „на горячому“, коли вони виломали дошки в якомусь складі й тягали звідти цукор. Комісар Білецький з обуренням казав: „Це старшини?! Прийшлиб з відділом війська та просто забралиб увесь склад, то наші сторожі й противитись їм не моглиб. А то, як злодії, зайшли ззаду, виломили стінку й крадуть... ну... піймав я обоїх і набив їм пики“. Сподівався, казав комісар, що ті старшини покликають його на дуель; але справа кінчилась інакше: увечері на нього напали гуртом румунські старшини, затягли насильно в свій штаб і там хотіли з ним серйозно розправитись. Здається моя інтервенція була дуже в час зроблена. Румунська військова влада вважала, очевидно, за відповідне не роздувати того інциденту з побиттям нашим комісарем румунських старшин аматорів чужого цукру; справа ця більше не підносилась,

Приїзд української Дипломатичної Місії викликав серед громадсько-політичних кол Румунії заінтересування до України. В газетах писали не тільки про самий факт перебування нашої місії в Ясах, але й про історію нашої національної боротьби та про відновлення української державности. При тому згадувалось і про колишні близькі дипломатично-політичні стосунки України з Молдавією та Волохією. Найбільш поінформованим був орган проф. Йорги. Подаючи різні інформації про Україну та її національних діячів, цей орган писав, між іншими, і про мою особу, зазначаючи, що до Румунії прислано не аби-яку людину, бо я, мовляв, походжу із старого українського роду і що в Києві є навіть вулиця, названа іменем нашого роду (це звичайна помилка; можливо, що сплутали з колегією Галагана). Та газета учила інші газети, що моє прізвище треба писати не по турецькому „Gala-gan“, розділяючи його на два слова, а одним словом „Galagan“.

Своєрідно-цікава зустріч відбулась у мене з одним румунським політичним діячем. Прийшов він до нас з власної ініціативи. Інформувався про українські справи, про можливости комерційно-торговельних зносин, пропонував свої послуги в посередництві при закупленні закордоном різних предметів фабрично-заводської промисловости, нафтової промисловости і т. д. Потім зовсім несподівано запитав мене, де чи чому я власне служу. Зі здивуванням відповідаю, що я є, як уже казав йому, офіцій-

ним представником УНР, отже служу Україні, її владі. Чую, що він повторює: „Гут. Гут“..., і бачу, що розводить руками. Видно, його це не задовольняє. Після кількох взаїмних запитувань, які свідчили про те, що ми рішучо один одного не можемо зрозуміти, нарешті він справу поставив ясно. Наш тлумач переказав мені таке: мій співбесідник є членом політичної партії і членом парламенту; але це, мовляв, лише певне становище, яке дає йому можливість провадити належним способом справи кількох фірм; отже основною своєю працею вважав він працю для тих фірм, бо хоч і одержував свої депутатські дієти, але значно більше мав від своїх патронів-промисловців і комерсантів; він хотів знати, для якої-ж фірми чи якого підприємства я працюю, коли взявся за таке явно-невигідне зайняття, як представництво України закордоном. Просив я пояснити, що жадної комерції, прикриваючись своїм офіційним становищем, я не проваджу, можу бути тільки посередником між своїм урядом і тими особами чи фірмами, які зроблять ті чи інші пропозиції. Мабуть, це пояснення зовсім розчарувало мого візитаря, бо він більше не появлявся у нас. Дуже своєрідне все-ж таки буває розуміння обов'язків і функцій народнього виборного! І так цинічно-отверто все це представлено.

Про якісь дипломатичні успіхи нашої роботи говорити, на мій погляд, доволі трудно. Та, об'єктивно оцінюючи тодішню українську дійсність, і трудно було сподіватись чогось знач-

нішого в цьому відношенні. До всього того і перебування нашої місії в Ясах було дуже коротке: всього три тижні. Шляхом офіційних виступів, посилкою нот, формальним заявленям своїх домагань чи протестів офіційно-непризнаному заступництву УНР зробити щось було доволі тяжко. Отже треба було працювати більше поза кулісами. Цей спосіб довелось примінити також і в справі забезпечення наших інтересів щодо військового майна. Російські генерали і царський посланник при румунському королівському дворі Паклєвський-Козелл разом з представниками Антанти, як уже згадувано, вели ворожу нам політику в цьому питанні. Вони, звичайно, мали доступ до самих верхів румунської влади, в тому числі й до королівського двору, куди нам доступитись неможна було. Таким чином треба було шукати інших шляхів до впливових людей. І треба сказати, що деякі побутові особливості, які не чужі були і найвищим колам румунського суспільства, уможливили нам дещо зробити. При всьому своєму скептичному відношенні до високо-поставлених людей, я всетаки не думав, що можливе щось подібне до того, в чому довелось переконатись. В цих справах надзвичайну спритність виявив К. Чоботаренко *). Досяг-

*) К. Чоботаренко був за часів гетьмана консулом в Румунії і далі провадив справу з тим військовим майном. Оскільки знаю, воно було продане консорції банків (здається за 360 мільонів лей), при тому 4 посе-

ли того, що Румунія майна собі не забрала так, як того хотіли російські генерали й посол та антантські представники. Було приступлено до реєстрації всього того, що ще залишалось, з тим, що про долю його мало рішитися пізніше в порозумінні з українським урядом та з урядами інших держав-спадкоємців.

Одного дня до мене прийшов господар того дому, де містилась наша місія. Після розмов на загальні теми запропонував він мені взяти участь у полюванні, яке мало відбутись у близких днях. Я просив нашого тлумача запитати, між іншими, про те, яка дичина є в лісі і хто ще буде на полюванні. Тут то й виявилось, що з румунською мовою у нас виходить затруднення, бо наш тлумач забув, як по румунськи називається коза. Тоді я запитав сам по латинськи; мій господар зрозумів добре й відповів позитивно. Відносно складу товариства, яке виражалось на полювання, казав він, що будуть там якісь російські генерали й російський царський посол. Було ясно, що це є спосіб для „неофіційної“ зустрічі й пертракцій. Однак, в той час ми вже знайшли

редники мали дістати 10% із загальної суми, за яку було майно продане. Здається українська держава нічого не одержала. Сам К. Чоботаренко скінчив погано. В 1920—21 р. жив я у Відні спочатку в одному помешканні з ним, а потім в тім самім домі. Займайся він якимись комерційними справами, не все навіть бездоганним. Зрештою 1922р. умер від галюпуючої туберкульози, що розвинулася на ґрунті голодування.

інші шляхи для полагодження справ і без Росіян. Від участі в полюванні я ухилився.

Ходив я іноді пішки по місті й приглядався. Саме місто Ясси невелике й нічого особливо інтересного для себе не бачив. Не думав, що так несподівано увірветься моє перебування в Яссах. Не подивився на все те, що було тут для мене цікавого і пізніше дуже того шкодував. Щось трохи нібито орієнтального було помітно в загальному вигляді й характері життя. Румунські селяне, які появлялись у місті, виглядали якось дуже убого й мало-культурно. Мійські жінки дивно якось виглядали: кидався у вічі їхній одяг з великим декольте і в кожної золотий хрест на грудях, ніби в наших протопопів. Часто бачив, як ходила на варту королівська гвардія. Зовсім інший стиль, ніж бачив я колись у Петербурзі й Варшаві. Царська гвардія справляла вражіння чогось дебелого, важкого, могутнього, а румунська королівська навпаки. Якимсь дисонансом було те, що великі королівські гвардейці не йшли рівним твердим кроком, а якось бігли, підстрибуючи. Неприємно вражав вигляд румунських старшин: майже всі вони без винятку були страшенно намазані й напудрені. Румунські старшини зовсім не мали вигляду „бравих солдатів“; ходили здебільшого як ті чабани. Хоч різні оповідання російських старшин про румунську армію я брав усе cum magno grano salis, але тепер думав, що в тих оповіданнях було чимало правди.

Десь коло 20-го квітня одержав я від нашого міністерства закордонних справ постанову Центральної Ради в справі Бесарабії. Згідно з розпорядженням міністерства мав я знов порушити перед румунським урядом цю справу та домагатись визначення границь між Україною й Румунією згідно з принципом самоозначення населення. Конкретно мав домагатись прилучення Хотинського повіту до України, а також і південної частини Бесарабії, де не було молдованської більшості. В цій південній частині можна було згодитись і на плєбісцит. На мапі, яку мені прислано, означена була й майбутня лінія кордону. Хоч і не була вже це лінія в стилі Голубовича, але не здавалась вона мені можливою до здійснення. Та й з погляду державно-стратегічного було це, на мій погляд, щось доволі нестійне. Виконуючи, однак, волю нашого тодішнього народнього представництва, передав я румунському урядові ноту з зазначенням вгорі наведених домагань. Хто далі провадив пертрактації, я не знаю. Мені не довелось уже більше балакати в цій справі і про відповідь румунського уряду на ту ноту я також нічого не знаю, бо скоро відїхав із Яс і більше не вернувся.

Вкінці квітня 1918 р. раптом якось перестали доходити звістки з Київа. Балакали про якесь ускладнення у відносинах між українським урядом і Німцями. Нічого певного не можна було довідатись. На початок травня припадав православним Великдень. Рішив я поїхати до

Київа на свята й особисто довідатись про стан справ. Виконавши необхідні акти офіційної куртуазії, заявив я румунському міністерству закордонних справ, що на короткий час їду до Київа і 2 травня відїхав із Яс, нічого навіть не підозріваючи, що тимчасом сталось у Київі. На стації Роздільній купив газету і з неї довідався, що Центральної Ради вже нема, що стався переворот і панує вже тепер на Україні гетьман Скоропадський, той самий генерал Скоропадський, якого я знав як команданта 1-го українського корпусу. Стало для мене ясным, що до Яс я вже не вернусь.

XIII.

ГЕТЬМАНШИНА Й ПОВАЛЕННЯ ГЕТЬМАНА. ДИРЕКТОРІЯ.

Їдучи із Роздільної до Київа, чув я у вагоні різні розмови з приводу перевороту. Через те, що їхав я ще „по посольському“, ц. т. першою клясою, то звичайно довелось чути розмови непростих людей, а панські. По сусідству їхали якісь військові: два генерали і полковник. Із їхніх розмов було видко, що всі вони добре знали з Петербурга генерала Скоропадського. Мабуť знали його навіть дуже близько, а може були й особистими його приятелями, бо згадували, регочучись, про різні штучки, в яких брали колись участь разом з теперішнім гетьманом. Всі ці балачки відкривали різні інтимні й пікантні історійки, але суть діла була, розуміється, не в цих пікантностях із життя царських гвардейських старшин. Важнішим було те, що ці приятелі Скоропадського покладали велику надію на нього в змислі покінчення зі „всякими українськими самостійностями“. Всі вони були певні, що Скоропад-

ський, як „руській гвардейській офіцер“, почне нарешті робити „руское дѣло“. Правда, особисто до нього вони ставились більш, ніж скептично, просто навіть з неповагою чи з погордою. Видно було, що це є їхнє давнє до нього відношення, ще з часів спільної служби. Однак, на їх думку, було добре, що якраз Скоропадський взяв на себе ролю маскарадного гетьмана, бо він, мовляв, як людина слабої волі сам робити нічого не буде, а люде розумніші, сильніші й „государственно-мыслящие“ робитимуть те, що потрібно для Росії. Розмови цивільних панів свідчили про те, що й вони сподіваються відновлення у близкому часі всіх старих порядків в соціально-політичному житті й поставлення на „надлежащее“ місце „русской культуры“, ц. т. інакше кажучи сподіваються цілковитого привернення старого російського ладу на території гетьманського панування. Словом, ще не доїхавши до Київа, я вже вповні зрозумів суть недавніх подій у Київі. Лишалось тільки по приїзді доповнити це детальнішими даними.

У Київі довідався, що переворот зробили Німці; що інспіратором і організатором перевороту був німецький генерал Гренер. Українські хлібороби дали свою марку для державного *супр д'етат*, але фактичною силою, яка стала на допомогу гетьманові, були озброєні відділи російських старшин. Правда й самі Німці не ховались з тим, що вони всією силою своєї окупаційної армії підтримують новий стан та переворотників на чолі зі Скоропадським. Німці

вже зарані обезброїли дивізію „синьожупанників“, а потім німецький військовий відділ насильно розігнав Центральну Раду брутально поводячись з її членами та арештував декого із членів уряду (в тому числі й М. Любинського, що підписував в імені Центр. Ради мировий договір з Німцями). Оповідали, що на Голову Центр. Ради М. Грушевського організований був атентат і що він тепер переховується десь на передмісті Києва. Довідався я разом з тим, що не зважаючи на всі ці обставини, українські партії ведуть переговори з фактичним паном положення — німецьким командуванням — про встановлення певного *modus vivendi*...

Таким чином виходило, що кермуючі політичні кола українські шукають можливості забезпечити якийсь континуїтет державної влади України. Отже не випадало й мені просто собі кінчити з власної ініціативи своєї функції посла УНР., не повідомивши навіть про це нове гетьманське міністерство закордонних справ; треба було, очевидно, явитись до нового міністра й скласти там свої уповноваження. Питаю, хто тепер є міністром закордонних справ. Кажуть мені, що тимчасом управляє міністерством „Ник-Мик“. Питаю: „Який-такий „Ник-Мик“? Хто це такий?“ Кажуть: „та хіба не знаєте? Микола Василенко“. — „А чому ж його „Ник-Мик“-ом зовуть?“ — „Бо він ніяк не навчиться підписуватись по українськи і все починає підписуватись по російськи „Ник“, а потім справляє на „Мик“. Через це його й прозвали

„Ник-Мик“. Російсько-український Янус Дволиций“. Атестація знаменита! Я дуже мало знав Мик. Василенка і всього лише один раз в житті з ним випадково зустрівся у знайомих. Ще колись із вікон Колегії бачив, як він біг іноді із Фундуклеївської жіночої гімназії, де був учителем, з купою якихсь зшитків під пахою, оточений гуртом гімназісток, серед яких був популярний своєю добротою. Я знав, що пізніше він добився доцентури в київському університеті. Знав, що належав він до російської партії К.-Д., які надзвичайно вороже ставились до українського політично-національного руху і навіть вийшли із складу тимчасового російського правительства в наслідок визнання Генерального Секретаріату України за автономний орган. Взагалі серед Українців імена обох братів Константина і Николая Василенків (російськ. с.-д. і рос. к.-д.) були одіозні. Тепер довідався, що Мих. Василенко активно підтримує переворотників. Дуже неприємно було йти до нього на розмову, але пішов.

Було це вже, здається, після Великодних Свят. Зустрів мене новий міністр дуже холодно, щоб не сказати навіть вороже. Після того, як я відрекомендувався, заговорив він тоном переможця про новий стан річей, нові завдання, нові напрямки політики і т. д. Тон розмови мені надзвичайно був осоружний. Подумав я в той момент: старий Грушевській десь ховається, як той зацькований звір, а цей мені тут оповідає з видом переможця оті речі. Дуже негарно

я подумав у той момент про Василенка. Дипломатичного досвіду великого я не мав і готові дипломатичні формули думання в голові моїй не виринули; зате довга військова практика дала мені доволі різних формул, придатних на різні випадки в житті. І одною з тих військових, різких і мало делікатних формул оцінював я у своїй думці істоту свого співбесідника. Не міг я далі себе стримати і, перервавши гетьманському міністрові, заявив йому, що метою моєї візити було одно: поінформувати його про стан річей в Румунії з огляду на те, що свої функції, як посла УНР, я вважаю скінченими і до Румунії більше не вернусь. Міністр припинив своє красномовство, а потім почав балакати, що він взагалі тут урядує лише тимчасово, що скоро буде призначена інша особа на пост міністра закордонних справ і що він просить, аби я пізніше ще раз зайшов та поінформував уже того дефінітивного міністра. Я встав, щоб вийти з кабінету. Тут заговорило, видно, у Мих. Василенка почуття доброго учителя, бо він запитав мене, чи не потрібую я якоїсь посади для свого існування, і сказав навіть, що міг би про те постаратись. Подякував йому й відповів, що я вже якось сам про себе постараюсь. Більше я ніколи з Мих. Василенком не зустрічався та й не шкодуватиму, коли взагалі не доведеться мені з ним зустрітись. Хоч з того часу багато води утекло, хоч Мик. Василенко тимчасом став членом Української Академії Наук, хоч він тепер, мабуть, є політично нечинним,

але не можу я ще й сьогодні задушити в собі того почуття ворожості до нього, яке викликала в мене ота розмова моя з ним за часів його урядування в характері гетьманського міністра.

За якийсь час на посаду цю призначено Д. І. Дорошенка. Від міністерства зак. справ одержав я запрошення зайти туди. Пішов знов. На цей раз приймав мене новий міністр зовсім інакше. З властивою йому надзвичайною ввічливістю й бездоганною коректністю Д. І. Дорошенко розпитував мене про Румунію. Я оповідав те, що знав, та висловлював свої думки, як би, на мій погляд, треба було вести справи далі. Наприкінці нашої розмови Д. І. Дорошенко запитав мене, чи не згодився би я й надалі залишитись послом у Румунії. Я, признаюся, поставився до цього запиту як до прояву лише ввічливості й коректності, таких характеристик для поступування Д. І. Дорошенка, і тому коротко відповів, що змушений ухилитись від продовження служби представника України за кордоном. На моє здивування Д. І. Дорошенко знов перепитав мене, чи може все таки я не згодився би лишитись послом у Румунії, і навіть почав наводити певні аргументи на те, що я повинен згоду свою дати. Таким чином виходило, що за тим запитанням Д. І. Дорошенка крилось щось більше, ніж виявлення джентельменства з боку переможця супроти людини, яка є в стані переможеного. Коли б навіть було це тільки проявом отого джентельменства, то й це вже само по собі говорило б

багато на користь нового міністра, особливо, коли порівняти поведінку Д. І. Дорошенка з поведінкою Мик. Василенка. Але бачив я, що пропозицію мені робиться серіозно і що Д. І. Дорошенкові залежить ніби то на тому, щоб я послом лишився. Не міг я, звичайно, думати, що в даному разі рішачучу роль грають мої якісь видатні дипломатичні здібності, і тому доводилось думати, що Д. І. Дорошенко хотів би, аби Українці залишались на службі в гетьманському міністерстві. Це видно було із такого його запитання до мене: „Хіба Ви не могли б співробітничати зі мною?“ На це я цілком отверто відповів Д. І. Дорошенкові, як Українець Українцеві: „Думаю, що з Вами Д. І., я міг би співробітничати, але я добре знаю, що моя особа неприємлива для нового уряду, а цей уряд, на мою думку, неприємливий для України.“*) Д. І. Дорошенко висловив свій жаль і ми попросились.

Доба гетьманського панування вже добре схарактеризована ріжними досі опублікованими працями ріжних авторів та й деякими документами з тої доби. Почалось із заборони зїздів селянських та соціалістичних організацій. За-

*) У своїх спогадах Д. І. Дорошенко, згадуючи про цей момент, пише, що я одмовився прийняти його пропозицію, покликуючись на відповідну постанову своєї партії. Це не зовсім точно. В дійсності моя відповідь звучала буквально так, як це наведено мною в тексті, бо я її собі занотував тоді на свіжу пам'ять, коли вернувся до дому.

ведено строгу цензуру; заборонялось відбування зборів і т. д. Українські партії всі перейшли до опозиції; панами положення при допомозі Німців стали дідичі, фабриканти і фінансові діячі із славнозвісного „Протофіса“. Відновлено було в суті „старий режим“ тільки під іншою назвою, бо подекуди зберегли чи на ново завели навіть українські назви: напр., замість губернаторів були „старости“, а поліцейсько-жандармський апарат звався „державною вартою“. По селах розїзжали т. зв. „карательные отряды“, складені переважно із російських старшин. Довелось мені близьче пізнати „роботу“ таких „отрядів“, коли один із них обїзжав нашу околицю та відвідав і наше село. Ці добровольці мстились на селянах за те, що ті позабирали панську землю і інвентар: з селян знущались, їх катували й брали великі контрибуції. У нашому селі також кілька разів були „отрядники“. Раз явились вони до моїх батьків і домагались, щоб їм показали яку шкоду їм зробили селяне на полі, в лісі й саді. Хоч і була там деяка шкода, але моя мати заявила, що нічого особливого не було зроблено і що вони, мовляв, самі якось усю справу поладують з селянами, бо, казала моя мати, „ми собі свої люде і самі між собою чи посваримось чи помири-мось.“ Ця відповідь матери показала карателям надто „крамольною“; вони почали погрожувати їй карами за те, що вона „покриває“ селян. І всетаки, не зважаючи на те, що не було приводу для карання, та добровольська

офіцерня побила декого й оштрафувала інших ні за що ні про що — „для прим'бра й острастки“. Ретельні „стражи порядку“, як бандити, забрали мого верхового коня, що я його собі купив ще за часів війни, а тепер він дома працював для господарства. Насилу я визволив свого бідолаху „Абриса“. Бачив, яка злоба й ненависть росли серед селянства до нових панів положення; чув вислови надії на те, що придуть большевики і визволять. Але нехай колись історики будуть характеризувати цю добу в історії української боротьби. Я лише занотую тут деякі особисті свої переживання й деякі моменти чи факти, яких свідком довелось мені бути особисто.

Опинився я після послужання в Румунії в стані безробітного і пошукував заняття. Запропонував мені колишній товариш із Р У П. Б. П. Матюшенко посаду в міністерстві народного здоров'я, де він саме був директором департаменту. Я подумав, що міністерство це не політичне, партія наша не забороняє служити на технічних посадах у гетьманських міністерствах, роботи я тим часом не маю. Згодився і пішов найматись. Прийняли. Спочатку призначили управляти канцелярією міністерства, а скоро потім, коли її переформували в департамент, став я директором департаменту загальних справ. Директором першого департаменту був д-р Б. Матюшенко. другого — д-р А. Корчак-Чепурківський, третього „фахівець“ із Петрограду Вітте і четвертого — я. Секре-

тарем міністра був галичанин д-р Рихло. Низчих службовців приймали самі директори департаментів; трохи вищих призначав міністр на пропозицію директорів департаментів, а найвищих (від V класу) на пропозицію міністра призначав гетьман. У нашому міністерстві встановився такий модус, що міністр предкладав гетьманові тих кандидатів, яких ухвалювала міністеріяльна рада, що в неї входили товариш міністра, радники, директори та віце-директори департаментів і завідувачі окремими відділами. В цій раді Українці мали більшість голосів і могли впливати на склад вищих урядовців міністерства. Це здебільшого вдавалось, бо міністр д-р В. Любинський, аматор полювання, бон-віван і жуір, прислухався до голосу ради і не відважувався йти явно проти її волі. Бували, звичайно, і серйозні сутички, бо до міністерства лізла всяка чорносотенна „русская“ публіка. Пригадую собі один момент: поставлена була кандидатура на радника міністерства д-ра Баранова; вніс її сам міністр. Щось мені знайоме було те прізвище, але я точно не міг собі пригадати, звідки я його знаю. Дуже різко виступив проти цієї кандидатури д-р Матюшенко, який, мабуть, на вираз запитання в моєму обличчі, звертаючись до мене, сказав: „Ви його мусите знати.. це тюремний лікар.“ Розуміється, що я його добре знав; цю людину ненавиділи всі, хто сидів колись у Київській Лукіянівській тюрмі, бо це був не лікар, а справжній тюремщик. Я підтримав Матюшенка, до нас прилу-

чилися інші, і тюремщика ми провалили. Були й інші подібні випадки. Склад урядовців нашого міністерства був у більшості українським; у трьох департаментах переважна більшість була українська, а в департаменті опікування приблизно половина на половину. Однак, сам директор департаменту Вітте, а за ним і урядовці - Росіяне тримали себе льояльно і жадних вибриків собі не дозволяли. Міністр В. Любинський іноді старався також удавати з себе Українця. Здається, подібний стан річей був ще тільки в одному гетьманському міністерстві залізниць, на чолі якого був Бутенко, де також домінували Українці; по інших міністерствах, особливо внутрішніх справ та військовому, панували праві Росіяне й українофоби. Трохи згодом моїм віце-директором став один „фахівець“ із російської головної медичної управи А. П. С-ов. Це була вже старша людина, „статській совѣтник“ і, дійсно, фаховий знавець медичної адміністрації. Говорив він мені, що він теж, власне, є Українець, бо, мовляв, його „матушки имѣніе находится очень близко от Полтавы“. Ні говорити, ні писати по українськи він абсолютно не вмів, але я на нього й не натискував, бо працював він дійсно тільки як фахівець; він говорив, що і як треба зробити, або писав по російськи проекти, а далі вже робили все Українці. А. П. С-ов був дуже тактовною й вихованою людиною; працювали ми з ним мирно й добре; він навіть похвалював мене за те, що я, в противенстві до інших Українців

із міністерства, люблю порядок і розуміюсь на адміністрації; казав, що я є „бюрократ в лучшем, конечно, значеніи этого слова“. Зрештою ми навіть з ним подружили, і ці дружні відносини мені потім дуже стали в пригоді, коли валили гетьмана. Але про це пізніше. У мене про А.П. С-ова лишилися добрі спомини.

Товариш державного секретаря Н. М. Могилянський „мав необережність“ розіслати по всіх міністерствах обіжник, в якому було написано, що в Українській Державі „державною мовою є язык український“. Само собою розуміється, що я, jako „бюрократ в лучшем значеніи этого слова“, негайно розіслав копію цього обіжника усім підвладним міністерству інституціям і особам, вимагаючи точного додержання розпорядження влади. На цьому ґрунті виникало багато непорозумінь, неприємних для мене особисто історій, а іноді й курйозів. Старі російські бюрократи побачили, звичайно, в цьому „насильственную украинизацію.“ Деякі медичні губерніяльні інспектори продовжували писати по російськи, ігноруючи згадане розпорядження щодо державної мови. Я казав їм такі писання вертати та повідомити, що міністерство не є в приватних зносинах з відповідною особою, і тому вимагає, щоб до нього звертались державною мовою. Ці панове приїздили до міністерства, скаржились на мене міністрові, а цей чеплявся до мене. Я, однак, стояв на своєму, що поки не буде іншого розпорядження, я буду точно додержуватись даного державним се-

кретарем пояснення, що „державною мовою є язык український“. Іноді присилали мені із інших міністерств повідомлення про те, що має відбутись те чи інше „междувѣдомственное совѣщаніє“. Коли запрошення були писані російською мовою, то на засідання я не ходив, а на телефонні запитання, чому я не приходжу, відповідав, що з тими панамі, які мене запрошують, я „в частной перепискѣ не состою“ і з ними навіть незнайомий; колиж вони, мовляв, кличуть мене урядово, то мають писати „державною мовою“. Знов скарга і знов балачки з міністром. Раз навіть з товаришем міністра д-ром Яковенком мав я подібну мало приємну бесіду, хоч д-р Яковенко був же нібито Українець. Газета „Кіевская Мысль“, фактично орган російських соц.-дем., два рази робила мене предметом своєї уваги з приводу такої моєї поведінки, нападала на мене за „шовінізм“ і „неумѣрный націоналізм“. Згодом „руські“ добились того, що їм дозволено було писати покищо по російськи, а на вивчення української мови дано було якийсь три чи шести місячний термін. Але це була лише форма для легалізації російської мови в урядових зносинах. Були, треба сказати, і такі Росіяне, які справді по щирості намагались виконати розпорядження щодо мови урядових зносин. Не багато їх було таких, але були. Пригадую собі одного із них. Це був житомирський (волинський) медичний інспектор на прізвиське Лебедев. Раз приїхав він до міністерства і був у мене

по справах. Дуже намагався говорити по українськи і навіть сяк так, як то кажуть через пень колоду, таки балакав простою волинською мовою, але, звичайно, всього того, що йому треба було, оповісти не міг. Дуже просив йому вибачити, що так погано ще говорить, але казав, що він згідно з наказом завів у себе в управлінні українську мову і сам також її ретельно вчить. Дійсно, пригадав я, що із його управління папери все приходили писані доброю українською мовою. Виявилось, що ті папери писав Українець, спеціально для того запрошений до управління. Я запропонував інспекторові говорити по російськи, щоб йому було лекше, на тій підставі, що ще не пройшов термін, який було дано для обов'язкового вивчення української мови. Він, звичайно, мою пропозицію прийняв і далі говорив по російськи, але, відходячи, ще раз мене запевнив, що до призначеного терміну українську мову він вивчить. І, мабуть, він чесно старався додержати своє слово, бо за якийсь час я мав змогу переконатись в тому, що він „робить успіхи“ в українській мові: під текстом одержаного паперу свояв підпис „Лібідів“: всі три „і“, замість трьох „е“.

Розуміється, що всі подібні дрібні успіхи Українців з горою компенсували Росіяне в різних ділянках громадсько-політичного життя. Це видно було навіть по тому, як ставилось російське (ріжних політичних барв) громадянство до самої гетьманської „Української Дер-

жави" та її установ. Найвищі державні установи, в тому числі й міністерства, воно розглядало, як якісь канцелярії для здійснення на Україні „рускаво дѣла“. Вони потрібні були, такби мовити, „постольку поскільки“. Це була, з погляду Росіян, тимчасова гра „в самотійність“, а тому й потреби великої не було, на їх думку, в тому, щоб ці установи належно були забезпечені й мали характер справді вищих державних установ. Таке відношення до них виявлялось навіть у дрібницях; їх часто або ігнорували, або поводитися супроти них зневажливо чи іронічно-поблажливо. Пригадую такі два дрібні, але характеристичні „фактики“. Наше міністерство містилось спочатку в якомусь закутку, у приймах у міністерства земельних справ на Софіївській площі. Було надзвичайно тісно і треба було шукати іншого приміщення. З великою бідою виторгували будинок „Скорої помочі“, в якому колись за війни була лікарня, а тепер проживала собі невідомо чого й на що якась компанія „милосердних сестричок“ та таких же „братчиків“. Після довгих морочливих балачок і перебалачок нарешті виселили звідти нікому вже непотрібну лікарню і ми пішли комісією оглядати той будинок. З боку т-ва „Скора поміч“ прийшли також представники, здебільшого „руськіє“; був між ними й Д. С. Марголін. *) При огляді „рус-

*) Батько А. Д. Марголіна, відомого адвоката, потім товариша міністра закордонних справ УНР, а пізніше посла УНР, в Лондоні.

ські“ робили нам усякі перешкоди: не показували деяких помешкань; не хотіли звільнити декотрі кімнати; не згоджувались на дрібні перероблення, які потрібні були для пристосування до урядування міністерства; навіть хотіли загородити вестібюль, щоб не було де одвідувачам і урядовцям роздягнутись. Словом „канцелярія по дѣлам Протофіса“ може собі працювати й на коліні чи на столі з трьома ногами. Так було це противно, що навіть старий Д. С. Марголін розсердився й заговорив: „Что вы себѣ думаете?. Это же вам не полицейскій участок или какая то паршивенькая контора. Это же будет министерство Украины“. Він був у товаристві „Скора поміч“ впливовою людиною і ті „руські“ відразу замовкли, а наше міністерство таки туди переселилось. Але тут почався другий „фактик“. В помешканні, де вже розмістилось і урядувало міністерство, продовжувала жити якась особа жіночого полу і неясної професії, яка називала себе княгинею. Займала вона дві кімнати, призначені для директора і віце-директора департаменту, і не хотіла звідти виїжджати. На мене навідав директор департаменту, щоб я її звідти видворив, я вживав усяких заходів, але та особа знаходила шляхи до „сфер“, і я нічого не міг зробити, бо наш міністр змінював мої накази про її примусове виселення. Так вона собі жила в міністерстві, поки, здається, сам наш міністр не знайшов для неї іншого помешкання. Така „пошана“ до „авторитету“ гетьманського міні-

стерства! Але навіть в самий день виселення тієї особи із помешкання міністерства явилось в мене якесь індивідуум, представилося „капітаном“ гвардейської артилерії“ і стало вимагати, щоб я оту даму не турбував. Заявляв, що ці турбування дами зовсім зайва річ і навіть є невивчливістю, бож не варто, мовляв, турбувати даму ізза якоїсь там „глупости“ — українського міністерства. Заявив я йому, що з ним на цю тему балакати не бажаю і просив лишити мене в спокої. Однак він пренахабно продовжував говорити про „бутафорію самостійних міністерств“, про „глупую выдумку какой-то Украинской Державы“ і т. д. Пригрозив я йому, що прикажу його викинути, коли він сам негайно не вийде з мого кабінету. Уже від дверей він гукав: „Долго эта комедія не может продолжаться. Мы с вами скоро посчитаемся!“ Я й сам думав, що „комедії“ скоро мусить прийти край.

Неможна було дивуватись, що якийсь там „гвардейської артилерії капітан“ дозволяв собі бешкетувати в гетьманському міністерстві, як у шинку, коли й люде із близчого оточення гетьмана робили те саме. Явився якимось в мене в бундючній уніформі „гетьманського двора“ один із старшин того „двора“ та почав вимагати, щоб його батька прийняти на якусь доволі високу посаду в міністерстві — радником чи що. Я вказав йому на те, що для подібних призначень є певний порядок і що я особисто рішучо не компетентний розв'язати такі питання. Старшина той говорив, звичайно, по росій-

ськи і я йому відповідав так само. Взагалі я додержувався тої засади, що прохач громадянин України може говорити одною із краєвих мов, а я, як урядовець, маю йому відповідати тоюж мовою. На цьому ґрунті була в мене навіть сутичка з одним галичанином, який причепився до мене за те, що я відповідав полякові по польськи. Однак я все точно додержувався цієї засади, і тому говорив і з тим старшиною по російськи, оскільки він був у мене, як приватна людина й прохач. Але цей гетьманський „придворний“ став говорити тоном вимоги, побрязькував своєю шаблею і покликуювався на гетьмана та своє високе становище при „дворі“. Тоді я запитав його, чи він говорить зі мною як приватна людина й прохач, чи як урядова особа, що принесла якесь розпорядження згори. Він ствердив останнє, а я йому на це заявив: „Коли Ви виступаєте як урядова особа і звертаєтесь до мене також як до урядової особи, то прошу говорити зо мною й урядовою мовою, ц. т. по українськи. По російськи більше з вами говорити я не буду!“ Гетьманський „придворний“ попередку остовпів, потім розлючений схопився і почав вичитувати в такому самому тоні, як говорив і гвардейський „капітан“. І, дивно (а може й не дивно!), він кінчив свою тираду, ніби то змовившись з отим капітаном тими самими капітанськими словами: „посмотрим, чья возьмет! Ми с вами еще посчитаемся!“

В гетьманській „Українській Державі“ все більше й більше набирав сили „руський дух“. Діячі „Протофіса“ в союзі з гетьманськими міністрами разом із реакційними заходами в області соціально-політичній провадила отверту анти-українську політику. Реакційна соціально-політична чинність „протофісівських“ діячів і їх союзників із гетьманського уряду, бючи одним кінцем по селянських і робітничих верствах українського населення, другим кінцем була також і по українському національно-політичному русі. Серед трудових мас України, робітників і селян, витворювався ворожий до українства настрій, бо в своїй уяві вони ідентифікували гетьмансько-реакційний лад з українським національним рухом. Довелось мені особисто переконатись в тому, коли відвідав свої рідні місця. Свій настрій селяне виявили в різних різко-негативних кваліфікаціях гетьманського (ніби то українського) ладу. Один із моїх співбесідників по простому висловився таким способом: „Нехай вона скрутиться ота Україна і з гетьманом, і з усіми його карательними отрядами і з усіми панамі разом. Ось прийдуть большевики — тоді знатиме та Україна. Хай вона проклята буде, як отакечки людей мучать“. Наскільки міг я довідатись, подібний настрій серед селянства був сильно поширений за часів гетьманщини. В деяких місцях, особливо на Київщині, вибухали селянські повстання, які жорстоко здушували гетьманці при допомозі німецької армії. Розуміється, що

про ці селянські настрої прекрасно були поінформовані московські більшовики. Вони чекали слушного часу, щоб використати їх для своїх цілей не тільки проти гетьмана, але взагалі проти українського національно-політичного руху та української демократичної держави. Більшевицькі агенти масами працювали на Україні серед робітництва й селянства. Для тоїж ціли приїхали до Києва Х. Раковський і Д. Мануїльський. Офіційною причиною їх приїзду були мирові переговори з Україною, бо московські більшовики зобов'язались у Бересті перед Німцями заключити мир з Україною. Однак справжньою метою їх перебування у Києві були, без сумніву, не мирові переговори з гетьманським урядом, а повалення його й опанування Україною. Тому, власне, Раковський з Мануїльським тягли без кінця ті переговори, а коли їм уже не треба було лишатись у Києві, то перервали їх і відїхали до Москви, ніякого миру не заключивши. Прекрасного партнера щодо затягання переговорів мали Раковський з Мануїльським в особі голови української мирової делегації С. П. Шелухина (тоді вже гетьманського сенатора). Ріжними фокусами Х. Раковський викликав С. Шелухина на безконечні теоретичні дискусії, а цей легко давав себе спровокувати й охоче полемізував. Мабуть Раковський в душі сміявся з усієї тієї комедії з переговорами*). Особисто я пе-

*) Ніколи не бачив Х. Раковського, але від людей,

ресвідчений, що всякі підписані договори не мають ціни, коли нема сили примусити контрагента до виконання взятих на себе зобов'язань. Але є люде, що думають інакше, ніж я; до них, між іншим належить і бувший голова української мирової делегації. Ці люде мусять пожалкувати, що мирового договору України з Росією не підписано; вони мусять також нарікати й на поведінку колишньої української мирової делегації, бо своєю невдалою тактикою вона грала на руки большевикам. Але, може, та делегація не так уже й винна була. Не виключено, що сам гетьманський уряд не дуже то хотів підписувати договір в імени „Української Держави“, бо тим нібито булаб зафіксована її незалежність від Росії й повна суверенність супроти неї. А це ж для „русского сознания“ гетьманських міністрів було душевною драмою.

Наскільки тяжко було „руським душам“ гетьманських міністрів миритись із існуванням „Української Держави“, показує той факт, що ці міністри вимагали урядового проголошення тези, що Україна без Росії існувати не може. Як відомо, частина гетьманських міністрів

які його ближче знали, чув, що він є хитра, розумна й спритна людина. Це, між іншим, потверджував був болгарський посол на Україні проф. Ів. Шишманов, з яким я зустрічався в родині Драгоманових. Він бачився з Раковським у Києві і оповідав потім нам, що Раковський справив на нього вражіння освіченої, розумної й зручної людини.

(в тому числі й у першу чергу Мик. Василенко) зрбила навіть з цього приводу міністерську крізу і вийшла зі складу кабінету. Хоч до гетьманського кабінету вступило після цього кілька Українців — с.ф., але трудно було не сумніватись в тому, що це не більше, ніж чергова маскарада „под украинца“, бо в дійсності кермувати гетьманською політикою продовжували тіж самі „руськіє“ поміщики, фабриканти і торговці із „Протофіса“. Ця маскарада, як відомо, тривала недовго. Між українським національним табором з одного боку і гетьмансько-протофісовським з другого отворилось провалля, яке трудно було чимсь перекрити. Український демократичний національний табор почав ладнатись до бою проти реакційно-гетьмансько-протофісовського табору і приступив до організації кермуючого органу в цій неминучій боротьбі. До національного табору стали вже горнутись і ті хлібороби-демократи, що „садили на престол“ генерала Скоропадського. Відомо, що в тім саме часі утворився Український Національно-Демократичний Союз (разом з хліборобами-демократами), який пізніше перетворився в Український Національний Союз (вже без хліборобів-демократів). Український демократичний табор уже ясно відчував неминучість гострого конфлікту; мало хто вірив в успіхи переговорів, які провадив Національний Союз з гетьманом. Було очевидно, що бій неминуче настане; Українці маніфестували свою ворожість до гетьманської політики. Пригадую собі

знаменитий момент підчас урочистого відкриття київського українського університету. У великій салі бувшої військової школи, коло Кадетського Гаю, назбиралась маса людей. По праву директора департаменту сидів я в четвертому ряді. На естраді за великим столом засідала професура на чолі з ректором, а з боку ліворуч стояв „трон“ для гетьмана. В супроводі своїх „придворних“ вступив „голова держави“ у білому одягу й прочитав грамоту. Потім говорив ректор і ін., а далі виступали представники різних установ і організацій з привітаннями. Отже треба було бачити й чути, кого і як зустрічала присутня українська публіка. „Голову держави“ вітали доволі слабенькими, чисто урядово-офіційними оплесками; але коли вийшов з привітанням В. Винниченко, голова Національного Союзу, то йому назустріч понеслась буря оплесків і голосів. Йому довго не давали говорити, а коли він почав свою промову, то знов перервали його овацією. Ось хто був „головою держави“ для Українців. І в дальшому всіх відомих Українців зустрічала публіка оваціями. Гетьманці були явно збентежені, а присутні при урочистості посла держав почвірного союзу та представники німецького й австрійського командування перемовлялись між собою. Видно, вони прекрасно зрозуміли значіння зробленої Українцями демонстрації. Гетьман проголошував про всякі майбутні реформи в області соціально-політичного життя (в роді проєкту земельної реформи

чи обіцянки скликати український сойм), переговорював з Національним Союзом, брав до кабінету кількох плохеньких Українців, відкривав український університет, але разом з тим робив політику „Протофіса“, дозволяв та навіть підтримував формування різних російських військових відділів і „армій“, їздив на побачення з донським атаманом Красновим й обговорював з ним справу єдиного „обще-русского“ фронту. Словом робив один чи може пів кроку наперед і зараз же відступав десять кроків назад. Все це, очевидно, мусіло неминуче скінчитись так, як воно й скінчилось в дійсності. Гетьман 14-го листопада призначив новий російсько-чорносо-тенний кабінет на чолі з С. Гербелем, проголосив федерацію України з Росією, підпорядкував своє військо „обще-русскому командованію“. На це український демократичний національний табор відповів повстанням.

По обіді 14-го листопада бачився я з членом Центрального Комітету УСДРП. М. Авдієн-ком від якого довідався, що питання про отверте повстання проти гетьманської влади є справою рішеною. Сказав він мені, що діяльну й про-відну роль в повстанні грає наша соц.-дем. партія, і додав, що чільними провідниками пов-станської акції являються два члени нашої пар-тії В. Винниченко і С. Петлюра. Говорив також, що друга соціалістична партія—українські с.-р.—також малиби бути заступлені у проводі повстанням, але їхній представник М. Шаповал в останній момент злякався й відмовився бути

на чолі повстання.*) Замість нього обрано „маргаринового“ с.-р. Ф. Шевця, що мав заступати селянство, як голова Селянської Спілки. Інші українські партії й організації, казав він, також приєднались до повстання. Отже, нібито „єдиний фронт“. Ще сказав мені М. Авдієнко, що маю виконати якесь доручення Центр. Комітету партії, про що мене сповістять в близких днях. Ранком другого дня гетьманська „державна варта“ здирає вже розліпленні по місті проклямації, підписані членами Директорії. В. Винниченком, С. Петлюрою, Ф. Шевцем і П. Андрієвським.

Коли 15-го листопада прийшов я до міністерства, то побачив, що всі наші Українці є в стані великого схвилювання. За якийсь час машиністка принесла мені проклямацію Директорії і сказала, що вона її буде розмножувати, для чого треба, мовляв, кудись спровадити ту „русскую“, яка працювала коло цикльостилю й гектографу. Кажу їй, що про це вона могла б мені й не говорити. Маючи на увазі якесь доручення партії у зв'язку з повстанням, я мусів бути обережним і конспіративним. Машиністка заявила, що вони справу улаштують самі, але прийшла вона сказати і мені, щоб я про це

*) Це potwierджує, між іншим, учасник зборів, на яких обрано було Директорію, Р. Лашенко в своїх опублікованих у календарі „Дніпро“ споминах про обставини виборів членів Директорії. В делікатній формі те саме пише й В. Винниченко у своїм „Відродженні Нації“. М. Авдієнко говорив про це простіше й ясніше.

знав. Скоро проклямації були готові й віднесені. Колиж вернулась одурена „русская“, то, очевидно, догадалась, що в її відсутність щось таке зроблено, бо прийшла скаржитись мені. Сказав їй, що вона ні за що відповідати не буде, бо мені, мовляв, відомо, що вона не буде присутня в міністерстві. Думав, що на тому справа й кінчиться. Але другого дня наше міністерство оточила „державна варта“ разом з „руськими“ добровольцями і в цілому міністерстві зроблено трус. Шукали якихсь слідів друкування проклямації в нашому міністерстві, але нічого не знайшли. Робота була чисто зроблена! У моїм кабінеті сидів з крісом доброволець. Балакав я з ним, як належить гетьманському директорові департаменту. Нараз вбігає в кабінет др. Б. Матюшенко, як вияснилось потім, щоб попередити про трус. Побачивши добровольця з рушницею, він сказав кілька незначних слів і вийшов. Тоді доброволець запитав мене, хто це був такий. Кажу, що директор департаменту. — „А я думав, какой то „діловод“. Чтож он не умѣет говорить по русски?“ — Кажу, що уміє, мабуть, не гірше, ніж ми з ним. — „А если умѣет, так зачѣм же он кривляется“. — А говорить українською мовою, бо служить в українському міністерстві. — „Да какое там „українське міністерство“. Чепуха все это и больше ничего“. Мене покликав міністр Любинський, а коли я вернувся, то побачив, що той доброволець — шпик уже порався у мене в шуфлядах і на етажерці. Говорив мені

той шпик, що знає мене давно; знає, що учився я в колегії; із дальших розмов видно було, що знає взагалі життя колегії і близьких до неї людей. Я запитав його, яке його призвище, але він відмовився назвати. Підозріваючи, що це бувший колегіат, я ужив заходів, щоб вияснити його особу. За допомогою „ходячої пам'яті“ останніх 15 років існування колегії, бувшого фельдшера її, а тепер помішника-вихователя п. А. Коровая я зясував, що то був вигнаний із колегії субект. По скінченні трусу цей субект узяв у мене список урядовців міністерства і розпитував, хто чим займається і звідки походженням; проти призвищ Галичан ставив хрести. Потім усіх Галичан арештували й повели з міністерства. Правда, більшість із них скоро звільнили.*)

Мене повідомлено, що Центр. Комітет нашої партії призначив мене до складу Революційного Комітету, який мав провадити повстання в середині Київа. Головою Революційного Комітету був В. М. Чехівський, а в склад його входило пять чи шість членів партії. Революційний Комітет зі свого складу призначив двох членів — М. Авдієнка й мене — до Військово-операційного Штабу; третім членом нашого Штабу був покійний Г. Горобець (Во-

*) Коли Директорія вступила в Київ, то др. Рихло побачив на вулиці того субекта; він хотів утікати, але його піймали. Казали, що начальник розвідки Січовиків Чайковський наказав його застрілити.

робйов). Завданням Військово - операційного Штабу була організація збройних сил в Києві та кермування військовими акціями в середині Києва в координації з акціями військових сил Директорії зовні Києва. Із нас трьох „воєвод“ найбільш експансивним був Авдієнко; він метеором літав усюди і систематично в Штабі не працював; його скоро Револуційний Комітет післав на другий бік до Директорії, так, що він потім і зовсім з нами не працював. Здається, що найбільш „образованим“ у військових справах був я. Але, по справедливості, треба признати, що найбільше праці приклав із усіх нас трьох Г. Горобець. У двох з ним ми виробили загальну схему організації. Я виробляв плян військових операцій, а Г. Горобець виконував чи не найбільш тяжку частину нашої роботи, бо він ту організацію здійснював та підтримував звязки з різними окремими відділами, які мали б брати участь в наших операціях. В систему нашої організації входили невеликі відділи Українців двох гетьманських полків, які стояли у Києві, але головною нашою силою мали бути робітничі відділи, які були під впливом нашої партії і тих неукраїнських партій, що згоджувались підтримувати наш виступ проти гетьмана. Зв'язок з цими окремими відділами підтримувався через їхніх представників, які склали „команду зв'язку“. Нашою штаб-квартирою була школа на Степанівській вулиці, а „зв'язкова команда“ містилась на долині Фундукліївської вулиці, хвилин 10 ходи від штаб-квартири.

Сама собою зрозуміло, що наша робота не могла йти швидким темпом в тих обставинах гетьманського шпionства, переслідувань, арештів і військової диктатури.

Ми у своїй підготовчо-організаційній праці ще далеко не були підготовлені до якогось серйозного виступу, коли обставини, які від нас не залежали, змусили нас виступити у Києві в ночі з 22-го на 23 листопада. Обставини цього першого й невдалого нашого виступу були такі. Увечері 22-го листопада прийшов я до нашої штаб-квартири. Вступ до неї був дозволений дуже обмеженому числу людей. Я побачив зі здивуванням, що окрім Г. Горобця, який давав якісь вказівки старшині-начальникові звязкової команди, сидить тут ще й старшина із гетьманської охорони Г-енко. Знав я цього останнього ще раніше, бо він числився колись формально старшиною Богданівського полку; був він потім членом Військової Ради, а тепер служив у гетьманській охороні. Признаюсь, що не мав я до нього довіря, і тому сильно не сподобалось мені те, що він сидить у нас у самому центрі повстанської акції і слухає всі наші пляни. Запитав Горобця, чому так сталось, і почув у відповідь на своє запитання таке: поручник Г-енко дав нам до диспозиції своїх людей із гетьманської охорони, які тепер охопили район навкруги нашої штаб-квартири і мають її стерегти перед нападом з боки „державної варти“. Це булоб прекрасно, колиб дійсно можна було цілком покласти на гетьманську

охорону. Але щось в тому відчувалось непевне. Вже по 9-ій годині несподівано почули ми на сходах якийсь гуркот. Думав я, що вже нас відкрили, але замість „державної варти“ з галасом вбіг М. Авдієнко в супроводі ще двох панів: одного в уніформі урядовця, а другого в цивільному одягу. Така неконспіративна поведінка М. Авдієнка мене просто розлютила. Однак, він виправдувався тим, що надзвичайні обставини примусили його привести сюди тих двох сторонніх людей. Казав, що на цюж ніч призначено вже повстання у Києві якоюсь іншою організацією, про що й мають заявити ті люде. Став я говорити з ними. Вияснилось, що повстанською акцією кермує полк. Капкан. Заявляю їм, що вони не сміють розбивати наш плян своїм дочасним виступом, але ті панове відповіли, що нічого вже змінити неможна, бо всі розпорядження вже дано. Кажу їм: „Ведіть мене до Капкана!“. Попереду мнялись, але таки повели. Прийшли до помешкання на Жилянській вулиці. Тут снувались якісь молоді люде; було видно, що переодягнені в чужий цивільний одяг. З розмови чути було, що більшість їх Галичане. Питаю Капкана; кажуть, що його тут нема. Заявляю, що він мусить бути тут і що я маю з ним говорити як член Револьюційного Комітету. За якийсь час побачив, що скрізь щилинку у дверях хтось виглядає одним оком. Кажу: „Пане полковнику Капкан, це я, виходьте!“ На шпиньках він вийшов із своєї схованки і кинувся цілуватись зі мною.

Всі Галичане поставали струнко. Пішли в окрему кімнату, де було двох трьох членів штабу Капкана. Питаю його, що він затіває і чому робить без порозуміння з нашим штабом. Відповідає, що про існування Револьюційного Комітету й нашого штабу він нічого не знав; що він готовий підпорядкуватись нашому штабові, особливо знаючи тепер, що в нашому штабі є я; що він не хотів би, мовляв, виступати сепаратно, але тепер уже пізно відкликувати наказ про виступ. На всі мої вимоги вжити негайних заходів, щоб виступу не було, відповідав Капкан, що це вже рішучо неможливо. Становище було дуже тяжке. Ми не були готові, а повстання мало початись за якихсь три години. Питаю, які його пляни й якими силами він диспонує. Почав мені викладати Капкан, що сил у нього багато, що він може захопити ціле Печерське, Подол, Звіринець і Деміївку. Але, коли я його просив точніше в'яснити плян операцій, то цього він не міг зробити: не було в нього готового пляну операцій та навіть не було в його штабі пляну Києва. Я виразно зазначив, що ми не можемо дати більших сил, але Капкан заявляв, що цього й не треба. Треба лише, щоб ми допомагали. Заявляв також Капкан, що має в своїм розпорядженні два вагони зброї, які стоять біля заводу Гретера, і що він нам може дати до 1000 крісів і набоїв. Треба було на щось рішитись, і я рішився підтримати затіяну без нашого відома акцію Капкана. Вийняв із кишені плян

Київа, і ми почали виробляти плян акції. На себе я взяв перевести таке: проникнути городами з Лукіянівки до Кадетського Гаю й збити батарею, яка там стояла; просунутись далі аж до Поста-Волинського й там ударом ззаду вибити із окопів невеликий ворожий відділ, а потім постаратись збити ліве крило гетьманського війська, яке прикривало приступ до Київа з боку Святошина; окрім того мали ми дати невеликий відділ 20—25 людей для підтримки броневих автомобілів, які малиб під командою Капканового брата приїхати з Печерська до Софіївської площі. Ми мали почати звідси систематичний розгром ріжних російських старшинських відділів, що містились на Володимирській та Фундуклеївській вулицях і на Хрещатику; захопити центральний телеграф, пошту й деякі установи. Капкан сказав, що зараз же переходить до помешкання австрійського консуляту на Володимирській вулиці, звідки буде кермувати своїми відділами. Ми мали з ним звязатись і навпаки він з нами своїми людьми. Капкана треба було питати: „Дядя-Том“ — „Onkel-Tom“.

З такими рішеннями вернувся я до свого штабу вже по 10-ій годині. Негайно почали мобілізувати своє „військо“, дали наказ виступати по сигналу. Тимчасом сконстатували ми, що штаб наш попав у мишоловку: нас замкнув у школі сторож того будинку. Що було причиною цього, чи необережна поведінка наших людей, особливо Авдієнка, чи за тим кри-

лось щось інше, — тоді трудно було на це відповісти. З великими труднощами ми вибрались всякими способами й шляхами із тієї мишоловки і перейшли на друге помешкання, де досі містилась наша звязкова команда. Поручник Г-нко взяв нас і тут під охорону своїх людей, але мені особисто рішучо не подобалась його присутність у нас.*) О год. 12-й ночі пущена була ракета коло Батанічного саду на знак, що повстання починається. Замість звісток про успіхи почали приносити нам дуже невтішні вісти. Насамперед ми не могли звязатись з Капканом, бо коли наші люде прийшли до австрійського консуляту й питались про „Onkel-Tom“а, то там дуже дивувались і казали, що такого чоловіка не знають; колиж наші все таки заявляли, що він там мусів бути, то австрійські солдати, які охороняли консулят, прогнали їх звідти. За Гретеровим заводом жадних вагонів зі зброєю не знайдено; робітників, які туди пішли по зброю, прогнала гетьманська залізнична охорона, і вони вертались звідти, лаючи нас останніми словами. Робітничому відділові,

*) Я переказую тут так, як було колись, і пишу про свої колишні почуття. Не маю права робити пор. Г-нкові будь які закиди, бо не розпоряджаю для того якимись певними даними. Скажу тільки, що я з почуттям здивування й недовіря довідався, коли був 1919-20 р. послом УНР у Будапешті, про те, що пор. Г-енко їхав окремим (правда товаровим) вагоном із Царгороду кудись на захід. Про це він тоді сам мені казав, одвідавши наше посольство у Будапешті.

який мав напасти на сонних старшин, що містились в казармах на Лукіянівці, обезброїти їх і стати зі зброєю до нашого розпорядження, не пощастило виконати це завдання: сторожа при воротах вони не встигли скрутити; він вистрілив і сполошив старшинський відділ. З Подола й Печерського не було вісток про початок виступу. На Софійську площу жадний панцерник не приїхав. Ясно було, що виступ провалився. Капкан одурив нас кругом і на чисто. Наш невеликий відділ виступив із казарм (бувших артилерійських) на Жилянській вул.; пройшов Володимирською аж до Софійської площі, але тут не зустрів обіцяних панцирних авт. По дорозі цей відділ захопив Либедський поліцейський участок і розігнав російські старшинські відділи, поставивши всюди свою варту. Інший відділ напав на Старокиївській участок. Були виступи ще на Подолі й Лукіянівці. Однак, загалом була невдача. Видано розпорядження виступ припинити. Пізної ночі рішили ми розійтись до другого дня. Г. Горобець, на пропозицію господині помешкання, рішив лишитись ночувати там же. Я з великою пошаною згадую господиню того помешкання, де ми були в ночі з 22 на 23 листопада. Вона стратила молодих синів у часі української визвольної боротьби, але не стратила любови до України. З виразом материнської любови в очах дивилась вона на всіх нас, але не кликала нас лишити небезпечну акцію. Навпаки, вона разом з нами дивилась спокійно у вічі тій небезпеці

й ризикові вкупі з нами опинитись в руках „державної варти“ чи російських старшин, які її й нас, без сумніву, жорстоко покаралиб, та може в тих обставинах лютої взаємної ненависти не лишилиб і живими. Відходячи вночі з того помешкання, я з почуттям найглибшої пошани поцілував руку благородної й стоїчно-мужньої матери-спартанки. Скоро після того, як ми поросходились, у школі на Степанівській і в помешканні на Фундуклеївській зроблено було трус; питались за „начальником штабу з рудими вусами“. Я дивуюсь, яким чудом уник арешту Г. Горобець. Його оборонила мати молодих своїх синів, що впали в боротьбі за волю України.

Другого дня зранку зайшов я на побачення з Горобцем в умовленому напередодні місці. Оповів він, що сталося у ночі після мого відходу. Було нам ясно, що за нами йшли по пятах з одного помешкання штабу на друге. Хотіли забрати Горобця, як начальника штабу, але потім було доказано, що він майже зовсім ніяких вусів не має. Дійснож носія „рудих вусів“, т. є. мене, в час трусу вже не було. Ми бачили, що нас хтось зраджує, але не могли тоді встановити, хто саме є зрадник. Рішили бути сугубо конспіративними й по змозі з меншим числом людей бачитись особисто. Я спізвився на службу до міністерства... тимчасом до мене до дому вже післано із міністерства служителя довідатись, де я є. Українці інтересувались моєю долею, мабуть, через те, що

підозрівали мою причетність до того невдалого виступу, але урядовці Росіяне й гетьманці — „Малороси“, треба думати, цікавились мною з інших мотивів. Я продовжував директорувати, надівши на обличчя маску „правдивого“ гетьманського директора департаменту.

Військові успіхи Директорії, особливо блискучий успіх Січових Стрільців під Мотовилівкою, сильно занепокоїв гетьманський уряд і Росіян-добровольців. Вони звернулись за допомогою до Німців, які пішли їм назустріч. Особливо охоче йшли на допомогу гетьманові німецькі артилеристи й кавалеристи. Звичайно, йшли за гроші*). Військо Директорії то наближалось зовсім до Києва, то знов відходило. Все залежало від того, яку позицію займуть Німці, бо було цілком очевидним, що гетьмансько-російсько-добровольчі відділи будуть зметені в один момент натиском ззовні й із середини. Ріжним поголоскам, що їх пускав гетьманський уряд, про допомогу Французів і „православних“ Греків мало хто вірив. Важко було добитись, щоб Німці зайняли неутральне становище. Про це й вели переговори з німецькою Радою жовнірських депутатів члени нашого Револьюційного Комітету. Був раз і я з В. П. Мазуренком у го-

*) Коли після повалення гетьмана був я деякий час комісарем військового міністерства, то знайшов там документи, із яких видно було, що на наймання Німців гетьманський уряд витратив величезні кошти. Артилеристові й кавалеристові платилось за одну добу служби 1000 (тисяча) карбованців кожному.

лови німецької Ради жовнірських депутатів, здається Кірхнера. Зустрів він нас дуже холодно й відразу заявив: „Ich habe keine Zeit“. Потім згодився на коротку розмову, але перед її початком разів десять повторив: „Nur fünf Minuten“. З розмови нашої ніяких позитивних для нас наслідків не було; Німці ще якийсь час продовжували активно підтримувати гетьманців. Пізніше згодились вони зайняти становище неутралітету. А це й рішило всю справу, бо своїми силами гетьмансько-доярвольці не могли удержатись.

Наш операційний штаб продовжував свою підготовку до повстання в середині Київа. Із попереднього невдалого виступу ми мали деякий досвід: по перше ми бачили, що добровольські відділи є дуже поганеньким військом, яке розбігнеться при першому ж натиску; по друге на практиці пересвідчились, що значить звязатись з непевними елементами. Отже свої обрахунки базували тепер виключно на тих силах, якими самі ми диспонували. Неможна сказати, щоб були ці сили великі, але ми знали, що коли матимем добре основне ядро, то в момент боротьби навкруги його назбирається досить значна маса людей. Революційний Комітет провадив пертрактації з ріжними партіями, які давали нам до диспозиції свої відділи. Справа вже була доволі добре полагоджена за якісь два тижні після першого нашого нещасливого виступу. У вечері ходив я до штабу, а в день відвідував міністерство, бо це мені важно було

з різних причин. Але найважливішою причиною було те, що я тут добував надзвичайно цінний матеріал для своєї „стратегії“. Становище гетьманського уряду було настільки погане, що він почав уже мобілізувати урядовців міністерств. Вже дійшли до того, що забирали з посад урядовців до п'ятої класи включно. Черга доходила вже й до моєї класи четвертої; нарешті покликано до війська всіх урядовців, здатних носити зброю. З великим трудом уник я цього призиву. Отже праці в міністерстві вже майже не було жадної. Ми з А. П. С-вим сходились і балакали про те, хто кого подужає. В цих бесідах виявилось, що близький родич С-ва російський генерал завідує всім артилерійським постачанням російсько-гетьманських відділів у Києві. Для оцінки ситуації нам з А. П. С-вим потрібно було знати, чим же „ми“ диспонуємо. Отже просив я А. П. С-ва довідуватись у свого родича про все це; він це робив, а потім оповідав мені *). Таким чином я доволі точно знав про стан російсько-гетьманського фронту. Довідався, що наступу військ Директорії очікують з боку Пущої Водиці і що в тому напрямі за Куренівкою поставлена сильна артилерія різних калібрів. Про інші відтинки фронту відо-

*) Я визнаю, що надуживав довіря А. П. С-ва, але робив це не для себе й власних своїх інтересів, а для добра своєї батьківщини. Хай простить мені це А. П. С-в і хай він зрозуміє, коли він ще живий і здоровий, що мною тоді керувало одно: *salus rei publicae—suprema lex*.

мости ми вже мали. На підставі цього всього родився плян: демонстративне повстання одночасно в різних частинах міста і головний удар ззаду на позиції від Посту-Волинського до Куренівки. Треба було збити противника з цих позицій і відкрити шлях війську Директорії з боку Святошина й Пущої Водиці. На ці позиції треба було напасти несподівано й їх очистити, а на Куренівці розбити піше прикриття артилерії чи то нападом чи кулеметним огнем з гори коло Кирилівської лікарні. На Печерському стояла гармата; хоч була вона з одним несправним колесом, але стріляти з неї можна було. Отже треба було її захопити й частим огнем демонструвати, що в нас є й артилерія; по пляні міста видно було, що з неї можна було вцілити й у гетьманську палату. Плян виступу був готов, сили наші також підготовлені, і ми призначили загальний виступ на 12 годину в ночі з 13 на 14 грудня.

Як це часто буває, зовсім несподівана обставина змінила наш первісний плян. На печерській вартівні сиділо багато українських старшин, арештованих гетьманською владою й добровольцями. Мабуть вони знали про те, що повстання має не сьогодні-завтра вибухнути й були в стані напруженого очікування. Через якесь непорозуміння з вартою старшини почали з вартою суперечку, а потім кинулись на варту, обеззброїли її й, захопивши зброю, зайняли будинок військового міністерства. На них повели наступ, але вони героїськи боро-

нились. Було це коло 6-ої год. вечера, а ми приготувались виступати тільки на 12-у годину. Однак, спиняти подій неможна було; треба їх було розвивати. Негайно дано клич до бою, і вже десь коло 10-ї години в різних частинах міста почалась стрілянина й бої з добровольцями. Аж до самого ранку не можна було ще означити явної нашої перемоги, але моральний успіх ми вже, без сумніву, мали, бо всі спроби задушити повстання не пощастили. 14-го грудня перед обідом здались два гетьманські полки (власне не були це полки, а були тільки кадри майбутніх полків). Нам дісталось багато зброї. На гору коло Кирилівської лікарні повставили кулемети й стріляли по батареях. Добровольці стали тікати до міста; їх по дорозі обеззброювали робітники; деякі добровольці вішали кріси на деревах і тікали далі без зброї. На Подолі також побивали добровольців. Печерське вже було майже все в руках повстанців, і звідти стріляла гармата на одному колесі. На відтинку коло Посту-Волинського позиції були збиті. Гетьманські сердюки, які стояли по обох боках Святошинського шосе, знялись самі з позицій і йшли до Києва. Справа була виграна. Гетьман зрікся влади.

Наш операційний штаб поміщався вже в Лукіянівському Народньому Домі. Народу, як то все буває в революції, натопилось сюди маса; нігде було повернутись. На допомогу штабові прийшов молодий Галичанин-старшина австрійської армії. Вони з Горобцем тут оруду-

вали, а я поїхав шукати звязку з командуванням війська Директорії, яке мало вступати до Києва. Підїхавши до Жидівського базару, побачив, що з боку Святошина правильними рядами вступає в Київ українське військо. Глянув на годинник, який показував 4 год. 12 хв. вечора. Отже рівно один місяць йшла боротьба за здобуття столиці. Знайшов я штаб дивізії, яка вступила в Київ, на Володимирській вулиці. Мав порозумітись щодо дальшої участі в охороні порядку у місті. Ще молодий віком начальник дивізії нічого не міг мені толком сказати. Пропонував пити чай, бо з холоду, казав, добре випити горячого; хвалив дуже „валянки“, які, мовляв, незамінима річ зимою. Але про діло так і не сказав мені толком нічого. Тільки й того я довідався, де є штаб дивізії, а я йому сказав, де є наш штаб. Вертаючись з Володимирської до Лукіянівського Народнього Дому, зустрів я на Львівській вулиці другу кольону війська Директорії. Іхав я в якомусь автомобілі, що представляв собою лазаретну „лінейку“ з будкою. Нас спинили вигуками: „Стої!.. хто їдїть?“—Для того, щоб одріжнати наші відділи від гетьманських було встановлено гасло: для Українців — „Хай живе Українська Народня Республіка!“, а для німців — „Es lebe Petlura!“. Я подавав те гасло, але мене не слухали й гукали: „Вилазь, хто там у будці!. Вилазь!“. Насилу порозумівся з якимсь толковішим чоловіком; видно, був він тут якимсь начальником; пустили мене їхати далі... По дорозі ще разів

два-три спиняли й перепитували, хто я й що та куди їду... В штабі довідався, що вже почались непорозуміння: обеззброюють наші відділи і арештують наших людей.

Увечері зібрався Революційний Комітет і призначив комісарів до всіх міністерств, які мали тимчасом виконувати функції міністрів, поки Директорія не призначить нових міністрів. Головою ради комісарів став В. М. Чеховський. Мабуть за мої військові „таланти“ призначено мене комісарем військових справ. В цій своїй гідності, поки буде встановлено щось інше, призначив я тут же „словесно“ щойно визволеного з арешту полк. Аркаса командантом м. Києва. Пізнім вечером поїхали ми з комісарем міністерства внутрішніх справ А. Пісоцьким (Річицьким — теперішнім большевиком) оглядати свої міністерства й дати деякі розпорядження. Страшний стан побачив я в будинку міністерства військових справ: вікна побиті, на долівці бите скло, кругом гармидер, видно сліди куль, валяються шматки вибитої цегли. Здорово, видно, облягали старшин, що засіли були тут, і по геройськи, видно, вони боронились. Вертались уже дуже пізно. Одвіз я Пісоцького додому, а потім поїхав і собі додому. Десь уже на Безаківській вулиці мене спинила стежа; питали, хто й що. Сяк-так вилегітимувався (гасла вони, звичайно, не знали) і мене пустили, але автомобіль з шофером затримали. Йшов далі пішки. По дорозі знов спинив якийсь вояк, знов питав, знов не знав гасла,

Коли ж я казав, що гасло требаб знати, то він відповів: „Тепер усі за республіку. Показуй кармани“.

В якості комісара довелось мені діяти довше, ніж іншим моїм товаришам: всіх інших комісарів скоро заступили начальники відділів, які функціонували при Директорії у Винниці на правах міністерств. Меніж довелось лишатись аж до того часу, коли нарешті остаточно складено кабінет міністрів і вже аж після Різдва став виконувати обовязки військового міністра ген. Осецький. Коли 15-го грудня приїхав я урядувати до військового міністерства, по першим до мене зголосився ніхто інший, як полк. Капкан. Він пропонував свої послуги бути моїм помічником, а я на це запитав його: „А деж Ви були 22 листопада? Де були Ваші панцирники, Ваше військо?“. Полк. Капкан почав викладати, що його схопили добровольці, кудись потягли і, жалісним голосом, додав: „Били мене... знущались“. Явна комедія. „Хтож, кажу, Вам повірить, щоб Вас добровольці так таки й пустили потім на волю. Та й не чутно було, щоб Вас арештовано було. А як же з австрійським консулятом і з „Дядею Томом“?“. Він нічого не відповів. Комедія, дурне фанфаронство й авантюрицтво. Нічого я Капканові не обіцяв. Він пішов від мене і з того часу я більше його не бачив. Де він тепер, мій колишній командант Богданівського полку, не знаю. Може й не живе вже. Не я йому суддя. Стали до мене являтись різні

генерали, що служили за гетьмана; між ними лише один був, який умів говорити по українськи: генерал Галкін. Майже всіх їх довелось усунути й замінити тимчасом своїми людьми. Одного навіть наказав арештувати, бо він дуже, очевидно, погано поводився з підвладними й викликав проти себе таке озлоблення, що грозили його вбити. Неприємне почуття було в мене, коли давав цей наказ; згадав свої власні колишні переживання при тому, як мене позбавили свободи. Приходили жінка й дочка генерала; плакали, просили випустити. Пропонував їм вибрати: або випущу, але не можу ручитись за його безпечність, або нехай посидить під арештом і буде живий. Вони подумали й вибрали останнє. Дякували. Київська газета „Послѣднія Новости“ опублікувала повний список ради комісарів. Це число газети привіз додому один наш селянин. Делегація селян ходила до моїх батьків здоровити їх з тим, що їх син займав таку високу посаду. Казала мені потім мати, що делегати були горді тим, що, мовляв, і наше село не останнє; при тому один делегат, бувший гвардейський вояк, поясняв, що комісар — це все одно як міністр, а військовий міністр — найголовніший із усіх міністрів. Кожен, очевидно, оцінює явища по своєму.

Скоро слідом за тою дивізією, що першою вступила до Києва, вступило й інше військо Директорії. Може були в тому війську якісь і інші частини Осадного Корпусу Ев. Коновальця (тоді він був отаманом, ц. т. генералом, але пізніше з власної, здається, своєї ініціативи він

знов став полковником та так і тепер пишеться; така сама метаморфоза сталась і з бувшим начальником штабу того корпусу отаманом А. Мельником). Переказували, що серед військового командування сталось непорозуміння з приводу вступу до Київа: згідно з пляном першими до Київа мали вступити Січові Стрільці, які зрештою мали на цю честь найбільше морального права, але начальник дивізії, з яким я мав нагоду балакати (любитель чаю й цінитель „валянок“), виявив у цьому відношенні „революційну ініціативність“ і попередив січовиків. З приходом до Київа Осадного Корпусу фактично вся влада перейшла до рук військового командування на чолі з отаманом Коновальцем. Про те, як ця влада управляла, які розпорядження давала й якими вчинками ознаменувала своє правління, писалось уже доволі. Я собі пригадую один маленький інцидент, дуже характеристичний, на мою думку, для тодішніх відносин. До призначення Директорією міністрів Рада комісарів мала виконувати (принаймні хоч в межах Київа) функції Ради Міністрів. Зібралась вона на засідання для розв'язання негайних біжучих справ у помешканні Міністерства Закордонних Справ. Бажаючи була також присутність команданта Осадного Корпусу отамана Коновальця. Він обіцяв прибути на те засідання, але через щось опинився в клубі, де були, здається, збори Національного Союзу. Просили мене зателефонувати до клубу й повідомити отам. Коновальця,

що Рада Комісарів чекає його в міністерстві Закорд. Справ. Зателефонував я і переказав Ковнальцеві те, що мені було доручено. У відповідь почув коротку військовим тоном сказану фразу: „Командант Осадного Корпусу є в клубі“. Кажу йому: „через те я Вам і телефоную до клубу, що ми про це знаєм. Як умовлено було, Рада Комісарів зібралась в міністерстві Закордонних Справ і чекає Вас“. Чую знов військовим тоном: „Я цього до відома не приймаю“. Чому він, власне, того „не приймав до відома“ і з якої причини, це лишилось нерозгаданою для мене тайною. Бачучи, що ми не порозуміємось, я повісив телефонну трубку й пішов переказати про висліди своєї невдалої балачки з воєнним начальством. Рада Комісарів постановила перенести засідання до клубу. Неприємно було за Раду й за отамана.

Директорія не приїздила до Київа п'ять днів. Готувались до урочистої її зустрічі з усіма відповідними до моменту акцесуарами. М. К. Садовський прикладав увесь свій театральний досвід, щоб урочистість відбулась як можна більш ефективно. Рада комісарів постановила вислати на зустріч Директорії своїх представників Мали її зустрінути Голова Ради Комісарів В. М. Чеховський, за цивільну владу — А. Пісоцький, за військову — я. Рано 19-го грудня виїхали ми спеціальним потягом до Боярки. Тут довідались, що Директорія розділилась: цивільна частина Директорії мала при-

їхати вже скоро, а військова, ц. т. Головний Отаман, мала прибути пізніше окремо від інших. Цивільні комісарі лишились у Боярці, а я поїхав далі до Мотовилівки. Тут побачив інтересну картину. На пероні стації стояли в рядах вояки армії Директорії: у кожухах, у свитках, шинелях; хто в шапках, а хто в папах. Справжня селянська армія. За начальника — якийсь молодий „прапорщик“. Коли показався потяг, „прапорщик“ почав вирівнювати людей: готувались до зустрічі; потім взяли „на караул“, а „прапорщик“ рапортував Головному Отаманові. Глибоке й приємне вражіння справив на мене цей маленький епізод; цеж робилось усе без примусу, з власної доброї волі; пошану віддавали за заслугу, за працю на користь народу, а не з приказу начальства. Трохи неприємно було бачити в потязі Головного Отамана занадто багато бундючності. Разом з Головним Отаманом С. Петлюрою доїхав а до Київа. Тут на двірці урочиста зустріч з музикою, привітальними промовами. Потім мали їхати на Софійську площу, де мав відбутись молебень і потім парада військ. Все, як годиться, при зустрічі високих осіб. Трохи, правда, мало демократично, але, очевидно, аранжери зустрічі іншого видумати не могли. Вже на самому двірці була багато народу й страшенно всі товпились та немисерно штовхались. Повне безладдя. Вийшов і я вслід за іншими, щоб сісти на свій автомобіль, на якому мене чекав мій адютант (звався він тоді „оса-

ул“, а не так, як було у нас у полку — „значковий“), та їхати на парад. Але здійснити цей патріотичний намір зразу мені не пощастило, бо мій „міністерський“ автомобіль окупували чотири якісь старшини з оточення головного отамана. Шофер не хотів їхати, бо мав від мене наказ чекати мене. Старшини на нього кричали, а один (казали мені, що то був Тютюнник) штовхав шофера у потилицю. Підбіг до мене адютант і пояснив справу. Я прийшов до автомобіля й сказав, що цей автомобіль є в моїм розпорядженні і що на ньому маю їхати я, а зі мною може поїхати й хтось із тих старшин. „А Ви хто такий“? — питають. Кажу „Я — військовий комісар“. Разом загорланило кілька голосів: „Комісар! Знов большевизм. Годі вже большевицьких комісарів“. Шофера знов штовхали у потилицю. Безглуздість, дикість і ганебність. Щоб покласти край цій ганебній сцені, сказав я шоферові везти тих дикунів, а потім приїхати за мною. Так отже першого ж дня кричали мені „Вилазь!“, а потім висадили з автомобіля, далі казали „показуй кармани!“. Але то все ще були прості вояки — селяне, які ще переживали азарт боротьби з гетьманцями; а цеж старшини із оточення головного отамана роблять те саме. Значить, починається „єралаш“. Втішився трохи, коли побачив військову парад на Софійській площі. Дійсно, справжнє військо... народня армія українська. Думалось, що колиб і всюди був такий лад, як тут на вій-

ськовій параді, то наша справа булаб на твердому ґрунті.

А з паради на площі пішли на парад до українського клубу. Була тут, очевидно, вечеря та щось подібне. Хто був проворніший, той мабуть вечеряв; інші вдовольнялись думкою про вечерю. А потім говорили. Багато говорило і по ріжному говорили. Говорив новий голова Національного Союзу М. Шаповал, що сам мігби бути членом Директорії, колиб... не одмовився. Із промови його трудно було зрозуміти, хто власне більший герой: чи ті герої, яких він величав, чи Національний Союз, чи сам промовець. Дійсно, „вони останніми йшли до бою, але за те першими вертались з бою, з піснями й побідними кличами“. Говорили члени Директорії, й дякували своїм помічникам а ці останні величали членів Директорії. Деклярували свої позиції отаман Коновалець і (здається, тут же підвищений із полковників) отаман Балбочан, а їм уперек обом говорив (здається, не отаман) начальник дивізії Данченко. Говорили, оскільки пригадується, неодмінні на всяких українських урочистостях старші й молодші жінки. Дехто із присутніх підчас промов утирав сльози на очах, а інші бразькали посудю, чокались чарками й голосно їли. Ця урочистість справляла вражіння сумбурне й важке.

Виконавши обов'язок, що його на мене поклала партія в часі революційного повстання проти гетьмана, й склавши в кінці грудня 1918

р. обов'язки військового комісара, вернувся я знов на стару свою посаду та приступив до виконання своїх попередніх функцій директора департаменту міністерства народнього здоров'я. Нашим новим міністром став колишній директор медичного департаменту д-р Б. Матюшенко; перед тим був він комісарем міністерства. Дуже недовгий час довелось нам служити під керівництвом нового міністра, бо він скоро нас покинув. Ми не відчули й не дознали на собі ні позитивних, ні негативних особливостей нового керівництва, бо наш новий міністр систематично не урядував, приходив до міністерства наворотами на короткий час, а потім скоро відходив по якихсь справах. Найважлише розпорядження нового міністра, яке я особисто одержав, був наказ справити нове гарне умеблювання для його кабінету. Справили і поставили те умеблювання, але на ньому новий міністр уже не урядував, бо зовсім несподівано для нас скоро відїхав до Парижа.

Тепер уже всім відомо, як розвивались події на Україні після того, як влада перейшла до рук Директорії УНР. Відомо, що безпосередньо за поваленням гетьмана московські большевики почали військові операції проти України. Не має ніякого суттєвого значіння, хто власне йшов попереду: чи були то китайсько-латишські частини, чи таращанська дивізія, чи якісь інші військові сили. Важне те, що це були тільки авангардні сили, за якимиб прийшли головні сили московських большеви-

ків. Так воно, як знаємо, і були в дійсності. Отже насувалась знов небезпека з півночі; Україна знов стояла перед загрозою війни з большевиками, якої зовсім не бажала собі нова українська влада. Виникало питання про те, щоб знайти шлях порозуміння з московськими большевиками та уникнути небажаної війни. Прихильником мирного поладження справи війни-мира був і Голова ради міністрів та міністр закордонних справ В. М. Чеховський. Між Києвом і Москвою йшов обмін телеграмами. Український уряд (чи принаймні його більшість) намагався уникнути війни, а московські большевики лукавили. Зрештою прийшло до того, що Директорія мала вислати до Москви делегацію для пертрактацій. На чолі тієї делегації мав їхати С. П. Мазуренко. До мене звернувся В. М. Чеховський з пропозицією їхати також членом делегації до Москви; говорив про це зі мною і С. П. Мазуренко. Я згодився і вже зовсім готовився було до відїзду; коли в київській організації У.С.Д.Р.П. вибирали делегатів на партійний конгрес, я зняв навіть свою кандидатуру з огляду на свій відїзд. Однак, поїхати не довелось. В. М. Чеховський заявив мені, що я буду потрібний для інших цілей, більш важних. Тоді я ще не знав, для чого власне я буду потрібний, але дав свою особу до диспозиції урядові УНР. і не настоював на тім, щоб мене послано на переговори з большевицьким урядом до Москви.

Сусідство совітсько-комуністичної Москви відбивалось на житті України не тільки тим, що звідти постійно загрожувала небезпека оружного нападу на Україну, але й тим, що існування совітської влади було ніби то доказом початку соціалістичної революції. Цілком природно, що коло цього останнього питання працювала думка політичних українських кругів. Ясно, що різні круги по різнньому оцінювали те явище. Правіші і націоналістичні кола або заперечували правдивість розуміння факту існування совітської Росії, як початку соціалістичної революції, вважаючи те явище лише за прояв питомої Росіянам анархічності, або згоджуючись навіть з таким розумінням, уважали за необхідне поставити оружний опір поширенню тієї революції на Україну. Серед українських соціалістичних кол не було однодушности в цьому питанні. Ліві течії соціалістичних партій вважали совітську Росію соціалістичною державою й віддавали їй усі свої симпатії. Правіші соціалістичні течії з таким трактуванням не годились; вони вважали, що Росія й Україна переживали добу буржуазної революції і що близьким завданням революціонерів являється здійснення демократичного ладу; разом з тим ці правіші соціалістичні течії обстоювали повну незалежність України від Москви та її право утворити свою суверенну державу, якої внутрішній зміст і форму має визначити сам український народ і не мають вони накидатись нам з Москви. Ці питання були, звичайно, предме-

том обміркувань і в нашій соц.-дем. партії, де також намічались більше-менше виразно дві течії: правіша й лівіша, які тимчасом ще не доходили, одначе, в дебатах до гострих суперечок між собою. Отже в таких умовах і обставинах зійшовся у Києві VI конгрес УСДРП. 10 січня 1919 р. Тут уже цілком виразно визначилась різниця в поглядах двох течій. На чолі правішої стояв М. Порш і В. Винниченко, а ліву течію заступали М. Ткаченко і А. Пісоцький; середню позицію займала група делегатів на чолі з І. Мазепою. Конгрес скінчився, в суті, перемогою середньої течії, до якої прилучилась і правіша. Отже, УСДРП, офіційно стала на таку позицію: розвиток капіталізму привів нас безпосередньо до доби початку соціалістичної революції; однак провідну роль в цій революції мають відігравати передові капіталістичні держави Західньої Європи; Україна попала під вплив того революційного процесу в Західній Європі, але специфічні умовини на Україні, як країні аграрній, ставлять перед нею інші завдання, ніж у Європі; Україна йде в напрямі до здійснення „трудової демократії“, але в близкому часі має бути заведений на Україні загально-демократичний лад. Конгрес висловився за заведення парляментарної системи, але як тимчасову репрезентацію підтримував Трудовий Конгрес; висловився також за об'єднанням всіх українських земель у соборній незалежній українській республіці. Таке рішення конгресу привело до внутрішнього розколу в пар-

тії. Ліва течія, яка стояла за негайне здійснення на Україні соціалістичного ладу та заведення радянської системи, вийшла з конгресу й заложила свою окрему фракцію „незалежних українських соціал-демократів“. Ця фракція формально із партії тимчасом не виступила, але було очевидним, що це є лише тимчасове становище, яке приведе до повного розриву. Так і сталось у дальшому: „незалежники“ еволюціонували до „укапізму“, а пізніше й цілком злились з комуністичною партією на Україні. Аналогічний процес відбувався і в рядах партії українських соціалістів-революціонерів. Тут цей процес пішов навіть значно дальше в своїм розвитку, бо ліва течія укр. с.-р. вже цілком порвала зі своєю партією й перекинулась на бік московських большевиків. Тепер під проводом лівого укр. с.-р. Шинкаря з Московщини наступала, як авангард російської червоної армії, т. зв. Таращанська дивізія.

В середині січня 1919 р. зовсім ясно означився стан війни між Україною й Росією, хоч офіційно й війна не була проголошена ні тою, ні другою стороною і хоч у Москві продовжувала сидіти вислана туди українська мирова делегація. Зрештою справа війни була „оформлена“ оповіщенням Україною війни Світській Росії. Які в дійсності були близчі причини того проголошення війни, про це тепер різні автори пишуть різно*). Формально стан війни між

*) В. Винниченко у своїм „Відродженні Нації“ пи-

Україною й Росією датується 16 січня 1919 р., але фактично він почався, звичайно, значно раніше. Над Києвом знов повисла загроза. Стояв він знов перед новим натиском з півночі червоної армії. Насувалась грізна буря. В таких обставинах мав зійтись у Києві Трудовий Конгрес, який мав розглянути дуже важливі питання соціальної, національної й державно-політичної натури. Передтим відбувались вибори делегатів. У нас у міністерстві також обирали своїх представників, які потім мали зійтись з такимиж представниками цілого „трудового“ населення Києва та обрати делегатів на Трудовий Конгрес. При переведенні вибору заступників у нашому міністерстві показала на практиці деяка недоладність закону про Трудовий Конгрес. Згідно з цим законом активне й пасивне виборче право мали, між іншим, фельдшері (звалились вони тоді помічниками лікарів), але лікарі такого права були позбавлені. Через те, що в нашому міністерстві було якраз чимало лікарів, то виникло питання, як бути з ними. Рішили ми (та, здається, це всюди так було), що лікарі в міністерстві являються урядовцями, і тому право участі у виборах мають. Отже, виходило, що коли один лікар служить в якійсь установі, то він є повноправний грома-

ше, що війну проголошено на домагання „отаманії“. Чи так воно було, про це звичайні смертні не знають. Фактом є, що війну проголосила Директорія У. Н. Р. на чолі з автором „Відродження Нації“.

дянин, але коли другий такий самий лікар ординує у себе дома, то він неповноправний громадянин. Щось недоладне, нелогічне й абсурдне. Зібрались ми, виборщці, в салі Київського Купецького Зібрання й обирали там делегатів на Трудовий Конгрес. Не памятаю вже кого вибрали, але перемогли, здається, тоді голоси „руських“.

Десь у середині січня покликав мене до себе на помешкання наш міністр Матюшенко. Коли по обіді прийшов я до нього, то він заявив, що тогож самого дня чи другого дня чи другого дня ранком відїзжає до Парижа в якості радника Дипломатичної Місії. Питаю, хто буде нашим новим міністром. Відповідає, що теперішній директор департаменту д-р В. В. Зелінський буде призначений товаришем міністра і разом з тим кермуючим міністерством. Було це все великою для мене несподіванкою. Але щож? Казав колись один мій знайомий Жид: „каждий ищет, гдѣ глубже“. (Він перекручував російське прислів'я: „рыба ищет, гдѣ глубже, а человек, гдѣ лучше“). Це був час, коли ми одержували вже вказівки, щоб по змозі скорочували кількість урядовців та щоб були готові до всяких „евентуальностей“. Іншими словами: було це попередження про можливість евакуації. Декого справді звільнили; де-хто сам просив звільнення. Треба було видавати їм ліквідаційні гроші; потрібні були кошти й на різні інші справи. Але державна скарбниця видавала гроші лише по асигновках, під-

писаних міністром. Отже, яке було наше огірчення, коли другого дня В. В. Зелінський заявив нам, що на призначення його товаришем міністра він згоди не давав, що про це виразно він заявив і Матюшенкові на запитання останнього та що він в жадний спосіб не буде кермувати міністерством. Ми опинились „на леді“. Ні старого, ні нового міністра не маєм; грошей нам із скарбниці не дають; урядовці вимагають платні; жадних розпоряджень для міністерства ніхто не дає і т. д. Вістка про те, що наш „капітан“ покинув наш „корабель“ перед бурею, скоро розійшлась по міністерству; всі сильно хвилювались. Зібрались ми, кілька директорів, віце-директорів та завідуючих відділами, на нараду; просили В. Зелінського прийняти кермування міністерством, але він рішучо відмовився; просили А. Корчак-Чепурківського, щоб він згодився стати нашим міністром, але він теж одмовлявся, кажучи, що міністром нашим мавби бути соц.-демократ (сам Корчак-Чепурківський був членом партії с.-ф.; чому так мусілоб бути, як говорив Корчак-Чепурківський, — цього не пригадую вже). Наше становище було тяжке. Шукаючи ваходу, А. Корчак-Чепурківський висунув ідею, щоб на міністра призначено мене; він дійшов до такої міри „смілості“ чи „одчаю“, що відважився навіть на таку аргументацію, що, мовляв, я є природник, а природничі науки близькі до медичних. Звичайно, я також відмовився з цілком зрозумілих причин. Уповноважили ми д-ра Кор-

чак-Чепурківського переговорити з Головою Ради міністрів і постаратись, щоб справу з „торічелевою порожнечею“ на фотелі нашого міністра так чи інакше спішно полагодити.

Ще в той час, коли був я комісарем військового міністерства, доводилось мені відвідувати в різних справах міністерство закордонних справ. При одній зустрічі сказав мені директор департаменту цього міністерства М. Г. Левітський, що міністерство закордонних справ складає список осіб, які моглиб бути кандидатами на різні посади в закордонних представництвах УНР. Казав, що в тому списку записано й моє прізвище. Якось в середніх числах січня покликав мене до себе в міністерство В. М. Чеховський і запропонував мені їхати на чолі дипльоматичної місії до Лондону. Представивши різні мотиви, я просив звільнити мене від виконання такого доручення. В. М. Чеховський згодився не силувати мене прийняти те призначення, але зазначив, що взагалі він числить на те, що я згоджусь віддати свої послуги міністерству закордонних справ. Питав, кудиб я хотів поїхати. Просив я по змозі взагалі не притягати мене до служби закордоном, бо я не хотів відїзжати з України. На повторне запитання, чи все таки не міг би я виїхати, відповів я жартом: „Хіба, що поїхав би зі Стаховським до Будапешту подивитись, як робиться революція закордоном... і то не надовго, щоб ще встигнути вернутися до Київа.“ На цім ми і попрощались. За кілька днів після цієї роз-

мови викликав мене до телефону В. М. Чеховський і сказав, що д-р Стаховський згодився їхати до Лондону, а що мою кандидатуру він пропонує Директорії на голову Дипломатичної Місії на Угорщині. Я відповів, що в попередній розмові нашій я лише на жарт говорив про це, а що взагалі я не маю охоти виїжджати з України; згоди своєї на призначення мене на Угорщині не дав і на цей раз. Після того, як сталась у нас несподівана історія з відсутністю міністра, В. М. Чеховський поставив переді мною питання: аби згодитись бути міністром народнього здоров'я (А. Корчак-Чепурківський подав йому очевидно цю думку), або прийняти призначення закордон. Перше я рішучо й безумовно відхилив; щодо другого, то просив дати мені час надуматись. Було це тиждень перед урочистим проголошенням з'єднання українських земель 22 січня 1919 р. Відвідував я міністерство закордонних справ кілька разів і бачив тут сумний і тяжкий образ. В помешканні міністерства метушились поважні громадські діячі, заклопотано ходив колишній діяльний революціонер, російський урядовець, а пізніше український міністр. Всі вони хапались скоріше покінчити різні формальности й негайно виїхати закордон. Тут же цілими гуртами ходили різні знайомі й незнайомі мені люде, які клопотались про полегодження всяких формальностей узв'язку з виїздом. Були всі схвильовані. Дехто просився, щоб його також призначили кудись закордон. Гнітуче вражіння справляло

все це. Великий ісход із рідної землі перед ворогом.

16-го січня прийшов я до міністерства відповісти В. М. Чеховському на його останню пропозицію. В. М. Чеховський зустрів мене заявою про те, що вже відбулось рішення Директорії про призначення мене головою Дипломатичної Місії на Угорщині. Зробив ще останню спробу уникнути цього призначення, але міністр, показуючи мені щойно одержану із канцелярії Директорії телефонограму, відповів: „З обов'язку громадянина, товаришу, мусите це виконати. Мусите коритись верхній владі України.“ Я скорився. Не буду нарікати на свого старшого товариша В. М. Чеховського і не хочу підносити перед ним скарги за те, що в тих тяжких для нас обставинах він змусив мене тоді скоритись „Верховній Владі“ і виїхати з України. Зневіра й розчарування в людях в роках емігранського життя не раз викликали в мене думку, що може для мене особисто морально булоб краще, колиб я, подібно як і сам В. М. Чеховський, лишився серед свого народу та разом з ним, оскільки мавби сили й змоги, працював там і виборював краще майбутнє. Однак доля рішила інакше. 26 січня 1919 р. виїхав я з місією із Києва до Будапешту і не знаю, чи доведеться ще коли на власні очі побачити свій Київ, з яким зв'язаний тисячами ниток найінтимніших почувань,

XVI.

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ НА УГОРЩИНІ.

В міністерстві Закордонних Справ радили мені їхати із Київа по змозі скоріше, бо сподівались, що в близкому часі буде трудно, або й зовсім неможливо виїхати. Однак мені треба було полагодити деякі справи службового й персонального характеру і тому зразу виїхати я ніяк не міг. Насамперед треба було передати комусь свої обовязки в міністерстві здоровля: потім треба було набрати склад місії; нарешті треба було полагодити й домашні справи, бо невідомо було, як довго доведеться бути закордоном, а через це доводилось брати з собою й родину. В міністерстві здоровля кінчив справи доволі скоро. Але щодо складення місії, то тут справа затягалась з різних причин. Обставини мого призначення на голову Дипломатичної Місії були такі, що зарані про її склад я, звичайно, зовсім не думав. Та й після призначення мій психольогічний стан не сприяв виявленню з мого боку особливої ініціативно-

сти чи активності; не було в мене внутрішнього сильного товчка до того. Коли я змушений „коритись верховній владі“ та виконувати покладену на мене місію „в порядку громадського обов'язку“, то я буду виконувати її з тим персоналом, який мені призначить само міністерство. Хоч, правда, цілковито байдужим до цієї справи я не міг бути, але й проти кандидатур з боку міністерства також не спорив. Чекав, отже, оформлення свого призначення, виготовлення необхідних документів, видачі коштів на утримання місії та призначення інших членів місії.

В день урочистого проголошення злуки українських земель відправився я до помешкання Директорії, щоб зустрінутись там з членами галицької делегації й з ними переговорити про різні справи у зв'язку з моїм призначенням до Будапешту. Угорщина булаж частиною колишньої дво-єдиної монархії, до складу якої належала й Галичина; отже природна річ, що уряд Західньої Української Народньої Республіки (тепер уже Західньої Области УНР) мусів мати в Угорщині навіть більше інтересів, ніж уряд Директорії УНР. Мені довелось мати розмову тільки з одним делегатом д-ром Л. Цегельським; інші чи то були зайняті більш важними справами, чи просто мало інтересувались справою призначення представника УНР на Угорщину, але на розмову зі мною не з'явились. З д-ром Л. Цегельським мені ніколи не доводилось зустрічатись і особисто його я не

знав. Отже, я не знав також, чим треба пояснити собі несподіваний для мене *façon de parler* мого співбесідника: по перше він у справі, на мій принаймні погляд, важній і для УНР і для ЗОУНР говорив зі мною доволі поверхово й без особливого зацікавлення; по друге (може наслідком діймаючого вражіння від урочистого акту або неофіційного чи півофіційного продовження того акту в апартаментах Директорії) він нетвердо вимовляв слова й плутався в реченнях. Неприємно було вести таку бесіду й мало чого взагалі корисного для мене вона могла дати. Я лише довідався, що в Будапешті є вже представник ЗОУНР; із деяких окремих виразів свого співбесідника міг також зробити висновок, що він не є зовсім задоволений тим, що представника УНР на Угорщину призначено без порозуміння з галицькою делегацією. Зрештою д-р Л. Цегельський порадив мені по дорозі до Будапешту заїхати до Станиславова і порозумітись там з урядом ЗОУНР. Про свою розмову з Цегельським переказав я в нашому міністерстві і підніс питання про доцільність призначення представника з Києва, коли вже є в Будапешті один український представник, якого можна булоб призначити тепер, з огляду на злуку земель, заступником цілої Соборної України. У міністерстві, однак, були тої думки, що, не знаючи того представника ЗОУНР, трудно його призначати заступником цілої України; говорили мені, що коли я приїду до Будапешту й побачу, що

та людина є відповідна, то вона потім буде призначена радником місії. Я на це згодився, але домагався, щоб в кожному разі на Угорщині було лише одно українське представництво; просив міністерство, щоб справа з окремим галицьким представником у Будапешті була розв'язана в порозумінні з галицьким урядом в змислі скасування окремого їх представництва та злиття з нашою місією в цілях зазначення й назовні існування лише одної Соборної УНР. Це мені обіцяно й запевнено, що так іменно буде справа представництва полагоджена; я ставив це категоричною умовою своєї майбутньої чинности, бо вважав за недопустиме й за повний нонсенс існування двох заступництв одної тепер української держави.

Була розмова про призначення до місії як фахівця - економіста, професора (коли не помиляюсь — томського) університету М. Птухи. Я, розуміється, охоче бачивби його в складі місії, бо вважав дуже цінним для місії, щоб в її складі була така кваліфікована людина і фахова в справах господарських. Предложив його кандидатуру міністерству, але не знаю, з яких причин так і не призначено його до складу нашої місії*). Натомість до складу на-

*) Об'єктивно треба признати, на мою думку, що сталось це на добро, бо проф. М. Птуха буде, очевидно, значно більш корисним для України, як член Української Академії Наук, ніж бувби корисним як член нашої місії, а потім як емігрант, бо мусівби тепер разом

шої місії призначено бувшого товариша голови Центральної Ради М. Шрага. Він тільки що прибув до Києва, тікаючи із Чернигова пішки перед наступом большевиків, прийшов до міністерства і просився, щоб його призначили до якоїсь закордонної місії. Товариш міністра закордонних справ А. Д. Марголін запевняв, що М. Шраг буде мені корисним помічником у праці; покликувався на заслуги старого І. Шрага. Я не сперечався — нехай їде. Призначили його радником місії. Потім сказали мені, що до складу місії, як аташе, буде призначений поет О. Олесь. Прийняв я пропозицію своїх послуг з боку А. Клора, якого вже знав раніше, коли він був урядовцем місії в Румунії; його мені міністерство призначило урядовцем і тепер. Просив я більше нікого до нашої місії не призначати і залишити вільні посади, на які я міг би пізніше запросити когось із Галичан для здійснення в нашій місії принципу соборности. Затруднення робило мені те, що на посаду радника міністерство обіцяло призначити дотеперішнього заступника ЗОУНР у Будапешті, а потім призначило Шрага; однак, думав, що в такому разі міністерство мусить згодитись на дві посади радників у місії, можливо, на рахунок скорочення загального числа членів місії, яких разом з головою мало бути сім. Отже нібито вже справа з формуванням місії скінчи-

з нами розділяти долю багатьох інших членів колишніх місій УНР.

лась. Більше вже мені нікого міністерство не мало бажання призначати і я нікого більше не пропонував. Ще, правда, майже напередодні нашого відїзду просив мене один український с.-р., щоб я взяв його з собою до Будапешту, але вже не як члена місії, а тільки як „супутника“. Його призвище було подвійне чи потрійне, при чому всі складові частини того складаного призвища були дериватами слова „Бондар“. Мотивував він своє прохання тим, що за часів гетьмана його сильно переслідували і що коли й за большевиків його також будуть переслідувати, то він не витримає й зїде з глузду. Він, справді, мав якийсь чудний вираз очей. Я згодився, щоб він їхав з нами на свої кошти. Пізніше довелось пожалувати цього, бо він наробив неприємностей.

Рано 24-го січня мене покликали до міністерства; сказали, що найдалі до двох днів я маю з місією виїхати з Київа, бо обставини того вимагали. Другого дня прийшов я до міністерства взяти потрібні документи. Однак, являлося питання, як ми можемо їхати на Угорщину, не маючи від її уряду згоди на прийняття нашої дипломатичної місії. Але в часі революції такі питання розв'язуються надзвичайними способами. Отже те саме було й з нами. Коли брав я свої документи, в міністерстві був якийсь старшина в австрійській уніформі. Він предложив нам свої послуги: обіцяв поставити нам на паспортах візи, з тим, що ми його візьмем з собою на Угорщину. Чи мав він право

на це, про те ні він, ні ми не підносили питання: раз каже, що поставить візи, нехай поставить. Але гірше було те, що ми самі не знали, як доведеться нам їхати, і тому нічого обіцяти тому офіцерові не могли; сказав я йому, що нічого не маєм проти того, аби він разом з нами їхав, і навіть візьмем до свого вагону, коли його матимем. Мабуть він зміркував, що таки краще мати хоч якусь обіцянку, ніж нічого, і „візи“ нам поставив, скріпивши їх своїм підписом і печаткою з мадярським гербом та німецьким написом на ній: „Kommando des Heimkehrerlagers in Kiew“. Що було писано в тій „візі“, ми не розуміли, бо написано було по мадярськи. Потім виявилось, що написано було погано: нас названо було „az ukrán vörös kereszt missio“, ц. т. місія „Українського Червоного Хреста“. Однак, ми тоді того не знали й уважали, що все у нас гаразд.

26-го січня рушили в дорогу. До самого моменту відїзду я так і не бачив свого аташе О. Олеся і не знав, чи він поінформований про те, що став причетним до української дипломатичної служби. Отже їхали ми без нього. На двірці була сила народу; всі стремілись їхати з Києва, бо чекали, що Київ скоро займуть большевики. З великою бідою, за допомогою стаційного начальства, примостились ми у вагоні, так, що не в силі були взяти з собою того старшину, який нам „візував“ паспорти; йому довелось їхати окремо від нас. Близкою метою нашої подорожі був Станиславів,

де я мав побачитись з урядом ЗОУНР і з ним згодитись щодо складу місії та нашої політики. Їхали ми з Києва до Станиславова довго й з великими незручностями. До Волочиська доїхали порівнюючи доволі скоро, але дуже погано було їхати по Галичині, де українсько-польська війна давала себе дуже ясно відчувати. Залізниці функціонували дуже неправильно; не було палива, мало було паротягів і вагонів; польські залізничники, видно, саботували. Нас у Тернополі тримали майже $1\frac{1}{2}$ доби; сидіти довелось у неопалених вагонах. Ходив я поглянути на місто, де довелось перебути кілька місяців у 1915 р. Страшні зміни: деякі частини міста лежали в руїнах. Дякуючи заходам старшини галицької армії, який повнив тут службу, добули якимось паротяг і пустили наш невеликий потяг. В дорозі потяг іноді зупинявся серед дороги, бо, казали, не вистарчало палива; де-хто казав, що то польський саботаж. До Станиславова ми приїхали тільки 30-го січня.

Мав я намір як можна скорше порозумітись з урядом ЗОУНР та їхати далі до Будапешту. Одначе різні причини, не дозволили здійснити цього наміру. Другого дня після приїзду до Станиславова я склав візиту державним секретарям та голові Національної Ради д-рові Ев. Петрушевичеві. Прийшли ми з радником М. Шрагом до урядового помешкання голови Національної Ради якраз у той момент, коли від уряду Директорії одержано тут телеграму у справі переговорів з Поляками про припи-

нення ворожих військових акцій. Цілком випадково ми були свідками того, як дехто розуміє „соборність“ у практичній політиці. Оскільки міг я зрозуміти із окремих фраз (власне були це якісь істерично роздратовані вигуки), уряд Директорії просив галицький уряд вислати своїх представників для вироблення певних умов, на основі яких можна булоб розпочати з Поляками пертрактації про припинення збройного конфлікту. Коли д-р Петрушевич прочитав подану йому телеграму, то почав високим голосом вигукувати: „Це їх не обходить! З Поляками ми маємо до діла, а не вони! Заступників не вишлемо!“ І ще різні подібні вигуки д-ра Петрушевича чули ми, сидячи в сусідній кімнаті й очікуючи, коли нас попросять до кабінету голови Ради на розмову. Не можу, звичайно, з певністю ствердити, чи Петрушевич умисно вигукував свої доволі різкі фрази на адресу уряду Директорії в нашій присутності, щоб показати своє зневажливе відношення й до нашого уряду й до нас, чи це було наслідком його хвилевої нестриманості. Можливо, що були в тім елементи й того і другого. Одначе, найважливішим було в усьому тому інциденті те, що Голова Національної Ради д-р Петрушевич ясно розділяв „Соборну Україну“ на два табори: „ми“ й „вони“. Розмовляли ми з д-ром Петрушевичем зовсім мирно; може він уже заспокоївся після вибуху гніву, а може тільки взяв себе в руки, але говорив досить спокійно. Питання про представництво в Будапешті ви-

рішено в тому змислі, що воно малоб бути унітарним з відповідним заступництвом в ньому Галичан. Обіцяно мені, що про це буде повідомлений дотеперішній галицький заступник сотник Яр. Біберович; цей останній мав би стати офіційно членом нашої місії, а інших членів місії мав би він мені рекомендувати в самому Будапешті. Таким чином ця справа розв'язувалась нібито добре й без особливих комплікацій. Пізніше, однак, вийшло інакше. В кінці розмови д-р Петрушевич сказав, що в близькому часі має прибути до Станиславова д-р Т. Окуневський і що для мене було б важно почекати тут, поки він приїде, бо мав він привезти деякі цінні для мене інформації щодо становища Угорщини. Окрім того була в той час у Станиславові делеґація Закарпатських Українців на чолі з д-ром М. Бращайком. З цією делеґацією мала відбутись нарада, на яку д-р Петрушевич запросив і мене. Розуміється, що я з охотою й навіть радістю прийняв це запрошення, бо для мене було надзвичайно важно почути голос самих тих Українців, а не довідуватись про їх долю з чужих переказів. Тоді ще Закарпатська Україна належала до Угорщини; ясно, що обминути справу положення закарпатського українського населення неможна буде в розмовах у Будапешті; отже вислухати думку представників того населення було просто неминучою для мене потребою. Та й інформації д-ра Окуневського були для мене

дуже інтересні. Таким чином доводилось задержатись у Станиславові.

Скоро тільки ми сюди приїхали, довідався я, що тут перебуває ще кілька місій, які виїхали із Київа раніше за нас. Чого вони тут сиділи, я не знав тоді та й тепер не знаю, яка була в тому потреба. Фактом є те, що в Станиславові нагромадилось членів різних місій аж надто багато. Куди не прийдеш — всюди можна було бачити українських дипломатів, які дуже поспішно відїзджали з Київа і не дуже поспішали відїзджати із Станиславова. Ця обставина настільки неприємно вражала місцевих Українців, які мали до тогож з ними ріжний клопіт, що вже можна було чути зовсім неприховані й отверті вирази невдоволення з їх боку на адресу так немобільних дипломатів. І це ще більше спонукало до того, щоб скоріше звідти виїхати. На жаль, довелось тут чекати д-ра Окуневського кілька днів, бо він з якоїсь причини не приїздив. Тимчасом у Станиславові зібралась Національна Рада. Це була, звичайно, велика подія в національно-політичному житті краю, і не можна було не використати нагоди побачити й почути, як працює представничий орган галицьких Українців. Був я на відкритті тієї сесії Національної Ради. На превеликий свій жаль, був я вже тоді хворий і ніби крізь туман бачу в своїй пам'яті образ того засідання, бо сидів я на нім, відчуваючи біль голови й повну слабкість. Пригадую собі, як кинулось мені зразу в вічі, що у Галичан збори відбуваються в зна-

чно більшому порядку, ніж у нас; було помітно в них більше вміння провадити зборами й говорити коротше та більше до речі, ніж це практикувалось у нас (на жаль і тепер ще це у нас практикується!); видно було далеко більше звички до публичного життя й публичних виступів, ніж у нас у Києві. І ще один момент зафіксувався у моїй пам'яті: відношення до членів Ради-селян. І нас до членів Центральної Ради-селян ставились не тільки з великою увагою, але навіть з якимсь пієтизмом. Коли виступав було в Раді якийсь селянин, то слухали його часто нескладну промову надзвичайно уважно й з пошаною, бо вважали її „голосом землі“, виявленням волі й бажань найчисленнішої частини українського народу. Тут відношення до членів Ради-селян було зовсім інше; не тільки що не було помітно якогось пієтету, але навпаки можна було помітити певну неувважливість до їх заяв. Бачив я з льожі, де сидів, як один член Ради у кожусі й по селянському підстрижений хотів зробити якусь заяву; він встиг вимовити тільки всього кілька слів, бо на нього з різних місць загукали голоси людей, одягнених по мійському та в одягах священників; депутат-селянин далі не говорив і ніяково сів на своє місце. Було дуже ясно, що в революційному парламенті Галичини панує зовсім інший дух, ніж у нашій Центральній Раді.

З закарпатськими Українцями познайомився я та коротко говорив з ними ще 1. лютого, але довша нарада з ними відбулась кілька

днів пізніше, коли вже приїхав до Станиславова й д-р Окуневський. Закарпатських Українців було чотири: окрім уже згаданого д-ра Мих. Брацайка ще один селянин, один робітник (здається залізничник) і один старшина; цей останній дуже слабо розумів „по руськи“ і говорив мадярською та німецькою мовами. В нараді брали участь Голова Національної Ради д-р Петрушевич, голова ради державних секретарів д-р Із. Голубович, д-р Т. Окуневський, закарпатські Українці й ми зі Шрагом. Метою наради було вислухання інформацій та визначення напряму політики щодо Закарпатської України. Перша половина програми виконана була докладно; щодо другої половини, то справа кінчилась на тому, що члени наради поробили свої зауваження до поданих інформацій або висловили свої думки про бажану, на їх думку, політику відносно Закарпатської України; якихсь певних рішень в цій справі не прийнято. Д-р Т. Окуневський подавав інформації про ставлення до української справи різних визначніших осіб із парламентарних та урядових кол Чехії й Угорщини. Лідер Закарпатських Українців д-р Брацайко інформував про становище на Закарпатській Україні. Із коротеньких заміток, які я зробив собі підчас тієї наради й які в мене збереглись, видно, що за поданими д-ром Окуневським інформаціями ситуація представлялась так: в Чехії частина політичних діячів заявлялась виразно проти окупації українських земель (президент Маса-

рик і чеські соц.-дем.); навпаки інші політики (головно лідер чеських народніх соціялістів Кльофач) не були проти окупації. Далі вияснювалось, що добутий галицьким урядом ріжний військовий матеріал затримано на чеському кордоні, але пізніше його дозволено перевезти; разом з тим виявлялось, що французький генерал Бартельмі вислав до Львова (нібито для боротьби проти большевиків, а в дійсності для боротьби проти Українців) 17 вагонів муніції. Відносини з Угорщиною були загалом добрі. Д-р М. Бращайко реферував про стан річей, який витворився після того, як 21. січня в місті Густі відбувся зїзд представників Закарпатських Українців. Зїзд став на позиції свого права самоозначення й домагання злуки всіх українських земель, що були в складі колишньої Австро-Угорщини. Мадярські органи влади крайно ворожо поставились до виявленої Українцями тенденції відірвати від Угорщини Закарпатську Україну, завели тут режим диктатури й жорстоко переслідували учасників зїзду в Густі. Законом з дня 21. грудня 1918 р. (т. зв. „Х закон“) Закарпатській Україні признане було право автономії. Був навіть окремий міністр для справ „Руської Країни“ (так називалась тоді офіційно Закарпатська Україна) д-р Орест Сабо; він стояв проти відірвання „Руської Країни“ від Угорщини. Однак той закон про автономію в життя не проводилось і навіть не робилось якихсь заходів для його здійснення, окрім хіба того, що деякі округи з ма-

дярським населенням відривали від Закарпатської України та прилучали до корінної Угорщини. По думці членів наради моїм завданням булоб: підтримувати домагання наших закарпатських братів щодо злуки всіх українських земель.

Хвороба, яка була зовсім не на часі, на три дні привязала мене до ліжка. Навіть у себе в готелевому покої не міг я з кимсь побачитись і поговорити, бо страшенно боліло горло. Тільки трохи одужавши, міг я ще дещо зробити. Довідався, між іншим, що до Станиславова приїхав із Будапешту представник угорського уряду; називали його „консулем“, бо тоді взагалі була така атмосфера й загальний настрій, людей, які виконували якісь урядові доручення чи функції, називати різними високими титулами. Отже рішив я побачитись з угорським „консулем“ та поінформуватись у нього про те, як поставиться угорський уряд до нашої місії, чи її визнає за представництво УНР і чи прийме мене як дипломатичного заступника УНР. Наше побачення відбулось 7. лютого. Знайшли ми „консула“ в реставрації, де він кінчав свій обід за пляшкою вина. Ще здалека побачивши його за столом, відчув я щось близьке, знайоме в його обличчі, яке викликало думку про „наших“ людей із Білої Церкви чи Бердичева. А ще приємніше було довідатись, що п. угорський „консул“ таки справді був „із наших“ і навіть просто земляк. Відразу „консул“ заговорив з нами, не без самозадоволення

на ломаній російській мові з виразним жидівським акцентом. На моє запитання, звідки він знає російську мову (бо я був вражений такою несподіванкою), п. угорський „консул“ відповів: „Что значить?.. Я же сам Сквирскій ребйонок!..“ Виявилось, що угорський „консул“ родом з України, із Сквирського повіту на Київщині; років 13—14 перед тим, він, уникаючи військової служби, емігрував за кордон, оселився в Угорщині і там пізніше натуралізувався*). За свого життя у Сквирі і взагалі до емігрування із колишньої Росії він називався Мойше Пінковський, а тепер уже він був Макс Пінтер. Як і годиться порядному землякові, М. Пінтер прийшов нам на зустріч в деяких справах. Проте, як поставиться угорський уряд до нашої місії, він, розуміється, нічого не міг сказати, бо ніяким взагалі „консулом“ він не був і нічого спільного з великою політикою не мав. Приїхав він до Станиславова з доручення угорського міністерства торгівлі й промисловости, очевидно, з метою вияснити можливости збуту деяких товарів та здобуття тут потрібних Угорщині предметів. Підчас бесіди з нами М. Пінтер звичним жестом практикованого маклера виймав із різних своїх кишень усякої форми цвяхи, зразки різних товарів і т. д. та все запитував:

*) Пізніше, вже в Будапешті, оповідав він нам, що в часі війни він кілька разів був у Росії; з якою метою він туди їздив, про це не сказав, залишивши нам самим догадуватись про ціль таких доволі для нього ризикованих вояжів.

„А это Вам надо?.. А это надо?..“ Відповідав я йому, що все це звичайно, річі потрібні Україні, але тепер, мовляв, нас найбільше цікавить питання про те, як проїхати на Угорщину й там добитись нашого прийняття. Нашу розмову продовжили ми в готелі, де спинився сам М. Пінтер та його помічник, мадярський старшина, і де вони мали свою канцелярію. Вияснив я собі, що тоді в Угорщині був коаліційний уряд, який складали ліберально-радикальні буржуазні партії та угорські соціал-демократи; міністром торгівлі, яке вислало М. Пінтера, був соц.-дем. Гарамі. Тоді я попросив, щоб наш земляк негайно скомунікувався зі своїм міністром та сповістив його, що до Будапешту їде українська дипломатична місія, на чолі з українським соціал-демократом, який просить, мовляв, товариської допомоги щодо зручнішого переїзду по території Угорщини та щодо улаштування цілої місії в Будапешті. На висловлене ним побажання я показав М. Пінтерові наші паспорти з „візою“, яку нам уділив у Києві комендант табору поворотців. Подивившись на наші „візи“, Пінтер закрутив головою, приказуючи: „Это же нехорошо. Што он написал? Вы знаете, што он написал?“ Кажу, що не маю поняття, бо написано по мадярськи, а я не розумію тієї мови. „Он же написал, што Вы „красный крест-миссия“. Ай... как он нехорошо написал“. Тут, власне, я й довідався, що наші „візи“ були дуже сумнівної цінності і що нашу дипломатичну місію волею коменданта обернено

в місію Червоного Хреста. Після наради зі своїм помічником секретарем (сотником генерального штабу) М. Пінтер вирішив, що найкраще буде просто викреслити в наших „візах“ слова про місію Червоного Хреста. Це він і доручив зробити сотникові, який акуратно під лінію викреслив ті непотрібні слова в наших „візах“. Робилось це знов же по праву революційного часу. Після цього М. Пінтер пообіцяв негайно зробити те, про що я його просив; він доручив зайнятись цим своєму секретареві. Я якось мимоволі звернув увагу на те, що сотник генерального штабу надзвичайно точно й без найменшого заперечування виконував усі накази свого теперішнього шефа: писав під його диктат листи, ходив з дорученнями, занотовував собі різні справи, про які мав нагадати своєму шефові і т. д. Порівнював поведінку цього старшини з поступуванням наших старшин. Думалось, що наші, мабуть, в подібних умовах не виявлялиб такої витривалости й дисциплінованости, як цей мадярський з вищою освітою. Видно мадярські старшини уміють виконувати свої обов'язки супроти батьківщини в різних умовах іноді, може, й тяжких та понижуючих.

Я ніяк не сподівався, що відповідь із Будапешту наспіє так скоро. Вже другого дня М. Пінтер сповістив нас, що дістав відповідь: нам буде приготовлене помешкання в готелі „Dunapalata“, а на якійсь стації (забув її назву) на нас

буде чекати окремий вагон. Це була така чемність і увага до нас, якої трудно було навіть сподіватись. Я сердечно подякував за цю послугу М. Пінтерові і сотникові. Рішив негайно рушити із Станиславова до Будапешту і став приготівлюватись в дорогу. Тут довелось мені ще раз (і аж до сьогоднішнього дня — слава природі! — останній раз) мати нагоду пізнати вихованість і розуміння своєї компетенції з боку українського військового начальства. Я саме тоді якраз ретельно займався складанням до куфрів своїх річей; тут же сидів один Українець лікар, який відвідував мене під час недуги. Хтось постукав до дверей і вслід за тим до кімнати вступив український старшина. Він подав мені якийсь папір, просив прочитати, описатись, що я його читав, і вернути йому папір. Читав я і не хотілось вірити, що це могло бути в дійсності. Був це не то наказ, не то загроза, не то... я навіть не знаю, як це слід кваліфікувати. Полковник Ол. Шаповал, невідомо, з якого власне титулу, бо він тоді був начальником всього тільки західньої групи війська УНР. — написав розпорядження до всіх голів дипломатичних місій, аби вони в найкоротший час виїхали із Станиславова до місць свого призначення. Я не можу, звичайно, пригадати тепер точного тексту того циркулярного наказу, але пригадую, що його зміст був що найменше недопустимий. Мені особисто дуже не подобалось, що в Станиславові згромадилось стільки місій. Але, яке до того діло якомусь

воєводі — полк. Ол. Шаповалові, це просто не вкладалось в моє розуміння взаїмовідносин між цивільною й військовою адміністрацією. Я тоді скваліфікував той крок полк. Ол. Шаповала як прояв великої міри непошани до людей, яких вислано закордон репрезентувати УНР! Вернув той папір старшині, який його приніс, заявивши, що підписувати його не хочу. Старшина почував себе ніяково; говорив, що йому дуже неприємно виконувати те доручення, але він мусить його виконати з службового обов'язку; просив підписатись, бо інакше, мовляв, вийшлоб, що він не виконав наказу свого начальника. Дійсно, подумав я собі, чим винен цей сотник, що має таке мудре начальство, і за що він має відповідати. Поставив і я свій підпис під отим знаменитим „твором“, де вже стояли підписи інших голов місій. Дуже жаль, що не маю того „твору“ в себе на руках. Цеж все-таки документ, який заслуговував би на те, щоб його опублікувати. В кожному разі пам'ять про нього у мене зберіглась, і обминути тут мовчанкою той факт сваволі військового чи повного нерозуміння ним меж своєї компетенції я не можу. У моєму дипломатичному паспорті виразно стояло: „Правительство Української Народньої Республіки.. військовим та цивільним установам УНР. наказує, щоб власникові цього не тільки не чинено ніяких перепон при переїзді, чи проживанню повсюду, але щоби були вжиті заходи для оказання йому всякої допомоги“. Ясно, виразно й категорично. А, отже,

полк. Ол. Шаповал рішив собі, що все це „єрунда“, і поступив інакше.*)

Із Станиславова виїхали 9-го лютого і через Стрий доїхали до пограничної залізничної стації Лавочне. Тут мали пересісти на потяг, що їхав уже на той бік галицько-угорської границі. Старшина галицької армії ревідував наші документи, і на моїм паспорті лишилась, як память про це, власноручна його помітка: „Доз. пер. гра. 9-II 1919 Сотник Г.“ Не просто написав: „бачив“ чи „видів“, а „дозволив“ переїхати границу... ergo міг „не дозволити“. Все-таки галицький сотник був без порівняння чемніший за наддніпрянського полковника. По дорозі зі Станиславова до Лавочного я якось не бачив нікого із своїх товаришів дипломатів, але в Лавочному їх було дуже багато. Два вагони майже цілком були зайняті членами українських місій; з трудом примостились ми в одному з тих вагонів. Масовий ісход із рідної землі! Зовнішній вигляд у більшості суто-український і для Європейця не звичний. Військовий аташе при царгородській місії В. Кедровський, для повного ансамблю, їхав у якійсь навіть для нашого

*) Років сім чи вісім пізніше довелось зустрінути колишнього товариша по Богданівському полку Ол. Шаповала на еміграції у Празі. Казав він мені, що той свій наказ він розіслав головам місій по наказу Головного Отамана С. Петлюри. Хоч би навіть було правдою, що С. Петлюра виявив таку безтактність, то все таки дивним є те, що Ол. Шаповал взяв на себе виконання функцій поліцейського відносно послів УНР.

„східньо-європейського“ ока незвичній шапці — не то з медведя, не то з собаки. Настрій у всіх сумний, бадьорости не помітно. Їхали дорослі й діти. Везли з собою багато різної поклажі: куфри, скрині, пакунки і навіть мішки. Мені дуже незручно було сидіти, бо одна нога була все значно вище, ніж друга: на долівці між лавками лежав мішок муки, яку місія везла з України аж до Атен, передбачаючи, мабуть, можливість голоду в Греції. Хотілось скоріше доїхати до тієї стації, в Угорщині, де мали висісти з оцього потягу та сісти до вагону, який так ласкаво мав для нас приготувати угорський уряд. Нарешті таки доїхали до тієї стації, але тут чекало нас гірке розчарування. Післав я свого урядовця довідатись у залізничного начальства, де є приготовлений для нас вагон. Дійсно, його для нас приготували, але поки ми переговорювали з начальником стації, тимчасом царгородський аташе в страшній шапці знайшов той порожній вагон, в який і стали поміщатись усі місії. Ми прийшли останніми, й для нас місця вже не було. Здавалось, що ми порушували закони природи, коли пробували й собі вступити до вагону, бо там було все до послідньої можливості зайняте людьми й річами. Втиснулись і ми якимсь чудом. Проте, щоб сісти в купе, трудно було й думати, бо все було міцно окуповане. Страшенно не люблю я тісноти у вагонах не тільки через те, що це взагалі дуже неприємна річ, але головною тому, що тоді люде виявляють, не соромля-

чись, найгірші сторони своєї істоти і навіть звичайно тоді в них прокидається звіряча природа. Не кожен тоді може собою володіти. Іноді бореться за місце у вагоні, ніби-то справа йде про життя й смерть. Ріжниця психіки дала себе відчувати. Голова місії д-р Дм. Левицький був так ласкавий, що улаштував якимсь чудом у своїм купе наших жінок з моїм хлопцем. Не варто згадувати всіх подробиць нашої подорожі, в якій сумні моменти й неприємно-вражаючі окремі епізоди переплітались із глибоко - комічними. І сміх, і горе. В моїй пам'яті ота ніч у вагоні, без міри й ладу набитому людьми й речами, ще й досі стоїть якоюсь тяжкою примарою. Ніколи в житті не доводилось мені їхати в таких умовах; але всі ті незручності річ не так важна. Цілу ніч гнітив мій ум отой кошмарний контраст між тим, чим ми ніби-то хотіли бути, й тим, що було з нами в реальній дійсності. Щось глибоко понижуючого було в отім контрасті: висока гідність „посла УНР.“ і оте сидіння в коридорі вагону, до стелі наповненому речами, на власному своєму куфрі й відчуття постійної небезпеки, що хтось, хто сидить десь вище за тебе, поставить тобі свій брудний чобіт на плече або й на голову. Я благословляв природу, коли ми нарешті висіли на двірці у Будапешті.

Отже, 10-го лютого прибули ми нарешті до місця свого призначення. Умови життя впливають, без сумніву, на настрій людини, і тому, коли після всіх неприємних історій під час подорожі опинились ми в умовах культурного

життя, коли в прекрасному, модерному, європейському готелі „Dunapalata“ явилась можливість добре вимитись, почиститись і спочати на добрій постелі, то якось скоро забулось усі ті незручності, неприємності й дикий хаос, які щойно довелось пережити. При виді широкого, величавого, повноводного Дунаю, який протікав коло самого готелю, й прекрасної, великої, королівської палати, яка була якраз проти вікон нашої кімнати на другому боці Дунаю, не хотілось думати про кошмарно-тяжку ніч і про всі минулі пригоди. Треба було починати діяти. Першим ділом було: знайти заступника ЗОУНР сотника Я. Біберовича та довідатись у нього про загальний стан річей і вигляди на можливість визнання угорським урядом нашої місії як представництва УНР. Нічого по суті нового не довелось мені почути від Я. Біберовича; єдине хіба нове й важне в одержаних інформаціях було те, що я довідався про перебування в Будапешті військових представників Антанти, які мали певний вплив на напрям політики угорського уряду. Тут була й залога, складена із військових відділів держав Антанти. Старшим серед антантських військових начальників був французький полк. Вікс, який ворожо ставився до Українців. Отже треба було виробити певну тактику щодо заходів перед угорським урядом з метою добитись від нього визнання нас. Рішив я ще перед тим, як іти до міністерства закордонних справ, розвідатись про цю справу у соціал-де-

мократів, які входили в коаліційне міністерство, неофіційно в порядку товариської інформації. Для цього рішив я відвідати міністра торгівлі соц.-дем. Е. Гарамі; це було тим більше зручно зробити, що треба було йому подякувати за його послуги. Побачення відбулось у міністерстві торгівлі 12-го лютого. Подякувавши міністрові за його ласкавість та вияснивши йому відносини України до Світської Росії і ціль нашого приїзду до Будапешту, запитав я міністра Е. Гарамі про його думку відносно того, яке становище може зайняти до нас уряд Угорщини. Міністр відповів, що на його думку члени уряди соціал-демократи певне, так само як і він особисто, будуть за тим, щоб нашу місію визнати за офіційне заступництво УНР.; щодо інших членів уряду, то він припускав, що соціал-демократам удасться схилити їх до прийняття в цьому питанні позиції соціал-демократів. Міністр Гарамі обіцяв тогож таки дня переговорити зі своїми товаришами міністрами, зокрема з міністром закордонних справ, і про наслідки своїх розмов повідомити мене по змозі скоріше. Дійсно, тогож самого дня увечері я дістав повідомлення, що можу явитись в міністерстві закордонних справ і передати там свої документи. Одночасно з цим ужив я заходів, щоб побачитись із провідними особами мадярської соц.-дем. партії. Увечері 12-го лютого був у мене редактор центрального органу соц.-дем. партії „Népszava“ т. Варнай. Він обіцяв, що газета „Népszava“ займе становище спри-

ятливе для нас. [Загалом можна сказати, що т. Варнай, який, до речі, був у полоні в Росії, виявив розуміння нашої справи і особисто ставився до неї з симпатією. Його трохи непокоїло, що Українці воюють з московськими більшовиками, яких він уважав тоді за революційну владу, але після нашого з Шрагом пояснення цілої нашої національно-визвольної боротьби, він нібито був заспокоєний тими поясненнями і обіцяв нам свою підтримку; було в кожному разі ясно, що тепер уже т. Варнай не ставив українську владу на один рівень із контр-революційними владами російських генералів; він тепер уже знав, що й українські соціал-демократи входять в кабінет міністрів і що навіть моя повнова́сть підписана україн. [соц.-дем. В. Чеховським.

Не гаючи часу, вже 13-го лютого я (оскільки собі пригадую, разом з М. Шрагом) відвідав міністерство закордонних справ. Прийняв нас заступник кермуючого міністерством граф Чакі. Українську справу він знав, очевидно, ще з часів Берестейського мира. Зовсім не було потреби давати йому довгих пояснень, бо він був добре зорієнтований; довелось лише подати до його відома події останнього часу й вияснити конструкцію тимчасової верховної влади УНР. На запитання про те, чи уряд Угорщини визнає офіційно УНР і мене як повновласного заступника незалежної української держави і чи відповідно до того признає всі права й привілеї, встановлені міжнароднім правом для ди-

пльоматичних заступників, граф Чакі відповів, що Угорщина затруднилась би взяти на себе ініціативу щодо визнання незалежної української республіки *de jure*, але вона визнає її *de facto* і наслідком цього буде визнавати за нашою місією всі звичайно узнані привілеї дипломатичних заступництв. Мене, як фактичного посланника УНР, прийме тимчасовий президент республіки, про що, мовляв, мене повідомить міністерство писемно. Я передав графові Чакі свою вірительну грамоту. Через те, що адміністрація готелю, з огляду на існуючі приписи, просила нас оформити справу нашого перебування в тім готелі (здається був установлений якийсь термін для перебування), просив я п. заступника міністра, аби це було зроблено урядово та щоб до нашого розпорядження дано було кілька покоїв у готелі для членів місії й канцелярії. Обіцяно було, що все буде зроблено. На тім перша візита була закінчена.

Другого дня д-р Шульц, який раніше співробітничав у Я. Біберовича, предложив мені свої послуги посередничати в побаченні з д-ром Оскаром Ясі, лідером радикальної партії і бувшим міністром національних справ. По обіді ми були у нього. Ніяких обітниць д-р О. Ясі, звичайно, не робив, але загалом можна сказати, що до нашої справи він поставився симпатично. Можна було вважати, що й з боку його партії можна було числити на підтримку. Таким чином наша справа ніби-то стояла не по-

гано як в урядових колах, так і в громадських. Треба було чекати закінчення офіційної сторони нашого визнання. Однак треба було познайомити громадянство з нашою справою. Перед відїздом із Києва дали мені в міністерстві закордонних справ текст відозви: „До народів всього світу та їх правительств“. Цю відозву дав я перекласти на мадярську мову з тим, щоб розіслати її до органів політичних партій та подати до преси. Навожу повний текст цієї відозви, бо, оскільки я знаю, вона серед досі опублікованих матеріалів із історії української революції не була поміщена. Її текст (власне копія) зберіглася у мене випадково серед інших матеріалів. Відозва звучить так:

„До народів всього світу
та їх правительств“.

Коли війна віддала зброю в руки народів і військо стало народнім, стара державна влада Росії не могла встояти й упала під ударом революції. Визволилась і Україна від вікового гніту російської держави. Всенародною творчою роботою встановлено було на Україні вільний демократичний лад з Центральною Радою, революційним парламентом, на чолі.

Але молоді паростки демократичної державности на Україні затоплено навагою безладдя, що насувалось на Україну з Московщини й розпадавшося фронту, в значній мірі зусиллями агентів герман-

ського імперіялізму, які намагались вибити молоду державу з кола своїх супротивників. Безладдям скористувались поводитарі германського імперіялізму: силою багнетів примусивши розійтись Центральну Раду, пригнобивши українську демократію, вони віддали владу на Україні в руки російського панства на чолі з російським генералом Скоропадським, який фальшиво прикривався демократичною ідеєю державної самостійности України.

Запанував над народами України важкий гніт російського панства. Карні експедиції катували селянство; робітники страждали по тюрмах та лагерьх германських. Під ударами Держав Згоди упав германський імперіялізм, ослабла сила його й на Україні.

Одночасно однодушно повстав український народ з зброєю в руках од краю до краю. За місяць, від 15 листопаду до 15 грудня, повстання обняло всю Україну і російсько-германська влада згинула. Волею Народу Україна знов стала вільною незалежною демократичною республікою на чолі з Директорією.

Вітаючи міжнародні визвольні сили, що допомогли знищенню германського імперіялістичного гніту на Україні, Директорія від імени Народньої Республіки України приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам, бажаючи жити в доб-

рій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права являються обов'язковими для України, і спадщина бувшої Росії в міжнародних заступниках (стосунках? М. Г.) пропорціонально силам України переходить до останньої.

В момент свого визволення Український Народ, кермуючись високими ідеалами всесвітнього братерства народів, щиро бажаючи мира та розцвіту всім націям, прямуючи до дружби та приязні зі всіма своїми близькими й далекими сусідами, опираючись на принципи самовизначення народів, висловлені президентом великої Американської Республіки Вільсоном, звертається до народів всього світа та до їх Високих Правительств з братнім, щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських, дружніх, приязливих зносин з Українським Народом, Українською Народньою Республікою.

Директорія і Правительство Української Народньої Республіки тішаться надією, що цей заклик знайде співчуття у Правительств Народів всього світа, що привіт Українського Народу буде прийнятий усіма народами і що дружні, добросусідські, братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами та Українською Народньою Республікою, яка вже готова і зараз відповідно прийняти

представників інших Правительств і в свою чергу післати своїх.

У столиці Української Народньої Республіки м. Києві.

Року 1918, місяця грудня 28 дня.

Директорія Української Народньої Республіки :

Голова Директорії В. Винниченко.

Члени Директорії : { С. Петлюра
Ф. Швець
П. Андрієвський
А. Макаренко

Голова Ради Міністрів
і Міністр Закордонних Справ
В. Чеховський."

Не всюди, звичайно, з однаковою зручністю можна було говорити про „германський імперіялізм“, не згадуючи й про „антантський імперіялізм“. З цього боку в Угорщині не було, правда, несприятливого настрою для оперування подібною аргументацією, але в засаді подібна позиція була, очевидно, досить хисткою. Однак, з одного боку наведена вгорі відозва дана була мені в міністерстві для її поширення в такому виді, як її ухвалила Директорія, а з другого боку в ній, окрім звичайної для того часу реторики, була важна заява щодо перебрання Україною відповідної частини зобов'язань колишньої російської імперії. Отже я не вважав за можливе ту відозву заховати й її не опубліковувати. Просив я радника на-

шої місії М. Шрага відвідати особисто редакцію газети „Népszawa“ і передати їй оту відозву. Скоро після свого відїзду М. Шраг вернувся стрівожений; виявилось, що він попав у досить неприємне становище, бо якраз у той час мадярські комуністи захопили редакцію цієї газети, засіли в ній і відбивались від наступу на них Будапештенської поліції. З обох боків ішла стрілянина. М. Шрага питали, куди й для чого він направляється. Отже, його могли, як він припускав, запідозрити в тому, що він є російський комуніст, могли його арештувати, і таким чином він мігби неждано — негадано опинитись „в числї драки“. Боротьба продовжувалась від семої години вечера до 4 години рано, при чому вбито кількох поліцейських. На другий день їх ховали. Ми тимчасом урядували в канцелярії Я. Біберовича, звідки можна було бачити ці похорони. Властиво це була велика маніфестація проти комуністів і за демократичний уряд та за демократичну республіку. Ніщо, здавалось би, не віщувало можливости наступлення „диктатури пролетаріату“ всього лише один місяць пізніше після тієї маніфестації, в якій брали участь десятки тисяч демократичних верств громадянства, в тому числі і робітництва. Одначе, так сталося потім.

20-го лютого мені принесли пакет із мадярського (угорського) міністерства закордонних справ. В ньому була офіційна відповідь на питання, піднесені мною при візиті 13-го лю-

того. Навожу цей документ повним текстом
(в перекладі з французького):

„Міністерство Закордонних Справ
Мадярської Народньої Республіки.
9180 / 1919

К. И. М.

Пан Микола Галаган.
Надзвичайний Посланник Української
Народньої Республіки.
Будапешт.

Пане Посланнику!

З приємністю маю честь потвердити одержання вірительної грамоти, якою п. В. Чеховський, міністр Закордонних Справ Української Народньої Республіки, акредитував Вас в якості Надзвичайного Посланника при Правительстві Угорської Республіки.

Визнаючи Вас як представника *de facto* (*comme représentant de fait*) Української Народньої Республіки і запевняючи Вас, що Ви можете числити на мою поміч і підтримку у виконанні Вашого завдання, я застерігаю собі подати свого часу до Вашого відома імя особи, яку я предложу послати до Київа в якості уповноваженого представника Угорської Республіки, аби там зі свого боку сприяв встановленню дружніх і доброзичливих відносин зі

шляхотним українським народом та його Правительством.

В цей час пан Ляйтгеб є повірений заступати інтереси угорських громадян на Україні.

Щодо побажань, які Ви заявили графові Чакі під час Вашої візити до Міністерства Закордонних Справ, я постараюсь їх задовольнити в міру можливости. Я буду мати честь повідомити Вас про день і час, які тимчасовий Президент Угорської Республіки призначить для прийняття Вас на авдієнції. В разі, колиб Ви бажали при тому представити Панові Президентові персонал Вашого посольства, я був би Вам вдячний, колиб Ви по змозі скоріше надіслали мені список персоналу Вашої місії. Дозволю собі додати, що я негайно вжив необхідних заходів, щоб Ваше право перебування в готелі Дунапалата продовжено і щоб адміністрація готелю дала до диспозиції Вашого посольства — як Ви бажаєте — помешкання із пяти кімнат.

Застерігаючи собі повідомити Вас остаточно про те, користуюсь нагодою, щоб висловити Вам, пане Надзвичайний Посланнику, запевнення моєї найбільшої пошани.

Будапешт, 13 лютого 1919.

Кермуючий Міністерством
Закордонних Справ (підпис).*

Цей лист одержав я надто пізно, бо вже другого дня, 21-го лютого, увечері я одержав повідомлення про те, що авдієнція у президента Республіки призначена на 22-го лютого. На цей раз зміст паперу був такий:

„Міністерство Закордонних Справ Мадярської Народньої Республіки.

9251

К. М.

Пан Микола Галаган
надзвичайний посланник Української
Народньої Республіки.

Будапешт — готель Дунапалата.

Пане Посланнику!

У відповідь на побажання, яке Ви заявили графові Емерикові Чакі перед кількома днями, маю честь Вас повідомити, що пан тимчасовий Президент Угорської Республіки прийме Вас на авдієнції в суботу 22-го лютого в полудне.

Автомобіль Президента приїде за Вами до готелю Дунапалата о год. 11 $\frac{3}{4}$.

Церемоніал, встановлений для авдієнцій, які уділює п. п. членам дипломатичного корпусу тимчасовий Президент Угорської Республіки, передбачає, що п.п. члени дипломатичного корпусу при цих авдієнціях одягнені в редінгот.

Прийміть, Пане Посланнику, запевнення моєї найбільшої пошани.

Будапешт, 21 лютого 1919.

За кермуючого Міністерством
Закордонних Справ
Драше Лайош, державний секретар“.

У мене вже не було часу, щоб ще перед авдієнцією повідомити Міністерство Закордонних Справ про склад нашої місії, і таким чином мати можливість представити Президентові Республіки всіх членів місії. Та, окрім того, ще й інша причина, зовсім прозаїчна стояла тому на перешкоді, а саме та, що ні радник місії Шраг, ні урядовець К-ор не мали відповідних одягів. Із Києва відїзжали ми поспішно, так, що там не було їм часу належно екіпуватись, а в Будапешті ще вони не встигли собі справити потрібної для урочистих моментів ноші; тим менше вони могли задовольнити вимоги, які треба було виконати щодо одягу при авдієнції у Президента Республіки. Із нас усіх тільки в мене зберігся ще з передвоєнних часів „редінгот“, в якому треба було явитись на ту авдієнцію. Рішив я, що поїдемо ми разом з Я. Біберовичем. Поперше цим ми нібито відразу маніфестувалиб ідею „соборности“, а по-друге Біберовичеві не треба було старатись про „редінгот“, бо це парадне убрання цілком заступав йому військовий однострій бувшого австрійського сотника, на якому були українські державно-національні відзнаки. Президент Республіки граф Михайло Каролі приймав нас

у королівській палаті. Високий, показний мущина, Президент Республіки був також у „редінготі“. Це, очевидно, мало свідчити про офіційну урочистість акту. Однак, урочиста частина авдієнції тривала недовго: кілька хвилин зайняла моя промова до Президента і також кілька хвилин його промова. Потім усі ми на запрошення Президента посідали й розмова йшла вже без усяких урочистостей на різні політичні теми. З ініціативи гр. М. Каролі були предметом розмови три головні питання: як сильним є большевицький рух; яке становище займає Українська республіка відносно Закарпатської України і нарешті, чи не булоб можливим говорити про спільну політику супроти Румунії. Щодо першого питання, то тут Президент Республіки бажав одержати від мене деякі подрібніші інформації та довідатись мою думку, наскільки сильний є большевицький рух і чи може він поширитись за допомогою червоної армії поза межі колишньої російської імперії. Сам гр. М. Каролі висловлював думку, що большевизм має підтримку з боку російських народніх мас і що цей рух є глибоко-народнім рухом, і тому мавби, на його думку, бути сильним. Я не мав змоги перед тим добре зорієнтуватись в обставинах та, зокрема, точно довідатись про відношення провідних політичних кол супроти московських большевиків і тому відповідав дуже загально. Між іншим сказав, що приклад України ясно показує, що московські большевики грубо порушують пра-

во народів улаштовувати своє державне життя по своїй волі, що ніяких державних границь большевики не шанують і силою зброї „несуть визволення“ всюди туди, куди можуть насильно продертись, і що колиб Україна була переможена в боротьбі, то зовсім не виключено, що слідом за тим, як стерті булиб державні границі Української Республіки, прийшлаб черга на близчі сусідні держави Західньої Європи, в тому числі й Угорську Республіку*). Я вважав за необхідне зазначити, що правительство УНР бореться з московськими большевиками не як зі своїми соціальними ворогами, а як з російськими імперіялістами. Питання про Закарпатську Україну гр. Каролі поставив, як то кажуть, руба: він просто висловив своє переконання, що булоб найкраще, колиб Українське Правительство заявило, що воно визнає Закарпаття інтегральною частиною Угорської Республіки і не підносить питання про його прилучення до України. На це довелось відповісти, що Україна не може відмовити комуб то не було, в тому числі й своїм закарпатським братам, права рішати самим про свою долю. Україна, казав я, не має наміру силою зброї приєдну-

*) Роля гр. М. Каролі напередодні проголошення в Угорщині „диктатури пролетаріату“ і підчас тієї диктатури дає мені підстави думати, що я не помилився, коли був обережним на авдієнції у колишнього президента Угорської Республіки. Само собою розуміється, що я тоді нічого не знав про можливість того проголошення.

вати до своєї держави етнографічно-українські землі проти волі населення тих земель; однак, проголошення подібне до того, про яке говорив гр. Каролі, підкопувалоб ґрунт у нас самих під ногами, бо й свою державу ми проклямували на основі права на самоозначення. Президент гр. Каролі вказував на історичне право Угорщини щодо Закарпаття; я відповідав, що демократія висуває новий принцип, виразом якого являється 14 пунктів Вільсона. На прикінці я ще дозволив собі висловити надію, що й угорська демократія, яка тепер прийшла до влади, буде стояти на основі признання за всіма народами права їх на самозозначення, а щодо закарпатських Українців, то не буде противитись тому, щоб вони виявили свою волю в свободному голосуванні; додав, що в тому разі, колиб Закарпатські Українці виявили бажання жити разом з усіма іншими Українцями в одній державі, то Правительство УНР не вважалоб, очевидно, себе в праві відмовитись від своїх братів і не прийняти їх до складу соборної України. На це останнє моє зауваження гр. Каролі нічого зі свого боку не відповів і перейшов до третього питання: про політику відносно Румунії. Тут він також висловлювався доволі ясно і без ніяких затулювань. Казав, що колиб між Угорщиною й Україною не було спірних питань, то можнаб, на його думку, і навіть треба булоб застановитись над питанням про спільну політику супроти Румунії, яка виявила захватницькі тен-

денції як відносно угорських земель, так і відносно українських. Навпаки, казав він, колиб Україна йшла у своїй політиці по лінії союзу з Румунією, то це погіршилоб можливість порозуміння з Угорщиною, бо її з Румунією до згоди прийти, очевидно, не можна. Відповідав я зі свого боку, що про союз України з Румунією говорити не приходитьсь і що дійсно супроти неї Україні більше, очевидно, по дорозі з Угорщиною, бо насильне захоплення Румунією українських земель, без сумніву, буде перешкодою до встановлення цілком дружніх і добрих з нею відносин; казав я накінці, що Україна з великою радістю бачилаб Угорщину в числі тих держав, які сприялиб прилученню до УНР тих частин етнографічної української території, які захопила Румунія і яких населення недвозначно заявило свою волю жити разом з усією українською людністю в одній своїй державі. Власне на цім і кінчилась авдієнція у Президента Угорської Республіки. Отже, тут було інакше, ніж у Румунії: там мене голова держави — румунський король — не приймав, бо я заступав „невизнану“ державу; тут мене також визнали за представника УНР *de fait*, але голова держави — тимчасовий Президент Угорської Республіки — приймав мене на урочистій авдієнції, як члена дипломатичного корпусу. Покищо я міг бути задоволений. І, забігаючи трохи наперед, можу зазначити, що всі пізніші й дуже різного роду угорські правительства ставились до нашої місії, як до ди-

пльоматичного заступництва УНР, та завжди мене трактували відповідним способом, не тільки виконуючи супроти мене всі приписи офіційної куртуазії, але й не обминаючи ріжними повідомленнями, які розсилались угорським міністром Закордонних Справ усім іншим дипльоматичним заступникам. Навіть за совітської влади на Угорщині вдалось мені зберегти це становище.

В той час на Угорщині було мало заступників держав. Був я з офіційною візитою у австрійського заступника — посланника барона Кнобльока та у чехословацького — д-ра Годжі. З першим довелось бачитись, при чім вияснено, що австрійське посольство в Будапешті буде числитись з тим, що ми будемо видавати українським громадянам наші паспорти, які воно буде визнавати без застереження при видачі віз на візд до Австрії чи переїзд через її територію. Щодо чехословацького заступника, то з д-ром Годжею зустрінутись не довелось, бо сказали в легатії, що він уже відїхав до Праги. Як воно було в дійсності — не знаю. Візитну картку я в чехословацькій легатії все таки залишив, але на неї ніхто не відповів. Австрійський посланник відповів візитою другого дня. Через що так сталось з чехословацькою легатією, трудно мені сказати; не думаю, одначе, щоб тут була звичайна невічливість.

Познайомився я в Будапешті з одним із нечисленних інтелігентів серед закарпатських Українців д-ром Гіядором Стрип-

ським. Він був тоді радником міністерства для справ „Руської Країни“, т. є. Закарпатської України; рівночасно завідував частиною етнографічного музею, яка відносилась до Підкарпаття. Про те, чому він власне перебував у Будапешті, а не на Підкарпатті, де для нього, без сумніву, знайшлось би досить відповідної праці, оповідав мені д-р Я. Стрипський доволі скомпліковану історію. Я вже не памятаю всіх деталей цієї історії, але пригадую собі, що найголовнішу роль грала в тому справа бібліотеки. Чи так воно все було, як оповідав Стрипський, чи не так, але фактом було те, що із Будапешту він не виїхав. На мене робило все це таке вражіння, що він взагалі ніколиб звідти не виїхав. Дуже тяжко було зрозуміти, яку в суті речі позицію займав д-р Я. Стрипський в питанні про приналежність Підкарпатської України до тієї чи іншої держави. Вже з давнішого часу був він близький до українського національного руху (студіював якийсь час на університеті у Львові, хоч зрештою кінчив мадярський університет у Будапешті; був близький до діяльності „Союзу Визволення України“ і навіть написав одну видану „Союзом“ брошуру); стояв на становищі, що підкарпатські Українці являються галузею українського народу; всі п'ять чи шість діалектів підкарпатської мови вважав він за діалекти мови української і т. д. і т. д. Але скоро тільки справа торкалась питання приналежності до Угорщини чи до України, він це питання або обминав,

або висловлювався так, як той Німець, що казав: „оба лютше!“ Д-р Стрипський був би без усякого сумніву, надзвичайно корисним діячем національного відродження свого народу, коли б він активно взявся за те діло. Але, очевидно, він не рішався стати цілком отверто на таку позицію, на яку стала більшість політичних діячів-Українців з Підкарпаття, і через те його участь у національно-визвольному русі була порівнюючи дуже незначна. Може почасти перешкодою до активності його у визвольній боротьбі підкарпатських Українців була його хронічна хвороба шлунка; але не думаю, щоб це була рішача обставина. Отже, д-р Стрипський фактично не виходив поза межі питань та інтересів історично-фільольогічної науки. Це його привязувало до свого кабінету й бібліотеки, які були в Будапешті. Таким чином і тоді, коли ще „Руська Країна“ була при Угорщині, він дав своїй рідній країні дуже малу частуну того, що міг би й що мусів би дати, а пізніше, коли Підкарпаття було відірване від Угорщини, й зовсім перестав бути їй безпосередно корисним. Шкода, розуміється, що так було, але, такий був факт*). Мені все здавалось, коли доводилось говорити з д-ром Я. Стрип-

*) Переказували мені, коли я вже виїхав із Будапешту, що д-р Я. Стрипський зайняв ніби-то вороже до Українців становище. Ручитись, звичайно, за правдивість цього я не можу, але не вважаю це за щось неможливе. Україна війну програла. Бібліотека все була в Будапешті.

ським, що подібні до нього люде являються тільки серед дуже й дуже пригнобленого народу: сам народ ще не в силі забезпечити існування й наукову працю людини; отже, коли ця людина сяк чи так знайшла собі серед чужого народу можливість жити й працювати в науці, то це рішає про її дальшу долю; коли ця людина не має сильної волі, то вона лишається там, де має свою хату, бібліотеки й засоби до життя. Це, очевидно, є не вина, а біда.

На початку березня разом з д-ром Стрипським відвідав я міністра для „Руської Країни“ д-ра Ореста Сабо. Міністр Сабо був з українського (підкарпатського) роду, очевидно, змадяризованого. (На це вказує й саме його призвище, бо слово „Сабо“ є чисто мадярське; воно означає „швець“). Д-р О. Сабо не був, на мій погляд, т. зв. „мадяроном“, але був, без сумніву, мадярофілом. Під час моєї візити ми говорили по українськи; власне я говорив по українськи, а він „карпаторуським язиком“. Розумів мене міністр доволі добре; лише в окремих випадках, коли чогось не розумів у моїй промові, звертався за допомогою до Стрипського, який відповідне слово чи вираз перекладав міністрові по мадярськи. Сам міністр говорив „по руськи“ поганенько. Видно було, що розпоряджав лише тим запасом знання своєї рідної мови, який зберігся в нього ще з дитячих чи юнацьких років. Міністр д-р Сабо ясно й недвозначно висловив свій погляд щодо Закарпатської України. Із його слів виходило, що

закарпатські Українці уявляють собою якийсь окремий собі „руський“ народець, який ніби-то не чуває себе до Українців близьким, ніж до інших словянських народів. Мовою своєю цей „без роду племені“ народець таксамо відрізняється, по думці міністра, від українського народу; також і деякі побутові особливості, на його думку, свідчили про те саме. В цій частині розмови не довелось мені почути від міністра Сабо якихсь цікавих даних чи оригінальних думок. Можна було думати, що це є для нього справа, якою він раніше ближче не займався. З далеко більшим інтересом слухав я міністра, коли він говорив про те, що Закарпатська Україна економічно звязана з Угорщиною і без цієї останньої існувати не зможе. Він наводив різні дані на доказ справедливості свого твердження; було помітно, що в цьому відношенні міністр Сабо розпоряджає більшою кількістю знання, ніж в області мови, культури й етнографії свого народу. На моє запитання, як же собі він конкретно представляє можливість вільного розвитку „руського народу“ на Підкарпатті і задоволення його економічних потреб, відповів мені міністр, що форма співжиття вже знайдена в проголошеному „Х законі“, який забезпечує автономію „Руської Країни“. Тут я дозволив собі зауважити, що часто розв'язання якогось питання в теорії не відповідає тому, що переводиться на практиці. Я особисто мав досить різних даних про те, як малярське військо (особливо т. зв. „секлери“) і жандар-

мерія поводитись у „автономній“ Руській Країні. Ці зовсім певні матеріяли мав я від д-ра М. Брацайка, який був у Будапешті і заходив до нас, а також від поручника Мих. Бойка, який особисто оповідав про різні факти і надсилав мені відповідні матеріяли, в тому числі й автентичні листи місцевих людей з Закарпатської України. Деякі факти із цієї практики „автономії“ я навів і перед міністром д-ром Сабо. На це останній відповів, що на початку, мовляв, усе бувають різного рода труднощі, які потім в процесі життя усувається. Він знов говорив про те, що „руському“ народові Закарпатської України іншого виходу, як співжиття з Угорщиною, нема, бо йому більше нема до кого прилучатись; виходило навіть так, що вже на другому боці Карпат, у Галичині, живе якийсь інший, більше-менше чужий чи більше менше близький, народ, який зве себе українським. Я вже давніше помітив, що міністр д-р Сабо говорить одним із діалектів „руської“ мови, який я прекрасно знав ще з дитинства, бо міністр, так само як і я сам в дитинстві, замість „і“ вимовляв „уи“. Отже, я сказав міністрові, що й я умію говорити точнісенько так, як говорить він. На доказ цього я став говорити своїм чернигівським діалектом. Др. Сабо, видно, зовсім цього не сподівався. Він питав мене, звідки я родом, і коли почув, що я аж зза Києва, із Чернигівщини, то здивувався, як видно було, ще більше. Після невеликої павзи, міністр заявив, що говорити так, як я з ним говорив,

не може людина, яка не знала тієї мови з дитячих років. Він додав, що це справді, на його думку, є доказом того, що ми є собі „руидні брати“. Я це цілком потвердив і зі свого боку заявив, що коли в Закарпатті й на Чернигівщині живуть рідні брати, то трудно сумніватись в тому, що на цілому просторі між тими двома областями (в тому числі й у Галичині) живуть також наші „рідні брати“, значить, що ми всі є членами одного народу українського. Звернувши між іншим, увагу міністра на той факт, що в мадярській мові назва „orosz“ читається „орос“ ц. т. „руський“ відноситься в першу чергу до тих „руських“, які живуть на цілому просторі від Закарпаття до Київщини й Чернигівщини. Для тих же, що живуть далі на північ, мадяри мають окрему назву „moszka“ (читається „моска“ ц. т. „москаль“). Лише згодом, головню в ріжній офіційній кореспонденції, почали називати словом „orosz“ також і Росіян (Великоросів чи Москалів). Отже виходить, що Мадяри, так само як і наші предки, ясно відрізняли Українців „руських“ від Росіян „Москалів“. Після цього маленького інтермеццо якось нібито змінився і самий тон нашої розмови, яка набрала більше, як сказав, інтимного характеру. Звичайно, що офіційне становище члена правительства не дозволяло д-рові Сабо бути зі мною зовсім отвертим, тим більше, що ми бачились перший раз (та й останній, бо він скоро вже зник з політичного обрію). Я не можу тішити себе тим, що переконав д-ра Сабо в помилко-

вості його попередніх міркувань, чи зробив його Українцем, але думаю, що наша розмова до певної міри на нього вплинула. Ми прощались зовсім дружньо.

У Будапешті склад нашої місії дещо змінився. Переговорював я з Яр. Біберовичем щодо приділення його в склад місії. Як я і сподівався, він не схотів зайняти вільного місця секретаря місії; отже довелось мені просити Правительство УНР. призначити його другим радником. Я вважав конче необхідним, щоб було ясно зазначене існування лише одної української місії, а не двох окремих. Я. Біберович згодився на мою пропозицію бути фактичним радником нашої місії ще до одержання офіційного призначення на цю посаду, на що я вже мав принципову згоду Міністерства Закордонних Справ УНР. Він, дійсно, став нашим радником, однак разом з тим він продовжував виконувати різні доручення уряду ЗОУНР, про яких характер далеко не завжди мене інформував. Отже, тимчасом органічного злиття в одно заступництво УНР. не було, але було вже добре й те, що хоч назовні ми виступали, як єдина українська репрезентація. Я був тієї думки, що з моментом оформлення становища Я. Біберовича справа повного злиття буде остаточно покладена. Але сталось інакше.

Коло 10-го березня приїхав до нас наш аташе О. І. Олесь. Просив я його навязати зносини з літературними й журналістичними колами та постаратись про те, щоб українська

справа була добре й правдиво освітлена перед мадярським громадянством. О. Олесь, здається, вже в самий день свого приїзду до Будапешту знайшов дорогу до тих кол і вже того самого вечера вступив із своїми мадярськими товаришами в найтісніші зносини, які, оскільки собі пригадую, перманентно тривали дві доби. Я затрудняюсь сказати, яких результатів досягли наш поет, колиб його перебування в Будапешті та виконання функцій аташе нашої місії тривало довше, ніж це було в дійсності. Пізніше мені особисто довелось пересвідчитись в тому, що навіть кількадечне перебування Олеся в Будапешті лишило по собі пам'ять серед мадярських літератів та журналістів: після відїзду О. Олеся де-хто з них приходив до нашої місії розпитуватись про нашого поета-аташе та при тому висловлювали жаль, що не можуть продовжити з ним зустрічей і приємних розмов. Кілька днів перед переворотом на Угорщині 21 березня, коли була проголошена „диктатура пролетаріату“, О. Олесь виїхав до Відня і вже звідти до нас не вернувся, хоч я запевняв, що жадна небезпека йому не загрожує з боку нової влади. Видно, що О. Олесеви було досить і свого „рідного“ большевизму та не було охоти пізнати ще й „заграниций“.

Доволі неясна для мене історія сталась з нашим урядовцем А. К-ром. Він просив мене, щоб я звільнив його з посади урядовця місії та відправив до міністерства закордонних

справ, перед яким він, мовляв, мав старатись про якесь інше місце. Само собою, що я його не затримував. Напередодні його відїзду сталась, одначе, несподіванка. Прийшов до мене наш товариш подорожі (отой самий подвійний чи потрійний Бондар), який просив узяти його, бо мовляв, що зїде з глузду, коли лишиться на Україні. Він заявив мені, що покаже в себе в кімнаті (вони жили в одній кімнаті з К-ром у тому ж готелі, де й ми) якийсь компромітуючий К-ра документ. Покликав я М. Шрага, й ми пішли разом дивитись на той документ. Бондар при нас вийняв із куфра А. К-ра лист (не знаю, як він добув ключ від того куфра); лист був адресований на ім'я Д. З. Мануїльського з проханням допомогти А. К-рові якось улаштуватись на посаді. Під тим листом був підпис жида (здається, він звався Лянгер чи щось подібне), який незадовго перед тим відвідував нашу місію, розпитуючись про можливість дістатись на Україну, куди він мав їхати нібито в справах української кооперації (його фотографія з типовим обличчям була поміщена в одному з інформаційних українських видань на німецькій мові за 1919 рік). Вся ця історія виглядала дуже правдоподібною; одно тільки трохи було на заваді: наш доброволець Пінкертон мав нерви не в порядку. В кожному разі про все це попередив я своє міністерство. Чи правда то була, чи містифікація — так і не

знаю*). По рекомендації Я. Біберовича прийняв я до складу своєї місії двох Галичан, які перед тим співробітничали у нього. Були це гімназійний професор Ів. Флонт та молодий чоловік Ів. Стасів. Перший зайняв посаду аташе, а другий посаду урядовця. Обидва вони дуже точно й совісно працювали в місії та були в її чинності дуже корисними робітниками. Ів. Флонт виїхав на початку 1920 р. до Галичини на посаду гімназійного професора, а Ів. Стасів залишився в місії ще й після того, як я вже склав свої обов'язки голови місії та відїхав з Будапешту. Здається мені, що мій наступник без достатніх причин звільнив пізніше Ів. Стасіва з посади, особливо коли взяти на увагу, що

*) Можливо, що я не вважав би тієї історії з листом за містифікацію, колиб пізніше не трапились дві інші історії. Той же Б-ар заявив мені трохи згодом, що М. Шраг є шпіоном. Якихсь доказів того навести він не міг; говорив, що Шраг тримає себе взагалі підозріло. Я порадив тоді Б-рові звернути увагу на стан свого здоров'я. За якийсь час, одного ранку, коли я ще спав, явився в мене Б-р і за дверей просив пустити його до кімнати, бо він мав нібито якусь негайну й важну справу до мене. Як тільки я пустив його до прохожої, він упав на коліна й хапаючи мої руки, тремтячим голосом почав просити, щоб я його не губив і не видавав, бо він, мовляв, знає, що я є... шпiон. Було видно, що стан Б-ра, дійсно, загрозливий. Заспокоїв його, як умів, і примусив його їхати на Україну чи до Галичини, бо залишитись в Будапешті було йому, на мою думку, небезпечно. (Він не знав ніякої чужої мови і це збільшувало стан напруження). Казали мені пізніше, що на Україні стало йому краще.

цей останній в тяжкі часи не тільки не покинув праці в місії, хоч не одержував платні, але навіть із своїх скромних збережень платив за помешкання місії. У мене збереглись добрі спогади про проф. І. Флунта, але ще кращі про Ів. Стасіва, якого я близьке міг пізнати й оцінити його глибоку відданість справі нашої національно-визвольної боротьби. Я з великою приємністю згадую про те, що наші відносини протягом нашої спільної праці у Будапешті не омрачились ніяким серйозним непорозумінням; я дуже радий, що й до цього часу з Ів. Стасевим я знаходжусь в дружніх листових зносинах. Допомогає нам почасти ще й П. Ходаркевич; він був полонений поручник російської армії, родом Білорус. Виконував у нас функції пресового референта; порядно знав малярську й кілька чужих мов. *)

Крім дипломатичної місії в Будапешті була ще й військово-санітарна місія, завданням якої було старатись про відправку до дому Українців-полонених, які були на Угорщині. На чолі військово-санітарної місії стояв полковник В. Сікевич. Секретарем у нього був д-р Д. Лалков; сам він казав, що родом він є Болгарин з Херсонщини; що його привязувало до Укра-

*) П. Ходаркевич настільки зблизився до Українців, що не прийняв навіть пропозиції білоруського посла у Берліні А. Цвікевича перейти до білоруської служби. Пізніше Ходаркевич був студентом Подєбрадської Академії, яку вже, здається, скінчив і вернувся до дому на Волинь.

їнців, я не знаю, але він, здавалось мені, зовсім щиро пристав до українського руху. Військово-санітарна місія мала свою станицю у військових бараках, де містились бувші полонені перед тим, як їх окремими транспортами відправляли до дому. Командантом станиці був Галичанин поручник Гамерський; його близькими помішниками по станиці були Ілля Маслюк і Конст. Загорода — теж обидва Галичане. На українській станиці збиралось іноді кілька тисяч людей; поруч була російська станиця, де збиралось, звичайно, ще більше народу.

Коло 15-го березня приїхала до Будапешту галицька торговельна делегація на чолі з С. Вітиком. Хоч голова делегації і деякі її члени відвідували мене й у загальних рисах інформували мене про мету свого приїзду, але ближче я не мав змоги довідатись про те, що ця делегація мала купувати чи продавати. Оскільки міг довідатись, її головною метою було закуплення на Угорщині різних військових предметів, потрібних для війни проти Поляків. На це вказує й той факт, що в складі делегатів були старшини, в тім числі й інтендантські. Свої пертракції галицька делегація провадила безпорозуміння з нашою місією, тримаючи звязок постійно лише з одним Біберовичем. Отже „соборницьких“ настроїв ця делегація, в тому числі й бувший голова трудового конгресу С. Вітик, не виявляла, ведучи свою сепаратну лінію. Почуття „соборности“ зявлялось у декотрих членів делегації лише тоді, коли

треба було їм за нашою допомогою полагоджувати особисті справи. Пригадую, що один делегат (його загальний *habitus* нагадував перебраного в цивільний одяг священика; мав побите віспою обличчя) звернувся до мене з проською, щоб місія наша перевела одну його грошеву комбінацію; я змушений був заявити панові торговельному делегатові, що рішуче не можу допустити, аби наша місія робила подібні операції, прикриваючись своїм офіційним становищем. Одного разу навіть ціла делегація змушена була згадати про „соборність“; мабуть правильніше буде сказати, що подумати про це змусили її мадярські урядові чинники. Те, що мені стало відомим, представляється так. Мадярські урядові кола згоджувались, як мені оповідали делегати, продати зброю, але вимагали, щоб Українці формально зреклись усяких претенсій щодо Закарпатської України. Торговельна делегація заявляла, що вона не покликана давати подібних зобовязань. Тоді Мадяри вказали, нібито, на те, що в Будапешті є повновласний заступник України, який мігби таке зобовязання підписати в імені українського правительства. Отже, у вечері до мене прийшли два делегати (*nomina sunt odiosa!*), які почали мене переконувати в тому, що це зобовязання чи якусь таку декларативну заяву я повинен підписати, щоб тим уможливити торговельній делегації добути потрібні речі. Цього я не зробив. Чи мала якийсь успіх та галицька делегація, я не знаю. Здається її робота була перервана зміною влади на Угорщині,

ською владою в цій справі переговорювали вже ми, але загально можна сказати, що без особливих успіхів, бо мадярські комуністи з великою підозрілістю ставились до української національно-визвольної боротьби; вони не вірили, що зброя буде вжита проти Поляків, та підозрівали, що вона буде вжита також і проти московської червоної армії. Зі свого становища мадярські большевики, очевидно, мали рацію, бо вся їхня надія на успіх була звязана з приходом на Угорщину російської червоної армії. Але здається мені, що в дійсності та зброя не булаб обернена проти московської червоної армії. Припускаю, що уряд ЗОУНР просто не дав би тієї зброї „закордонцям“; запорукою цього є вся політика уряду ЗОУНР на чолі з Петрушевичем.

Кілька днів перед тим, як проголошена була на Угорщині „диктатура пролетаріату“, зайшов я до кімнати радника М. Шрага, де побачив невідоме мені товариство: дві дами й одного мушину. Виявилось, що той мушина був не то бувший австро-угорський віце-конзуль, не то торговельний агент у Росії. Він ще не забув говорити по російськи; знав Сибір. Отже цей чоловік говорив, між іншим, що Антанта ставить дуже тяжкі умови мира з Угорщиною, яка їх прийняти не може. Через це серед буржуазних кол угорського суспільства є такий, мовляв, настрій, що для врятування батьківщини й збереження дотеперішніх державних границь доведеться піти на найбільші

жертви. Ті кола, казав він, готові зректись усяких претенсій до участі у владі і передати її до рук соціялістів. Припускалось, що однородно — соціялістичну владу з захопленням привитає трудовий люд, який на заклик нової соціялістичної влади буде завзято боронити свою батьківщину; буржуазні кола також, звичайно, сталиб у ряди оборонців батьківщини під проводом соціялістичної влади. Не все, розуміється, говорилося до кінця; дещо з того мені видавалось дуже проблематичним, або й малоімовірним, зокрема неправдоподібною видавалась мені готовість буржуазії добровільно уступити владу соціялістам, а не самій спробувати заключити мир з антантськими також буржуазними державами на умовах найбільш сприятливих. Однак, малоімовірне й неправдоподібне дуже скоро стало дійсністю.

20. березня старший військовий представник держав Антанти французький полковник Вінкс передав мадярському правительству ноту, в якій ці держави визначали майбутні границі Угорщини приблизно так, як ішла демаркаційна лінія, встановлена при заключенні перемир'я 13. листопада 1918 р. Це означало, що від теперішньої державної території Угорщини відтинали значні простори, які малиб бути приділені до трьох сусідніх держав: Румунії, Сербії й Чехословаччини; окрім того й доля частини території, сусідньої з Австрією та заселеної Німцями, також була непевна, бо проєктовано прилучити її до Австрії. На цю ноту держав

Антанти Мадяри відповіли революцією та рішенням зізброєю в руках боронити інтегральність Угорської Держави. Правда треба згадати, що в суті речі жадної революції не було, бо президент республіки гр. Мих. Каролі і буржуазна частина кабінету міністрів добровільно склали свої урядові функції, а влада без боротьби перейшла до рук пролетарських партій — соціал-демократичної й комуністичної — та була проголошена диктатура пролетаріату й заведена радянська система.

В готелі „Dunapalata“, де ми жили, містились члени військових місій антантських держав. Увечері 20 березня серед членів цих місій помітна була надзвичайна оживленість і метушня; дехто з них переодягся в цивільний одяг. Тут же містився й п. Ем. Церкович, представник угорського уряду; він підтримував зв'язок з усіма закордонними місіями в Будапешті. Від нього ми довідались, що антантські представники готуються до негайного від'їзду зв'язку з важними змінами, які можуть в близькому часі наступити в правительстві Угорщини. Які саме це зміни, про те п. Церкович не сказав. В Будапешті запанувала якась надзвичайна тиша. Серед цієї тиші несподівано над Дунаєм розляглося кілька пострілів із крісів, а потім коротко заторохкотів кулемет. І знов настала повна мертвечина. Вже по 10-ій год. вечером у мене на столі зазвонив телефон. Коляя обізвався, то почув знайомий голос М. Пінтера. Він із міністерства повідомляв про новий уряд

на Угорщині. Гукав звідти: „товаріщ посольнік! У нас нове правительство... советское.. Товарищ Гарамі уже не будет міністром... Он не хочет в советском правительстве. Будут соціал-демократи і комуністи. Бея Кун тоже будет. Теперь у нас слабода!“. І таким рідним, знайомим прозвучало оте слово „слабода!“. Навіть звук „с“ звучав як „ш“. На другий день, ц.т. 21 березня, ми проснулись уже під новою владою. Всюди, як це було й у нас дома, стало червоно. Слово „vörös“ („вереш“ — „червоний“) уживане було в найрізномордніших випадках, так само як і „a proletár diktatura“. На вулицях появились перші відділи „vörös ög“ (червоної армії). Виявилось, що між соціал-демократичною партією і комуністами стала згода, на підставі якої соціал-демократи разом з комуністами входили в склад правительства, згодились проголосити „диктатуру пролетаріату“ та радянський режим на московський зразок. Про це сповіщено спеціальною радіотелеграмою московський совітський уряд. Напередодні цих подій комуністичні проводирі, в тому числі й головний Бея Кун, сиділи в тюрмі. З ними провадив переговори соц.-дем. Кунфі (сам він не Мадяр, а Жид); як стало потім відомо, ці пертрактації провадились з відома чи з ініціативи бувшого президента республіки гр. Мих. Каролі, причому тут активну ролю грала і його жінка. Видатніші соціал-демократи, як от лідер партії Бухінгер і Гарамі, на згоду з комуністами не пішли, але більшість проводирів

соц.-дем. партії зробила угоду з арештованими проводирями комуністів. Після цього тих арештованих комуністичних проводирів випущено на волю, і вони стали членами уряду. Головою ради народніх комісарів став соц.-дем. Гарбаї; кожним окремим комісаріатом мала управляти колегія на чолі з комісаром даного ресорту. Із усіх комісарів було 12 соц.-дем. і 1 комуніст; із членів колегій було 10 соц.-дем. і 7 комуністів. Комісаром закордонних справ призначено Белю Куна (членами колегії були соц.-дем. Петро Агоштон і комуніст Ерне Пор); комісаром „Руської Країни“ призначено бувшого її губернатора Авг. Штефана. Назовні життя за нового режиму спочатку мало чим відріжнялось від попереднього. Правда, вже першого дня існування совітського режиму було багато зачинених магазинів; на вулицях багато було людей з червоними пов'язками. Але все було зовсім не подібне до того, що ми бачили у себе на Україні за большевицької влади: тут буржуї ходили собі вільно; нікого не хапали на вулицях і не водили по вулицях гуртів арештованих; публіка ходила собі у ковнірцях і це, очевидно, нікого не дивувало й за це нікого не переслідували; ніхто не виявляв жаху перед небезпекою потрапити в лапи чекістів та бути розстріляним. Загалом радянський режим у Будапешті мав такий характер, що навіть приємно було на це подивитись. Дивним було якось бачити, що всі газети під тими сами назвами, як і раніше, виходили й після проголошення

радянської системи та „диктатури пролетаріату“; однак тепер уже писали ці газети цілком інакше, ніж напередодні, бо всі вони були націоналізовані й по редакціях сиділи вже нові люди, призначені до того новою владою.

Я рішив почекати кілька днів, поки члени нової влади ввійдуть у курс справ, і тоді навіязати зносини з новою владою. Цілком очевидним було, що трудно було сподіватись доброзичливого відношення до нашої місії з боку нового правительства Угорщини, бо воно ж у своїй першій деклярації виразно зайняло становище союзника московської совітської Росії, з якою Україна вела війну. Мій близький співробітник висловлював навіть думку про те, що краще булоб нашої місії виїхати з Будапешту. Я ж думав, що це можна зробити завжди, але нашим обов'язком є робити своє діло при всяких обставинах і тому я був проти виїзду. Ми чекали відповідного часу, щоб офіційно явитись в комісаріаті закордонних справ. Нагода така скоро прийшла і то з приводу події, якої я особисто, признаюсь, цілком не сподівався.

У ночі з 23 на 24 березня, коло 4 год. ранку, почув я стукання до свого помешкання. Не одягаючись, вийшов до прихожої й запитав, хто там є. Почув у відповідь! „Telegramm!“ Відчинив трохи двері й простяг руку, щоб узяти телеграму. Але раптом двері силою відчинено й на порозі з'явилося двох цивільних з револьверами й 4 — 5 вояків з рушницями

й бомбами. Всі були оперезані червоними биндами й пов'язками. Сів я на ліжку, закрившись ковдрою й чекав, що буде далі. Проснулась стрівожена жінка й наляканий син. Один із несподіваних гостей, які вжили той самий спосіб, що його вживали російські жандарми, коли приходили арештувати чи трусити (вони також говорили зза дверей: „почта!“) щось мені говорив. Я звик, що нічого не розумію по мадлярськи, і тому, навіть не дуже прислухаючись до слів свого неприємного гостя, якимсь механічно відповідав йому: „Ich verstehe nicht!“. Нарешті чую зовсім ясно, що він уже по третє говорить мені по російськи: „Вы арештованы!“ Кажу йому: „Понимаю. А Вы кто и по какой причинѣ арештовываете?“. Він назвався комісарем „по русским дѣлам“ і додав: „Ваши деньги и документы!“. Заявив я йому, що його поступовання противне всяким звичайно-прийнятим нормам поведження з представниками чужих держав; казав, що колиб новій владі не подобалось перебування нашої місії у Будапешті, то вона мусілаб про те нас повідомити і ми виїхалиб з Угорщини; я скваліфікував його поступовання як звичайний напад серед ночі і т. д. Але цей візитер (він був, як видно було по всьому, старшим між усіма іншими нічними візитерами) вимагав у мене грошей і документів місії. Мені було ясно, що це діло російських большевиків. Я нарешті сказав, що противитись шістьом озброєним людям я не в стані і, підлягаючи силі, видам гроші місії.

Вийняв я із куфра 600.000 корон і віддав. Другий цивільний (він був Мадяр) знайшов у шуфляді ще й мої власні гроші і їх також забрав. При цій „нічній оказії“ він украв мій кишеньковий револьвер. Домагався я, щоб мені дали потвердження на забрані гроші, але вони мені рішучо відмовили на тій підставі, що завтра, мовляв, усе це буде оформлене. Одержавши гроші, мої візитери якось зразу забули про документи. Я власне на це почасти й числив, коли віддавав усе до останньої корони. Обидва цивільні були задоволені своєю здобичею й стали більш добродушно балакати. Той, що говорив по російськи, став навіть перепрошувати мою жінку за те, що турбували в ночі, на що від неї одержав відповідь, що це не первина, бо царські жандарми у нас нераз уже робили подібне,—лиш не брали грошей до останньої копійки. Він почав робити з себе „джентльмена“ й з усіх забраних у мене грошей милоствиво дав жінці 5.000 корон. Мені запропонував одягатись і їхати з ними на станицю, де, мовляв, мене чекають російські й українські полонені. Це вже мені рішучо не подобалось, бо я майже не сумнівався, що ще по дорозі до станиці, яка була за містом, мене „виведуть в расход“. Зробив я контр-пропозицію, щоб вони їхали туди самі без мене, а коли хочуть, щоб я був арештований, то нехай поставлять коло моїх дверей вартового. Після торгів і нарад тих двох цивільних за дверима мого покою, та балачок нарешті таки вони пристали на мою

пропозицію, причому навіть не лишили калош дверей вартного, а взяли з мене слово, що до другої години дня я не вийду нікуди зі своєї кімнати; о другій годині мали прийти за мною, щоб таки повезти на станицю (може для того, щоб там справити суд Лінча). Після цього проводир того нападу пустився зі мною в балачку. Він ще раніше патетично вигукував: „Знаєте, що тепер в Венгрії объявлена вторая в мірѣ совѣтская республика!“ — „Знаю, кажу — не с луны свалился! Только не вторая, а третья... вторая была так называемая украинская совѣтская республика“. Тепер він уже доводив, що УНР — буржуазна республика, а я її буржуазний заступник; потім казав, що Україна проголосила себе федеративною частиною РСФСР і тому, мовляв, взагалі не може бути окремого заступництва України за кордоном і т. п. На це я йому відповів, що обставини зовсім не є відповідними для того, щоб дебатовати над цим питанням: він зі зброєю в руках вірвався до мене серед ночі, забрав без росписки гроші, стоять у покої озброєні люди, я сиджу без штанів. Згодився говорити з ним на цю тему в умовах, більш відповідних. Спитав я нарешті, як зовуться мої нічні гості. Мадяр-комуніст називався Ковачем, а той, що говорив по російськи, назвав себе Михайловичем. Виявилось, що цей останній до певної міри був навіть „земляком“, бо був він Жидом із Таврійської губернії. Я довідався від „земляка“, що вони були вже передтим у Біберовича; арешту-

вали його і ще дві особи, які у нього працювали; всі арештовані стояли на вулиці коло нашого готелю. Попросив я „земляка“, щоб і тих арештованих пущено додому. Потім виявилось, що у Біберовича забрали коло 2½ мільйонів корон, які він забрав із банку, щоб заплатити за куплені набої. Канцелярію нашу запечатали. На станиці Михайлович підбурював проти нас полонених; хотів ділити забрані в нас гроші, але мадярські вояки не допустили до цього, заявивши, що гроші мають піти туди, куди скаже Беля Кун. Цілу ніч вони бродили по місті, шукаючи Белю Куна; на ранок його знайшли й одержали наказ передати гроші до комісаріату закордонних справ.

Додержуючи даного слова, я другого дня не виходив зранку із готелю, але почав звонити по всіх напрямках у телефон. Із комісаріату закордонних справ мені сказали, що гроші є там; що від комісаріату не був даний ніякий наказ про наш арешт; що нічний напад зроблено самочинно безвідповідальними людьми; що я можу себе вважати вільним і можу зірвати печатки на канцелярії та далі урядувати. Обіцяли привезти мені гроші. Михайлович приходив ще два рази до мене з вимогою, щоб я їхав з ним на станицю, але я йому заявив, що буду просити комісаріат, аби мене охоронив перед його небажаними й неприємними відвідинами, і він лишив мене в спокої. Ще якийсь час цей авантюрист чи московський агент робив усякі вибрики, але його зрештою сама

угорська радянська влада примусила виїхати з Угорщини разом з якоюсь дуже неприємною й підозрілою особою жіночого роду, яку він подавав за свою жінку. О год. 5-ій вечером член комісаріату закордонних справ Ерне Пор, права рука Белі Куна, разом з другим своїм товаришем привезли мені гроші в тому самому ручному куфрікові, який забрав у Біберовича Михайлович з компанією. Коли підраховали ми ті гроші, то виявилось, що бракує 200.000 корон, хоч Михайлович запевняв мене, що він узяв тільки всього 200 корон, щоб заплатити візникові. Цю квоту ми з Біберовичем мусіли вважати пропащою і кожен із нас прийняв половину тієї суми на рахунок своєї місії. Пізніше у тієї жінки, що була з Михайловичем, знайшли за пончохою 60.000 корон, які „помилково“ попали не до нас, хоч напевне вони належали нам. Ці гроші через щось опинились у голови „російського червоного хреста“ Бермана, який фактично був представником московських большевиків; його Французи були арештували, але після приходу нової влади його звільнено і він грав роль головного інструктора совітської влади на Угорщині, будучи фактичним послом московської влади. Я домагався, коли довідався про те, що Берман забрав ті гроші, щоб їх нам повернули, але ця справа тяглась так довго, що й сама совітська влада на Угорщині впала, а з нею зник і Берман. Так Берман з Михайловичем трохи за-

робили на нас *). Обороняючи інтереси своєї місії й домагаючись повернення їй грошей, знайдених за пончохою подруги Михайловича, я на всякий випадок у своїх листах до комісаріату вживав доволі різких виразів і домагався, щоб угорська влада покарала тих, що грабували гроші, і вжила заходів проти тих, що пограбовані гроші переховують. Думав, що ці мої листи збережуться в архівах і при зміні обставин можуть мені стати в пригоді. Пізніше довелось мені переконатися, що я в своїх міркуваннях не помилився.

Зовсім неприємна історія з нічним нападом була приводом до того, що я ближче познайомився з керовниками закордонної політики радянської Угорщини. Розуміється, що напасники до цих керовників не належали. Той другий, що привіз разом з Ер. Пором гроші,

*) Михайлович зі своєю подругою виїхав з Угорщини через Галичину на Україну. Слідом за ним виїхав один галицький старшина, щоб затримати його на території Галичини. Михайлович уживав усяких заходів, щоб оминати того старшину, бо догадувався, очевидно, про ціль його подорожі. Переборюючи різні перешкоди той старшина таки не дав Михайловичеві змоги втікти. Його в Галичині арештували й посадили в тюрму у Станиславові, де він сидів через щось доти, доки із Станиславова не уступили Українці. Поляки, звичайно, Михайловича випустили, а в газеті „Rzeczpospolita“ було потім поміщене інтерв'ю з Михайловичем, який заявляв, що українські місії, мовляв, самі в себе покрали гроші, а його безвинно замкнули в тюрму. „Rzeczpospolita“ не поспішила цього надрукувати.

не був членом колегії комісарів закордонних справ. Він був соціал-демократ і, видно, не належав до числа ентузіастів нового режиму. Оправдання своєї участі в новій владі він бачив у тім, що ця нова влада мала зберегти інтегральність Угорщини; про це він нам багатоговорив і подарував нам кілька брошур, в яких трактувалась ця справа та доводилось про необхідність збереження цілості дотеперішньої державної території Угорщини. Загалом слово: „інтегральність“ було бойовим гаслом. Про це говорилось і писалось усюди; з цим гаслом виходили на вулицю тисячі демонстрантів. На стінах по цілому місті розліплені були плякати, на яких була намальована територія Угорщини з чотирма відрізними шматками її; на плякатах були погрозово-бойові написи: „Voulez—vous spatre Alsaces?“ або „Nem! nem! soha!“ (т. є. „ні! ні! ніколи!“). Справді, виходило так, як говорив раніше той пан, якого я бачив у Шрага. Не большевизм, а піднесений патріотизм!

Переді мною стояло питання про те, що можна булоб зробити корисного для нашої справи в умовах нового режиму в Угорщині. Прийшов я до висновку, що насамперед треба спробувати, чи не пощастилоб якимсь способом за посередництва і допомогою угорської радянської влади припинити війну між Україною та совітською Росією. Для цього треба було, звичайно, найти таку аргументацію, в якій говорилось би не про загальні принципи, права

й справедливість чи соціалізм та демократію, а вказувалось би на безпосередні вигоди для Угорщини в наслідок припинення українсько-російської війни. Ідею для відповідної аргументації дала мені перша радіотелеграма, яку Бе-ля Кун надіслав до Москви і в якій уся надія покладалась на поміч звідти. Отже, очевидно, треба було спробувати доказати, що без припинення війни Угорщина не може сподіватись одержати бажану поміч з Москви. З тією метою рішив я відвідати комісаріят закордонних справ. Я вже був знайомий з комісарем Ерне Пором, і направився насамперед до нього*). Ерне Пор не мав належних даних для того, щоб грати кермуючу роль в політиці нової влади. Він був ще молодого людиною, але мав характеристичну для своєї нації спритність (він був Жид), так що міг бути добрим підручним. Подібно, як і Беля Кун, Ерне Пор був у полоні в Росії; там навчився большевицьких теорій й практики і разом з іншими присланий був з Москви на Угорщину для роботи в комуністичному большевицькому дусі. Сам Ерне

*) Ерне Пор, як я пізніше довідався, був родом з Кошиць. Після повалення большевизму на Угорщині він опинився в Чехословаччині й став її громадянином. В рр 1924-6 він грав знатну роль в „політбюрі комуністичної партії Чехословацької Республіки. Лише випадково я довідався про те, що член „політбюра“ Ернест Зайдлер є ніхто інший, як Ерне Пор. Із „політбюра“ був видалений за некоректне відношення до записків у бухгалтерійних книжках. Буває!

Пор був завзятим комуністом, але я не помічав у нього тої люті, звірства й людоджерства, які були характеристичними рисами московських большевиків. Він справляв на мене вражіння доволі доброї й симпатичної людини, навіть нібито лагідної натури; нагадував він мені трохи російських революціонерів, особливо, коли видали йому, мабуть із націоналізованого магазину, якесь непомірно довге пальто не на нього шите з довгими рукавами (він був малого росту); пізніше він робив нам різні більші й менші прислуги і взагалі ввесь час були у нас з ним добрі назверх відносини. Так, отже, кілька днів після нічного нападу пішов я до комісаріату на розмову. Вияснив я перед Пором, що від становища на Україні залежить дальша доля совітської влади на Угорщині і що доки там буде війна, жадна допомога з Москви не прийде, бо між Москвою й Будапештом лежить Україна. Мені здається, що моя аргументація і взагалі ціла проблема, яку я поставив перед Пором, зробила на нього вражіння, бо він з великою увагою слухав те, що я говорив, запитував сам та просив про дальші вияснення і нарешті запитав, щож на мою думку треба зробити для того, щоб на Україні сталось замирення. Я відповів, що на мою думку угорська влада малаб навіть не радити, а просто вимагати від Москви, аби була негайно припинена війна з Україною. Після цього Е. Пор попросив мене почекати, а сам пішов на пораду з Белею Куном. За якийсь час він вернувся й ска-

зав мені, що Беля Кун просить зайти до нього, бо хоч він й сильно зайнятий, але піднята мною справа є, мовляв, настільки важною, що про неї треба поговорити негайно. Ерне Пор повів мене до салі, де урядував Кун.]

Ми йшли розкішними салями королівської палати. У великій залі перед кімнатою, де сидів Б. Кун, товпилась велика кількість всякого народу, мабуть прохачів; в інших кімнатах таксамо було багато людей. Поводження відвідувачів нагадало мені образи із нашої домашньої революції: забруджено, засмічено й кругом гармідер; кожен відвідувач, особливо жінки, хотів обов'язково говорити (так як це було й у нас) з самим комісарем; всі пхались до дверей Куна і нікому іншому не хотіли говорити про свою справу: взагалі Беля Кун був тоді особю, на яку були звернені всі „очі уповання“ і разом з тим „гласи вопіющії“ про різні вимоги та вислови про різні невдоволення. Не без труду й намагання провів мене Пор крізь цей натовп людей і пропустив до передпокою; двері замкнули й поставили коло них вартового. Із невеликої кімнати-передпокою пройшов я до покою самого Белі Куна. Якось відразу мій погляд довше зупинився на обличчі тієї особи, яка була в той час найбільш популярною в цілій Угорщині. Дуже виразні риси обличчя ясно свідчили про його жидівське походження. Він був чоловік невеликого росту, доволі товстий, з опецькуватою фізіономією, на голові, з коротко стриженим волоссям, видно

було шрам (мабуть слід від биття підчас арешту). В поводженні його й у розмові не помітна була властива його нації темпераментність і жвава спритність; натомісць його надмірно-товсті губи свідчили про якусь нібито кровожадність і злобну мстивість*). Я знов і перед Куном став викладати, через що на мою думку Угорщина зацікавлена в тім, щоб московські большевики припинили війну проти України. Кун відповів мені, що з буржуазною Україною совітська Москва миритись не буде, а треба, мовляв, щоб Україна проголосила себе також радянською республікою; казав він, звичайно, й про те, що радянська Україна вже навіть існує і що власне Москва не має особливого інтересу миритись з буржуазною Директорією, маючи за собою радянський український уряд. Я вказував Кунові на те, що неможна накидати всім країнам тієї самої системи совітів, які існують в Росії; говорив про те, що Україна також шукає відповідних форм державного ладу для забезпечення інтересів трудових мас та що у нас заведено „трудові ради“. Однак, це все нібито мало впливало на Куна, бо він стояв на своїм. Я собі подумав, що з Куном треба, очевидно, говорити інакше й по змозі різко ставити справу. Сказав йому, що свою розмову з Пором я почав з власної

*) Всю свою жорстоку мстивість Беля Кун виявив у Криму після того, як була розбита армія Врангеля й Кун був призначений диктатором Криму.

своїї ініціативи і ніякої пропозиції в імені свого уряду я не можу робити, бо на те не уповноважений. Але додав, що розпочав ту розмову через те, що ясно бачу повну безнадійність становища угорської радянської влади в разі, коли буде продовжуватись війна між Україною й Росією; казав, що Українці ще в кожному разі будуть воювати кілька місяців, а за цей час Угорщина буде оточена зі всіх боків і вона сама собою знесилиться й упаде, а тоді їх всіх проводирів постріляють як горобців. На це мені Беля Кун (він умів говорити по російськи, хоч і не зовсім добре, і охоче користувався цією мовою) заявив: „Вы же знаете, товарищ, что я „учебник“ Ленина (він хотів, очевидно, сказати: „ученик“). Мы знаем, что идет социальная революция... нас поддержит пролетариат всего мира“. „А Вы, кажу, знаете, товарищ, что „ошибиться может даже крокодил“. Вы с Лениным тоже можете ошибиться. А тогда, Вы это прекрасно знаете, Вы кончите очень плохо“. Не знаю, з якої саме причини, але після цього Кун став говорити зі мною більш лагідно. Я продовжував свій наступ. Знав я між іншим, що Кун дуже не любить Раковського; рішив використати й цю обставину. Кажу, що дивуюсь тому, як це розумні люди не хочуть зрозуміти того, що не можна на Україні вести такої політики, як її хочуть вести московські большевики. „Вот, кажу, такой умный, образованный человек Раковский“. Я не встиг нічого більше сказати, як мені перебив Кун: „Кто

умный ? Раковскій ? Он дурак“. Я став рішучо заперечувати, що Раковський „дурак“ ; покликуювався на людей, які його особисто знали ; згадав, що й колишній болгарський посол на Україні проф. І. Шишманов після побачення з Раковським у Києві хвалив його. Це, видно, дратувало Куна, бо він нервовим голосом вигукував : „Это неправда. Он умный ? Я хорошо его знаю. Он дурак“. Бачив я, що „інтернаціональної пролетарської солідарности“ у відносинах між проводирями комунізму нема. Кажу Б. Кунові, що виходить ще гірше, бо власне через отого „дурака“ головним чином і неможна чи дуже трудно досягти замирення між Україною та Росією, а це окошиться на радянській владі на Угорщині. Кун почав говорити мені, що раніше всі видатні большевики (в тому числі й сам Кун) були проти всякої самостійности України, але тепер, мовляв, Ленін свій погляд змінив і не є проти ; за Леніним змінило свій погляд ще кілька видатних і чільних людей в міжнародньому комуністичному русі (також і Кун) ; проти української самостійности продовжували бути Троцький, Роза Люксембург і ще дехто. Я знов додав, що й Раковський проти, як про те свідчить уся його поведінка. Це зауваження знов вивело Куна з рівноваги. Він сказав мені, що про нашу розмову він повідомить Москву, а я висловив надію, що при бажанні совітський московський уряд мігби знайти спосіб порозумітись з українським соціалістичним урядом ; притому вка-

зав, що в самій Угорщині комуністи працюють разом з соціал-демократами, бо їх не розділяє на два ворожі табори національне питання. Наприкінці запитав мене Кун, чи нема когось серед Українців, з ким можна булоб говорити про самостійну радянську Україну. Я вважав, що буде дуже корисним підтримувати серед угорських правлячих кол інтерес до української проблеми в такій чи іншій її формі й постановці. Відповів Кунові, що є й такі українські самостійники, які стоять за радянський устрій. Він цим надзвичайно зацікавився та просив сказати, хто це такий; я вказав на В. Винниченка. Тоді Беля Кун став розпитувати, де є Винниченко й чи не можна з ним побачитись та поговорити. На це я сказав, що В. Винниченко живе у Відні і що він, мабуть, не відмовиться приїхати до Будапешту, коли за ним хтось поїде до Відня й привезе його окремим потягом. На цім скінчилась моя розмова з Куном.

Здається було це 30 березня, як мені телефонував Е. Пор про те, що за В. Винниченком послано окремий вагон, а другого дня в Будапешт приїхав В. Винниченко разом з Ю. Тищенком-Сірим. В. Винниченко, видимо, був здивований такою песподіванкою і не знав точно, з якої причини його окремо запросили до Будапешту. Поінформував я його про свої розмови з Пором і Куном і запитав про його думку про те, щоб я мав написати урядові УНР зприводу його пертрактацій і чи не треба бу-

лоб порадити урядові зі свого боку вживати заходів до припинення військових акцій. На це В. Винниченко гаряче заявив: „Е, ні! Цього не радьте! Ми тут будемо переговорювати, а вони нехай там б'ються. У балачках з большевиками найкращий аргумент — це зброя, сила, кулак. Як щось виграєм, — тоді якось між собою помиримось“. На другий день зранку мали початись пертрактації Винниченка з Куном. В. Винниченко мав іти до комісаріату разом з Ю. Тищенком; вони запропонували й мені піти разом з ними, на що я, звичайно, дуже радо згодився, бо хотів бути в курсі справ та знати про всі обставини переговорів і про умови, які виставляють обі сторони. Повів я В. Винниченка й Юр. Тищенка до комісаріату й познайомив з Белею Куном. Після розмови між Винниченком і Куном останній запропонував Винниченкові сформулювати свої умови на папері; ці умови Кун мав передати до Москви. Вийшли ми всі три від Куна; нас повели через якісь коридори й кімнати та завели до якоїсь великої салі, посередині якої стояв маленький столик; біля цього столика В. Винниченко почав писати свої умови. Він сформулював першу й другу точку: потім поклав своє перо й став позіхати, та звертаючись до нас, казав: „Ну, пишіть там далі. Що там ще треба?“ Я сказав, що треба поставити певні умови щодо перебування війська одної держави на території другої держави, бо інакше московські большевики пришлють на радянську Україну своє військо

й будуть панами в „самостійній радянській Україні“. В. Винниченко відразу перестав позіхати й потягаться: „Так! так! Це треба! Ну—да! Це треба поставити. Формулуйте“. Я сформулював третю точку умов В. Винниченка; потім сформульовані були ще дві точки. Юр. Тищенко-Сірий переписав ті умови; вони були такі:

1. Признання повної самостійности і суверенности Української Радянської Республіки в етнографічних межах, включаючи Галицьку Україну зі Львовом по лінії Сяну і інші части бувшої Австро-Угорщини, населені в більшості Українцями, а також части Бесарабії, Таврії, Донщини, Кубані і Холмщини і пограничні російські губернії з переважаючим українським населенням.

2. До розв'язання в загально-європейському масштабі питання існування соціалістичних республік між уже існуючими, а по мірі повстання і з новими, мусить бути воєнний союз на підставі рівности в правах кожного члена союзу.

3. Війська тої чи другої радянської республіки, котра входить в союз, можуть лишатись на території другої союзної радянської республіки тільки за її згодою.

4. Уряд Української Радянської Республіки складається із незалежних українських соціал-демократів, лівих українських соц.-рев. і українських комуністів, а також

з українських соціалістичних партій, котрі стануть на платформу радянської влади.

5. Кожна з союзних соціалістичних республік зобов'язується давати всіляку необхідну матеріальну поміч другій союзній республіці в обороні її території і боротьбі проти імперіялістичних захватних посягань з боку сусідніх буржуазних держав і в першу чергу проти Антанти, Поляків і Румунів, а також в боротьбі проти внутрішніх контр-революційних виступів, які загрожують існуванню радянської республіки.

Ці свої умови В. Винниченко передав Белі Кунові для передачі до Москви, а сам лишився в Будапешті чекати відповіді на них. В ці дні перебування В. Винниченка у Будапешті влаштовано велику вечерю, на яку запрошено багато різних осіб із радянського угорського уряду. Були в тому числі й усі три комісарі закордонних справ: П. Агоштон, Б. Кун і Е. Пор. Підчас вечері, звичайно, були промови, в яких усі висловлювали надію, що В. Винниченко явиться добрим генієм - миротворцем і що братні народи, визволені з соціальної та національної неволі, будуть жити в союзі й мирі як вільні з вільними. Я вважав дуже важним те, що на вечері був присутній комісар Петер Агоштон. Із усіх угорських комісарів це була найбільш цікава в усіх відношеннях фігура. Це була високо - інтелігентна людина, професор університету; сам він був

соціал-демократ і радянський лад розумів не по большевицько-московському; загалом це був дуже впливовий член рад. уряду Угорщини. Отже, важне було, що й Агоштон поставився з великою увагою до української проблеми; це давало підставу думати, що він так само уважно й серйозно буде ставитись до цієї проблеми, коли в уряді буде обмірковуватись питання про посередництво Угорщини в справі замирення України й Росії. Я сподівався, що перед ним можна буде поставити питання не тільки про союз з проєктованою українською національно-радянською республікою, але й про мир Росії з УНР., яка вже існує й воює.

В. Винниченко чекав відповіді більше тижня і, не діждавшись її, вернувся до Відня. Ми умовились, що я буду навідуватись до комісаріату і коли буде якась відповідь, перекажу її Винниченкові. Відповідь одержано не від Леніна, а від Раковського. Це був лист останнього до мадярських комуністів. Умови Винниченка були подані до Москви в німецькій мові, причому не названо Винниченка, а сказано, що їх ставить „відомий український письменник (в німецькому тексті стояло слово „Dichter“), який перебуває в Будапешті“*). Отже Раков-

*) Радіотелеграму перехопила паризька радіостанція і у французьких газетах появилася головний текст умов Винниченка під заголовком: „Потрійний союз совітських республік Російської, Української й Угорської“. Ця радіотелеграма наробила багато шуму.

ський писав, що вони догадуються, хто такий є той „поет“, який виставляє подібні умови. Раковський правильно догадувався, що то був В. Винниченко. Ерне Пор дав мені прочитати ті місця в листі Раковського, які відносились до пропозиції Винниченка. Я читав там таке: „поет“ є, очевидно, Винниченко; відомо, писав Раковський, що Винниченко належить до лівого крила „директоріянської банди“, але він є, мовляв, типовий представник дрібно-буржуазної ідеології, і тому нема ніякої рації не то, що переговорювати з ним про якісь союзи чи вислухувати якісь його пропозиції й умови, а просто не варто взагалі про це балакати. Я бачив по виразу обличчя Є. Пора, що подібної відповіді вони не чекали. З Белею Куном я з цього приводу не говорив, бо з ним взагалі я рідше бачився. Доводилось говорити з кількома Мадярами-комуністами; вони не могли зрозуміти того, як могли в Москві чи в Харкові не прийняти тих умов Винниченка, які кожен із них уважав цілком добрими, правильними, справедливими, необхідними і т. д. і т. п. Ер. Пор, з яким мені взагалі приходилось доволі часто зустрічатись і говорити про різні справи нераз потім згадував про це й осуджував поступовання Раковського; особливо він виявляв невдоволення, коли становище радянської Угорщини було тяжке. Я просив дати мені можливість переказати В. Винниченкові зміст відповіді Раковського. Мене звязали телефонічно з готелем, де жив Винниченко у Ві-

дні, і я йому тоді зараз же на свіжу пам'ять точно переказав усе те, що читав у листі Раковського. Коли дійшов я в переказі до того місця, де Раковський характеризував самого Винниченка, то останній перебив мене запитанням: „Що? Що таке писав?“ Я повторив і почув роздратований та обурений голос Винниченка: „От скотина. Я так і знав... цеж Раковський... представник дрібно-буржуазної ідеології. Ну й сволочі. Шкода, що починали балакати“. Я уявляв собі, що обличчя у той час Винниченко мав таке, яке він звичайно мав тоді, коли бував щиро й глибоко чимсь обурений. Таким епільогом кінчилась справа „потрійного союзу совітських республік“, яка так занепокоїла Французів і паризьку пресу*).

*) В III. частині „Відродження нації“ В. Винниченко згадує про цю історію своїх переговорів, причому подекуди дає інше освітлення окремих моментів, ніж те, яке міг дати кожен той, хтоб слідував тоді за ходом цих пертракцій. Я стояв дуже близько до цієї справи і маю свої безпосередні вражіння. Був присутній при всіх головних моментах тих переговорів, і тому мене дещо дивує те, що написане у „Відр. нації“. Напр., я не чув заяви Винниченка про те, що він не вірить в успіх своєї акції (написано на стор. 323: „я попередив мадьяр, що не вірю в успіх“) Попередження мусілоб бути на початку переговорів; на першій розмові В. Винниченка з Б. Куном я був і такого попередження не чув. Так само щодо ліквідації Директорії. В. Винниченко просив передати урядові УНР, щоб він продовжував воювати, і казав, що потім „якось помиримось“. Чи, може, „помириться“ це й значить „ліквідувати“?

Відношення совітського уряду Угорщини до нашої місії було загалом льояльне. Після нічного нападу Михайловича коло нас поставлено навіть охоронну варту, але потім її замінено спеціальними плякатами на дверях наших помешкань, в яких комісаріят закордонних справ оголошував, що вступ до нас без окремого дозволу заборонений, а ці, що порушать цю заборону, будуть покарані на підставі революційних законів. Ще 26. березня ми зі Шрагом були в комісаріяті торгівлі й переговорювали в справі дозволу вивезти куплені для Галичини товари (в тому числі й військові речі). При цій нагоді я попросив комісара про дозвіл користуватись прямим дротом для розмов зі Станиславом. Комісар Ракоші дав нам відповідну картку, з якою ми з Біберовичем ходили на центральний телеграф, де він говорив зі Станиславом (з якимсь державним секретарем). Тодіж із Станислава повідомляли, що міністр фінансів УНР. Кревецький має намір їхати з транспортом грошей до Відня і питає, чи його пропустять через Угорщину та чи дадуть йому Мадяри військову охорону. Здається, що він переїхав щасливо. Комісар закордонних справ видав усім членам місії спеціальні посвідчення, які дозволяли їм без перешкод ходити в Будапешті, коли звичайним людям цього не дозволялось. Взагалі і за нового уряду наша місія продовжувала виконувати функції дипломатичного заступництва УНР. та обороняла інтереси своїх громадян. Це останнє було осо-

бливо важним. Річ у тім, що на підставі порозуміння між московським та мадярським урядами всі громадяне обох цих совітських республік користувались підчас свого перебування на території другої республіки відповідними правами, але й несли всі обов'язки, т. є. ставали власне фактично громадянами тієї республіки, де вони перебували. Отже, на Угорщині російських громадян стали тягти до червоної армії, примусових робіт і т. д. Ми добились того, що тих людей, які мали українські паспорти, трактовано як чужинців, значить, вони були вільні від виконання спеціальних обов'язків громадян угорської рад. республіки. Після цього до нас поплили сотні людей, які бажали перемінити посвідку еспанського консуляту (Еспанія заступала інтереси Росії в Австро-Угорщині підчас війни) на український паспорт. Це не тільки давало нашій місії багато праці, але й було причиною різних неприємностей, бо серед цих людей оказалось багато Жидів, які жили в Угорщині різними спекуляціями; одержавши український паспорт, ці новоявлені громадяне УНР вимагали, щоб місія наша виступала на їх захист, коли угорська влада ловила їх на якихсь недозволених спекуляціях, виселяла за це поза межі своєї держави або на підставі нових законів націоналізувала те чи інше їх майно. Ці наші нові громадяне думали, очевидно, що український паспорт дає їм право не підлягати законам даної держави, і були невдоволені, коли в деяких

випадках їм у нашій місії поясняли, що поступання органів угорської влади є законним, оскільки на Угорщині видані були нові закони. Один невдоволений „одесист“ домагався навіть, щоб йому вернули паспорт „руського“ громадянина. Мадярська влада трохи косим оком дивилась на власників українських паспортів, але до своєї червоної армії їх всетаки не змушувала йти.

Якось в кінці квітня Я. Біберович поїхав до Відня, а вернувшись звідти заявив мені, що він дістав від свого уряду уповноваження на окреме заступництво ЗОУНР. Це, звичайно, було логічним вислідом усієї політики д-ра Петрушевича й Державного Секретаріату ЗОУНР. Однак, сам факт розбиття й назовні ідеї соборности українських земель справив на мене сумне вражіння. Не знаю, чи вживав Біберович якихсь заходів перед рад. владою Угорщини, щоб його визнано окремим заступником ЗОУНР, чи за рад. влади він тимчасом не добирався такого визнання. Правда, в бувшому будинкові Австрії *Akademia utsa* він одержав для свого користування (на правах спадкоємця колишньої Австрії) дві кімнати, але я не знаю точно, чи він уже й тоді робив якісь офіційні заяви владі. В кожному разі це було, очевидно, тільки питанням часу.

Познайомився я з комісарем „Руської Країни“ Авг. Штефаном. Був попереду з візитою у нього, а потім він зайшов до мене. Здавалось мені, що А. Штефан відвідував мене якось ні-

бито конспіративно і що йому не булоб приємно, колиб про цю його візиту знали кермуючі комуністичні верхи. Із розмови з комісарем „Руської Країни“ я виніс вражіння, що він дуже далекий не тільки до комунізму, але й соціалістом він зовсім не був. Видно було по всьому, що членом рад. уряду Угорщини він став, подібно до декого із соціал-демократів, не для переведення в Угорщині соціальної революції, а з патріотичних міркувань для боротьби за збереження територіяльної цілості дотеперішньої угорської держави. Авг. Штефан значно краще, ніж колишній міністр Ор. Сабо, говорив по українськи (звичайно, закарпатським діалектом); мені не доводилось переконувати його, що „ми є брати“, бо це було для нього нібито ясным; всеж таки він заступав такий погляд, що Закарпатська Україна звязана інтересами свого існування з Угорщиною і малаб лишитись в її складі, як автономна область.

Протягом всього тільки одного місяця існування рад. ладу внутрішнє становище Угорщини значно змінилось на гірше; таксамо й становище на фронті сильно погіршало. Соціал-демократи, бажаючи врятувати свою батьківщину та обстояти „інтегральність“, стали на очевидно хибний шлях, коли утворили „компроміс“ з комуністами. Фактично цей компроміс привів до того, що домінуючу роль стала грати чисельно незначна комуністична партія, а велика масова партія соціал-демократів опинилась на становищі помічного чинника в комуністич-

них експериментуваннях. Пізніше обидві ці партії злились навіть в одну, прибравши утраквістичну назву „соціалістично-комуністичної робітничої партії“. Взятий соціал-демократами курс був для них явнозгубливим*). Під впливом комуністів угорський совітський уряд пішов шляхом сліпого уподібнювання до московського зразку „роблення революції“. Це уподібнювання доходило до того, що навіть у подробицях і дрібницях здійснювано було все те, що „учебники“ Леніна привезли з Москви. Навіть одежа угорських чекістів була пошита на зразок московських чекістів, причому на основі мабуть, принципу взаємності функції чекістів на Угорщині виконували Росіяне (головно російські Жиди); так само й „революційні ударні батальйони“ були складані із бувших російських полонених, в той час, як у Росії вони складались із Мадярів. Коли доводилось бувати в т. зв. „Совітському Домі“ (великий прекрасний готель Hungaria над Дунаєм), то все можна було бачити коло самого будинку та у вестибулі знайомі риси „земляків“, які були одягнені в шкуряні куртки чекістів, та чути, як вони

*) В 1919 р. у Відні вийшла книжка під назвою: „Entstehung und Zusammenbruch der ungarischen Räterdiktatur“. Автора її не зазначено, але він сам пише, що належав до кермуючих людей угорської соц.-дем. партії. Про компроміс з комуністами (стор. 12) він пише: „Більшість провідників партії була переконана в тому, що цей крок є самозгубливим кроком“. Одна четільки дехто із провідників (Бухінгер, Гарамі) не схотіли співпрацювати з Б. Куном.

говорили між собою по російськи. Взагалі велика участь Жидів в органах совітської влади викликала невдоволення; навіть комуністи Мадяри не ховали цього. Один із таких доволі визначних комуністів, який жив у тому самому готелі, де жили й ми, і з яким доводилось зустрічатись, говорив мені, що він вважає за велику тактичну помилку те, що серед кермуючих людей занадто багато Жидів, бо це не сприяє популярності й авторитетності совітської влади серед широких верств населення. Угорська совітська влада попала цілком під кермування Москви, від якої, до тогож вона сподівалась дістати мілітарну поміч. Можливо, та навіть цілком правдоподібно, що соціал-демократи, творячи бльок з комуністами, не мали на увазі робити большевицьких експериментів. Але вони їх почали робити: були соціалізовані фабрики, торговельні підприємства, дома і т. д. Наслідком такої радянської зміни господарських і правних відносин, у продукції й обміні почалась велика криза. Буржуазні верстви побачили, що вони сильно помилились у своїх розрахунках, коли сподівались, що нова влада обмежиться тільки обороною батьківщини і не буде ламати дотеперішніх соціально-економічних відносин у краю. Так само й селянство зайняло становище опозиції супроти нової влади; воно бойкотувало Будапешт і не привозило туди продуктів. У столиці радянської Угорщини почався голод; навіть ті, що мали гроші, не могли добути продуктів; за шматок поганого мя-

са зводились цілі бої, а потім і зовсім його вже не можна було добути; хліба й інших продуктів або не було зовсім, або було дуже мало. Коло двох місяців ми там справді голодували. По вулицях стали ходити демонстрації; жінки з дітьми на руках масами йшли й голосно гукали: „kenyàr! kenyàr!“ (хліба! хліба!). Все це відбивалось на настрої армії, що обороняла границі Угорщини перед наступом військ трьох сусідніх держав. Армія почала стихійно розвалюватись, а деякі частини перейшли навіть на бік білої армії, яка формувалась на території, занятій Румунами. Єдиною більше-менше боєздатною частиною армії була дивізія т. зв. „секлерів“, яка однак була настроєна цілком вороже до радянської влади і воювала тільки через те, що хотіла розбити румунську армію та відібрати назад ті землі, де були родини, майно й господарство „секлерів“. Зрештою й ця дивізія, бачучи себе покиненою, перестала битись. Чеська й румунська армії почали наступ і знов заняли недавно відбиті місцевості. Становище влади було zagrożене дуже серйозно. Навіть більш завзяті комуністи вважали справу майже безнадійною. До мене зовсім несподівано прийшов 30 квітня Ерне Пор. Він доволі отверто змалював тодішнє становище і казав, що можливо радянському урядові доведеться тікати з Угорщини. Притому він додав, що цей уряд за якийсь час знов вернеться за допомогою російської червоної армії. Знов виринуло питання, як це може статись, ко-

ли Україна воює проти Росії. Тоді Е. Пор сказав, що вразі, колиб довелось тікати з Угорщини, він хотів би особисто поїхати до місця осідку українського правительства і там переговорювати про мир з Росією. Я сказав, що правительство наше є в Рівному і що на чолі його стоїть соц.-дем. Мартос; радив Порові, не гаючи часу, летіти туди аеропляном. Мою раду Пор узяв на увагу і просив, йому та ще трьом його товаришам допомогти вибратись із Угорщини вразі, колиб їм довелось тікати. Ще не час писати про те, як і що саме зроблено, але прохання Ерне Пора задоволено, причому він ще раз потвердив свій намір побувати у Рівному. Підчас цієї нашої розмови звернувся до мене Пор з другим проханням, а саме: він просив мене, вразі, якщо доведеться їм тікати, згодитись узяти на переховок якісь величезні суми грошей, які я мав би вернути, колиб знов вернулась радянська влада. Ця несподівана просьба мене сильно здивувала; спитав я, чому він власне звертається з цим до мене. Ерне Пор на це мені просто відповів: „Нам нужно сберечь эти деньги на тот случай, когда мы снова придем к власти. Нам некому передать деньги. Вам мы вѣрим, и потому Вас просим их у себя сохранить“. Відповів я йому, що ще може й не доведеться їм тікати. Взагалі Пор при цій своїй нежданній візиті був якось особливо настроєний і говорив чимало про всякі цікаві справи, про які він, мабуть, не говорив би зі мною в інших обставинах. Тут,

між іншим, впавши, мабуть, в настрій отвертости, оповів мені, що радник нашої місії М. Шраг приходив якось до них з пропозицією своїх послуг бути комісарем „Руської Країни“. Як говорив Пор, вони послуг Шрага не прийняли, бо йому не довіряли з тої причини, що він є с.-р. „Вот, казав він, русскіє лѣвые с.-р. тоже работали с комуністами, а потом подняли в Москвѣ возстаніе. Шрагу мы не вѣрим.“ І, продовжуючи цю розмову, Пор запитав мене, чи не згодивсяб я стати на чолі комісаріату „Руської Країни“. Казав, що радянський уряд Угорщини ужив героїчних заходів, щоб урятувати ситуацію. Отже, коли наслідком тих заходів становище на фронті зліпшиться, то треба буде повести інтенсивну працю в „Руській Країні“. Місцевих людей, здатних до кермування, там нема, мовляв, серед робітничих і селянських мас; так само нема їх і серед місцевих соціялістів та комуністів, і це спонукає шукати комісара серед Українців. Це була друга велика несподіванка для мене. Я не думав, щоб Пор говорив те сам за себе й з власної своєї ініціативи; припускав, що за цією несподіваною пропозицією мусить критись якась комбінація, в якій головною пружиною є Беля Кун. Яка могла бути у нього ціль, того я не міг собі зміркувати. Отже, довелось мені обмежитись тимчасом балачкою на загальну тему про необхідність національного й культурного піднесення Русинів та заявою про те, що на становищі представника УНР також, на мою думку,

можу бути корисним для справи соціального й національного визволення різних віток українського народу.

В кінці квітня, як це видно було із слів Ер. Пора, внутрішнє й зовнішнє становище радянської Угорщини було надзвичайно загрозливим. Це, звичайно, відповідно відбивалось і на громадських настроях; в одних викликало тривогу за будуччину, а в других надію на повалення радянської влади. Не зважаючи на все це, уряд готувався до святкування 1 травня. І треба сказати, що це свято пройшло надзвичайно урочисто й з великим піднесенням. Цілий Будапешт був чудесно й художньо прикрашений; кілька сот тисяч людей ішло в поході з великим числом оркестр музики; увечері була чудова ілюмінація і т. д. Загалом свято справлено виїмково гарно й парадно. Ніколи нічого подібного не доводилось мені бачити. Другого дня після свята 1 травня були вжиті ці героїчні заходи для вратування положення, про які натякав у розмові зі мною Пор. Рада робочих депутатів постановила покликати робітництво до зброї. У відповідь на це робітники величезними масами зголосились до послуг урядові й, кидаючи все, йшли в ряди народньої армії. Протягом кількох днів у самому лише Будапешті до зброї стало кілька десятків тисяч робітників; так само й по інших містахголосились усі робітники, які здатні були носити зброю. Здви́г був настільки могутній, що навіть цілком сторонню людину він глибоко

захоплював. На чолі армії формально стояв комісар (соц.-дем.) Гавбрі, але фактично кермував нею полковник генерального штабу Штромфельд. Ця нова народня армія кинулась на своїх ворогів і в короткий час досягла великих успіхів. Само собою розуміється, що міжнародні „комбінації“ також грали в тому не останню роль: в Будапешті появилась італійська місія, а на фронті з боку мадярської армії опинились великого калібру італійські гармати, які нібито мали бути післані до Польщі. Так чи інакше мадярська армія прогнала Румунів за ріку Тису і наносила тяжкі удари Чехам. Майже ціла Словаччина була вже занята Мадярами; так само була звільнена від чужого війська „Руська Країна“. Проголошено радянські республіки Словацьку й Русько-Країнську; мій знайомий Ерне Пор став комісарем закордонних справ Словацької Радянської Республіки. Успіхи мадярської армії були такі великі й вони з такою швидкістю йшли один за другим, що це сильно стрівожило держави Антанти. 13-го червня Клемансо прислав угорському правительству телеграму з вимогою припинити військові акції проти Чехії й Румунії з погрозою вжити відповідних заходів уразі продовження наступу угорської армії. У відповідь на цю телеграму Беля Кун заявляв свою згоду зійтись з державами Антанти на конференцію, наводив аргументи для оправдання поступовання угорської влади супроти своїх сусідів, але разом з тим заявляв, що радянсько-угорське правительсто

не стоїть на становищі „територіальної неподільності Угорщини“. Цією своєю відповіддю Беля Кун остаточно підірвав ґрунт під ногами у тих, що, добровільно віддаючи владу до рук представників робітничої кляси, сподівались зберегти територіальну цілість колишньої Угорщини. Це ще збільшило число противників радянської влади. Незабаром ті противники виявили себе активною чинністю.

Я стояв на становищі, що при всяких обставинах ми мусимо робити своє діло; коли не можна робити чогось іншого, то треба вести хоч пропаганду української справи. В умовах „диктатури пролетаріату“ й удержавлення всієї преси робити це було, звичайно, доволі тяжко, але всетаки робити треба було, приноровлюючись до обставин. В Будапешті за часів радянської влади видавано комуністичні газети на всіх європейських мовах. Отже, виринула ідея, щоб під покровом комуністичної української газети вести українську пропаганду. Серед Українців ще раніше з'явилися два „комуністи“. Були це два Галичани, які служили при українській станиці. Один був собі вояк із селян, а другий, здається, моряк австрійської фльоти. Вони в перших днях рад. влади змінили були своє відношення до нашої й військово-санітарної місії; стали якось косо на них дивитись і говорили всякі „революційні“ слова на адресу тих „буржуазних“ місій. Після моєї розмови з ними вони значно злагіднили тон і визнали необхідність боротись не тільки за со-

ціяльне, але й національне визволення всіх поневолених народів. Отже цим двом прозелітам комунізму і предложено на обміркування ідею заснування в Будапешті української газети, в якій вони мали б боронити українську справу в „комуністичній інтернаціональній родині“. Обидва прозеліти були людьми грамотними, але з журналістикою чи газетярством ніколи нічого спільного не мали. Їм обіцяна була допомога в цьому відношенні, аби вони тільки згодились бути редакторами проєктованої газети. Десь коло 20 квітня приїхав до Будапешту Микита Шаповал, якого Державний Секретаріят за якусь історію випровадив за межі Галичини. Він аж надто захопився „соціалістичною революцією“ на Угорщині. Своє захоплення він висловив у бесіді із співробітником газети „Pester Lloyd“, де й була поміщена ця бесіда з Шаповалом, в якій він дуже вихваляв радянський лад. Так само й наш радник М. Шраг цілком, видно, серйозно думав, що почалась світова соціальна революція; він також перецінював значіння подій на Угорщині. Алеж, кінець кінців, обидва вони ніби-то не уступали з позицій національно - визвольної української боротьби. Отож й вони приєднались до думки про видання української газети.

Скоро потім згадані прозеліти М-к і З-да одержали відповідні засоби й приступили до видання в Будапешті свого тижневика „Червона Україна“, „Органу Української Комуністичної Групи“. Тижневик „Червона Україна“ по-

чав виходити 24 травня 1919 р.; всього вийшло 7 чисел; Із цих семи чисел перші чотири своїм змістом відрізнялися від останніх трьох чисел. Пояснюється це тим, що перші чотири числа зредаговані за допомогою „сторонніх“ людей. Дві статті, поміщені в ч. 4. „Авантюра чи трагедія“ та „Дорога до порозуміння“ викликали величезне непорозуміння в „інтернаціональній комуністичній родині“ на Рожа-утца в Будапешті. Попереду, мабуть, на „Червону Україну“ мало звертали уваги, так що її редактори пускали, як вони самі казали, статті „сторонніх людей“. Але після виходу четвертого числа обох редакторів поставили під суд; проте покарали їх не дуже то суворо, зважаючи на їх очевидну недосвідченість у редагуванні газети. Після двох-тижневої перерви „Червона Україна“ стала вже виходити під доглядом двох більш досвідчених комуністів: одного Поляка й одного російського Жида. Оскільки мені довелося чути думку про „Червону Україну“ людей, які були дуже далекі до комунізму, то можна було зробити висновок, що ця українська газета в Будапешті робила своє діло. У багатьох Українців я бачив її в руках, причому не раз прийшлося чути похвалу на адресу її „редакторів“ за те, що вони і в тих умовах працювали всеж таки на користь української справи.

В нашій місії зродилась думка заснувати легальне товариство, для піднесення культурного рівня й національно-української свідомо-

сти серед українського населення. Це завдання проєктувалось здійснити за допомогою Т-ва „Просвіта“, членами якого малиб бути не тільки „Русини“ з Закарпаття, але й Українці з усіх інших земель. Після відповідних заходів удалось дістати згоду народнього комісаря Авг. Штефана підтримати цю ідею в урядових кругах та сприяти тому, щоб статут Т-ва „Просвіта“ затверджено. Більше того, А. Штефан згодився бути особисто членом Т-ва. Окрім нього свою згоду бути членами-фундаторами „Просвіти“ дали ще два „Русини“ — Др. Г. Стрипський і Др. Ев. Підгаєцький. Інші фундатори — це були співробітники дипломатичної та військово-санітарної місії — Наддніпрянці й Наддністрянці. Фундатори „Просвіти“ в числі 13 осіб відбули в помешканні нашої місії установчі збори, з участю народнього комісаря Штефана. Т-во намічало дуже широкий плян діяльності.

Оригінал прийнятого статута „Русько-українського Т-ва „Просвіта“ підписали: Августин Штефан, Др. Гіядор Стрипський, М. Шаповал, Мих. Шраг, В. Сікевич, Іван Флюнт, Др. Данило Лалків, Олександр Бачинський, Іван Стасів, Остап Гамерський, Володимир Ульванський і Др. Евген Підгаєцький. Та розвиток подій на Угорщині став на перешкоді здійсненню проєктованого пляну культурно-національної та й громадсько-політичної праці серед закарпатських „Русинів“. Зрештою я особисто сумнівався, щоб мадярський радянський уряд взагалі легалізував діяльність національно-української „Просвіти“.

Булоб, на мою думку, дуже інтересним, колиб хтось докладніше зайнявся закарпатсько-українською журналістикою. З тих часів я не маю потрібних даних, щоб освітлити цю справу хочби в загальних рисах. Однак, деякі матеріали з доби 1919 р. випадково в мене збереглись і вони дають змогу пригадати дещо про періодичні видання „Руської Країни“. В Ужгороді виходила тижнева газета „Руська Краина“, яка з початку 1919 року зазначала „Годъ изданія XX. Газета ця була органом о. Авг. Волошина; вона лояльно ставилась до угорської держави, але обстоювала право „руського“ народу на свою культуру і мову. Для характеристики способу писання наведу тут маленький уривок із передової статті „Руської Краины“ з дня 5 лютого 1919 р., т. є. вже після революції в Австро-Угорщині. Стаття носила назву „Свобода“ і трактувала питання про те, як треба розуміти свободу і як нею слід користуватись, причому аргументація походила головню із святого письма та від Божої волі. Наприкінці статті писалось: „...хотяй таже земля не есть райомъ для челоуѣка, но опять однако отъ насъ зависитъ, чтобы не сталася для насъ пекломъ черезъ злое употребленіе свободы, ибо красти, забивати, гнѣватися, грѣшити противъ Бога и ближнього, нападovati на церков истину и слуговъ Божіихъ, то свобода діаволска есть, то робить сатаны и слуги его, христіанска же свобода есть: добро творити и законамъ повиноватися... Братя русины, сія христіанска сво-

бода должна запановати между нами и вкоренитися во громадах наших, діяволску же свободу выверечи и выкырати треба изъ нашей руськой краины, бо діяволска свобода лише ганьбу намъ приносить перед другими честными народами и во бѣду и пропасть бы насъ повели, отъ чего „сохрани насъ Боже твоею благодатию“. В тому ж самому числі Ирней Легеза у своїй статті „Мысли о будущности Руськой Краины“ пише такє: „Кто забывъ руську бесѣду, хотъ якъ теперъ указуеся русиномъ, якъ фарисей, тотъ не може быти искреннимъ вождьомъ, бо сердце его не руськое, народъ знае тыхъ вождовъ, котрѣ за часовъ гнета робили для него, котрѣ писали въ руськѣ новинки, издавали учебники и молитвенники, котрѣ заложили кредитну кассу и торговлю, котрѣ всягды защищали русина. Нынѣ, когда чиновники поставляются, внимайте панове Руськоѣ Краины, выбирайте такихъ, котрыхъ не сан, но чувство веде до Руськой Краины“. Газета ця іноді дуже в різких висловах виступала проти всяких насильств мадярської адміністрації, зокрема боронила учасників зїзду представників Закарпатської України, який відбувся 21 січня 1919 р. в Густі і в якому, між іншим, брав участь і редактор „Рус. Кр.“ о. В. Желтвай.

В травні міс. почала виходити в Будапешті газета „Ruszka-Krajna“ --- як орган народнього комісаріату „Руської Країни“ і центральний орган „руської соціалістичної партії“. Видавалась вона мадярською мовою і, в дійсности,

лише по назві своїй мала нібито щось спільне з „Руською Країною“.

В середині квітня в Мукачеві стала виходити „Руська Правда“. Це також було урядово-совітське видання, але „руською“ мовою. Перші чотири числа вийшли в Мукачеві, а п'яте вийшло вже в Будапешті (мало появись в червні, але в тому числі було стільки помилок, що його затримано й видано другим виданням лише 14 червня). Видання перенесено сюди через те, що „Руську Країну“ вже займали чеські й румунські війська. „Руська Правда“ виходила з підзаголовком „политична тыждньова газета“. Газета ця видавалась також „язичієм“, як і „Руська Краина“ Волошина; вона була писана плутаним правописом, хоч сам же комісар Штефан видав був декрет про заведення нової транскрипції без „ъ“ та з уживанням українських „і“, „ї“, „є“, „г“. У двох числах газети (ч. 2 з 19 квітня і ч. 4 з 3 травня) поміщена була, між іншим, стаття під назвою: „Украинцѣ: неприятелѣ наші“. Стаття була звернена головню проти братів Брацайків. „Братя Брацайкови — писала газета — собрали много тысячъ коронѣ одѣ зведеныхъ людей. Еденѣ Брацайко бивѣ касѣромѣ сихъ грощей. Сесѣ панѣ ганьбивсѣ ожѣ онѣ е русиномѣ, зато прозвище свое змадярізовавѣ на Байор-а. Сесѣ Юлій Байор-Брацайко бивѣ фишкаликомѣ (адвокатом,) у Хустѣ, обфалшивѣ урядное письмо“ і т. д. в цьому дусі. Переходячи від справ льокальних до загально-україн-

ських, газета писала далі: „У великой України вже є народна влада, бо тамъ большевизмъ высвободивъ уже український народъ помічю Россяновъ. На куртый часъ протиставить ся лише у Галичинѣ націонализмъ, што го купили великі пани и богачі. Такъ якъ соединилисмося съ Россійскимъ робітничимъ народомъ, такъ соединимеся и мы съ українскими братами. Но соединимеся и изъ цѣлымъ світомъ. Чекайте еще братя! Якъ великоруські братя высвободять бѣднихъ галицькихъ українцевъ, соединимеся съ ними, а не съ тими, што хотять съ українського народа кожу здерти“. Але фігури братів Брацкайків, видно, не дають спокою авторові статті, бо він знову вертається до них і пише: „До теперъ нѣмо терпілиме газдоване и шахрайства братей Брацкайковыхъ, бо мы и самі были немочными. До теперъ и в Руськой Краинѣ пановали надъ народомъ буржоазіе и други великі паны, але одъ теперъ вже не будеме терпіти, штобы они и надале давили нашъ народъ“. І автор на кінці своєї статті на адресу їх посилає загрозу: „Съ силовъ диктатуры луснине на неприятелѣ народа и вшиткихъ поставиме идъ революційному судови“. Видно, що автор цієї статті хотів під формою „революційного“ виступу перевести звичайну інтригу проти Брацкайків чи помститись за їхню українську політику, знаючи, що їм трудно буде боронитись. Продовженням „Руської Правди“ була „Русько-країнська Правда“, якої вийшло тільки два подвій-

них числа (ч. 6—7 з 28 червня і 8—9 з 3 липня). Сам підзаголовок цього видання: „просвітно-політична тыжнева газета“ вказував на зміну характеру того видання. У двох останніх подвійних числах „Русько-Країнської Правди“ ясно помітний вплив д-ра Г. Стрипського, який дуже інтенсивно використовував цей орган комісаріату для культурно-освітніх цілей. Помітна була його близька участь у виданні також і в тому, що мова її стала значно кращою.

Загалом можна сказати, що поза „революційною“ фразеологією комісаріат „Руської Країни“ доволі енергійно працював для культурного й економічного піднесення своєї країни. Між іншим, на історично-філософічному факультеті Будапештського університету засновано катедру „руського язика“. З професором на цій катедрі д-ром Ал. Бонкалом довелося мені познайомитись. Само собою, що тодішні умови примушували його бути цілком лояльним до совітської влади. Із розмови з ним я бачив, що він не плутається „між трьома соснами“ і зовсім ясно й точно відрізняє терміни „руський“, „русскій“ і „російський“. Студіював він, між іншим, також і в Петербурзі; знав російську й українську мови і прекрасно знав різницю між ними. Проф. А. Бонкало оголосив був курс української граматики. Ми подарували проф. Бонкалові деякі новіщі видання щодо української справи, але не могли, на жаль, добути для нього інших матеріалів та наукових

праць, які він потребував для своїх викладів і студій.

Глибоке вражіння зробив на мене концерт, який улаштував „русько-країнський“ комісаріят 19 червня. Його офіційна ціль була зібрати кошти на користь „Руської Червеної Гарди“, але в дійсності був це пропагандистично-маніфестаційний національний концерт „Русинів“. Активну участь в ньому брав комісар Авг. Штефан, який виступив з довшою промовою; виступав Гіяд. Стрипський з промовою-рефератом; виступало кілька артистів музиків і співаків. Але центром усього цього святочного концерту був виступ співачки Андреї Таланковичівної. Вона сама була родом „русинка“ (мабуть була дочкою священика), але настільки вже була змадяризована, що ледви вміла говорити „по руськи“. Слова „руських“ пісень для неї написані були по мадярськи; вимовляла вона ці слова далеко не бездоганно. І всеж таки, коли полились звуки „русинських“ народних пісень, то всі ті дефекти самі собою зникли; було тільки чути щиро-українські мотиви й правдиві українські слова: „Полюбив я дівчиноньку, а дівчина мене“, або: „Коли мене, любко, любиш, не кажи нікому, бо то люди порозносять, як вітер солому“.

Невдоволення совітською владою перейшло в отверте повстання. 24-го червня почалось повстання в одній із касарень; до нього прилучилась військова школа. На вулицях Будапешту почалась стрілянина. Дня 25-го червня,

сидячи у себе в покої, почув я крики і виглянувши у вікно, побачив на набережній і на мості через Дунай натовп людей, які когось витали, махали хустками; за якийсь час перед моїми вікнами плили вниз по Дунаю три монітори з національними прапорами на човбах і червоними на кермах. Вони плавно проплили до готелю „Гунгарія“ („Совітський Дім“); спинились якраз проти готелю коло протилежного берега й пустили п'ять гарматних стрілів просто до вікон тієї кімнати, де урядовав Беля Кун. З берега безладно стріляли на монітори з крісів та скорострілів, але оковані панцирем монітори спокійно повернулись; поплили далі вниз по Дунаю. Боротьба тривала два дні, а покінчилась поразкою повстанців. Однак це був грізний симптом, бо це було лише виявленням того настрою, який опанував усю країну, в тому числі й частину робітництва. Будапешт і далі переживав голодні дні; ми все ще годувались переважно „sówietgemüse“, т. є. вареною капустою з поганим сосом. Селяни продовжували бойкотувати Будапешт і вороже ставились до большевицької влади та її господарської й політичної чинності. В липні місяці почались навіть отверті селянські повстання, причому в деяких випадках селяни мали й гармати. Чекісти та карні відділи мали багато роботи з цими повстаннями селян; в самому Будапешті також почались арешти; ширились чутки про десятки й сотні постріляних чекістами по склепах (це, як потім виявилось, були дуже перебільшені

чутки). Потягли якось до че-ки і голову нашої військово-санітарної місії полк. Сікевича та його сина кадета, підозріваючи в ньому скритого російського генерала - монархіста й контр-революціонера; довелось негайно інтервеніювати в комісаріяті, бо в че-ка могло статись усе. На фронті знову справи Мадярів погіршали; Угорщину окружено зі всіх боків: чеська армія вже зєдналась на півночі з румунською; далі стояла сербська, а від сторони Австрії замикали круг відділи антантського війська. До нас не доходили газети й вісти зза кордону, бо Угорщина була ізольована від зовнішнього світа. Джерелом моїх інформацій про становище на Україні був переважно комісаріят закордонних справ. Я періодично ходив до Пора і затівав з ним балачку, підчас якої на здогад говорив про якенебудь чергове селянське повстання в Таращанщині або десь в іншому місці; тоді Пор починав доводити, що там, де я вказував, ніякого повстання нема, а хоч і було повстання там-то й там-то, так воно, мовляв, уже здушене. Іноді я не згоджувався з тим, що повстання здушено, а він те признавав. Так я й довідувався цим контрабандним шляхом про деякі події на Україні.

На початку липня рішив я поїхати до Відня. Перед моїм відїздом наша розвідка донесла, що угорський уряд жде з України якихсь „послів“. Я думав, що з приїздом цих „послів“ чи заступників радянської України нам відмовлять права представництва УНР. Чекав, поки

вони появляться, щоб вияснити становище своєї місії, але вони чомусь не їхали, хоч мали бути у Будапешті ще в кінці червня. Отже, не став я далі їх чекати й виїхав до Відня, умовившись з М. Шрагом, що вразі приїзду „послів“ з України він мене про це повідомить шифрованою телеграмою. Виїхали ми з урядовцем Стасевим та своїми родинами 22-го липня; прийшлося зазнати всіх приємностей виїзду з країни, яку щільно замкнено й бльоковано. За якийсь тиждень одержав я телеграму від Шрага, що „посли“ прибули до Будапешту. Не знаю, з якої причини у нас не було на паспортах поворотних віз. Пішов Стасів до угорського радянського представництва у Відні, щоб узяти там поворотні візи, але йому відмовлено. Рішив я, що не хочуть назад пускати зогляду на приїзд з України радянських „послів“, пішов сам до легації, щоб в тому переконатись, або дістати візи. В цей час замість попереднього угорського представника Чобеля, якого Австрія просила забрати через його нелюдяльну поведінку, новим представником був П. Агоштон. Мене надзвичайно здивувало поводження Агоштона, коли я до нього прийшов. Насамперед я помітив у нього прояв радянського патріотизму, якого він не виявляв у Будапешті; потім не міг зрозуміти причини його заяви про те, що ніякого українського представництва у Будапешті він не знає, хоч ми з ним зустрічались навіть на вечері, коли приїздив Винниченко. Я просив його зателефонувати до Будапешту

і справу в'яснити; він це зробив, побалакав з Куном і поставив нам візи. Отже, виходить, що нас назад пускають, але це ще більше заплутувало положення, бо невідомо було, з якою метою нас пускають.

По приїзді до Будапешту я довідався, що приїд „послів“ є якоюсь напів-секретною справою; вони тимчасом, як донесла наша розвідка, одержали великі гроші й окремий вагон та виїхали на проти-румунський фронт для підтримання духа в армії й формування окремих українських відділів червоної армії. Пішов я, звичайно, до Ерна Пора перевірити свої інформації. Коли я сказав, що знаю про те, що з України прилетіли „посли“ (про те, що вони не приїхали, а прилетіли, я догадувався тільки), то Пор навіть похвалив нашу розвідку. На моє запитання він сказав, що це нічого не міняє в нашому становищі і що наша місія може й далі функціонувати. Отже, ці „посли“ були якраз тими „українськими старшинами“, яких пізніше втоплено в Дунаї з наказу Белі Куна. До мене кілька разів звертались люди з різних українських кругів з проханням висвітлити цю загадкову історію з „двома українськими старшинами“, які трагічно загинули в Дунаї*). Про цю справу знаю з різних джерел: 1) на-

*) Навіть уже 1928 р. в зв'язку з арештом Белі Куна у Відні звертався до мене в цій справі представник „Союзу українських старшин“ і просив її в'яснення.

шої розвідки серед комуністичних кол Угорщини, 2) заяв, які зложив у канцелярії нашої місії один чоловік, що стояв близько до малярської чеки і 3) із публікацій, які появились після повалення радянського представництва в малярській і німецькій пресі. Уся ця справа представляється не так таємничою, як просто темною, в якій бракує заяви самого Б. Куна, чи взагалі тих, що втопили обох цих „послів“. Таким чином мені відомо тільки дещо і далеко не все. Знаю, що в липні місяці до Будапешту прилетіли дві особи, із яких один називався „Єфімов“ (призвища другого не пригадую вже). Цей „Єфімов“ був, без сумніву, Жид і походив із України; другий був нібито Росіянин. Після того, як вони пробули деякий час на фронті, їх на приказ Куна привезено до Будапешту. Тут їх у „Совітському Домі“ допитували чекісти, а потім з наказу Куна їм повішено каміння на шиї й кинено в Дунай. Після перевороту новий уряд досліджував цю справу і ті обидва трупи витягнуто з Дунаю. Чи були це „українські старшини“, певно не знаю, але дуже сумніваюсь, щоб це було так. Що вони робили на Угорщині, також точних інформацій не маю, але говорено мені, що їх арештували з тієї причини, що підозрівали їх у веденні контр-революційної пропаганди в звязку з формуванням українських відділів. Мені відомо, що ці особи зносились шифрованими телеграмами з Харковом, т. є. мали шифр „українського“ радянського уряду. Це нібито свідчило про те, що вони

справді були „послами“ того уряду. Але оповідали мені й таку версію, яку нібито мадярські комуністи вважали за правдиву: при переїзді справжніх „послів“ Раковського через територію, заняту військом Директорії, тих справжніх „послів“ піймано; від них взято всі документи й шифри та їх постріляно, а замість них післано агентів Петлюри. Про всю цю історію з фальшивими „послами“, на думку угорських комуністів, знав і я, і ці „посли“, що були нібито в дійсності агентами Петлюри, працювали за моїми вказівками й за моєю матеріальною підтримкою, з метою, розвалити мадярську червону армію і тим сприяти поваленню радянського уряду. Знаю, що цей уряд вселив до того готелю, де ми жили, двох дівчат агентів, з метою, так чи інакше влізти до мене (одна із них хотіла бути учителькою мого сина) і вивідати, що я роблю і чи маю звязок з „послами“. Знаю, що відношення до нашої місії з боку мадярського радянського уряду в останній період його існування змінилось на явно-холодне, якщо не просто вороже. Нарешті мене поінформовано, що коло 10 серпня у Будапешті мали зробити „алярм“, підчас якого мали напасти на нашу місію, а мене особисто мали „пустити в розход“. До того часу радянський уряд Угорщини не втримався, бо внутрішнє становище й зовнішні фактори поклали кінець його існуванню в ночі 31 липня. В процесі проти комуністів, який відбувся після повалення радянського уряду, фігурувала й справа

втоплення „двох українських старшин“, але близьких подробиць про це не подано, бо мабуть їх і не встановлено. Оце все, що мені відомо про історію з тими нібито „українськими старшинами“. Додам тільки, що нічого спільного з ними я не мав і про справжню мету їхнього приїзду на Угорщину не знаю.

У другій половині липня стан мадярської червоної армії був настільки безнадійний, що для всіх уже було очевидним, що „диктатурі пролетаріату“ на Угорщині приходить кінець. 20-го липня Румуни почали офензиву. Їм ставили спротив, здається, тільки „ударні батальйони“, сформовані з російських полонених. Один російський старшина, який чудом урятувався, оповідав мені пізніше, що два куріні Росіян відбили були наступ Румунів і прогнали їх за р. Тису та переслідуючи Румунів, перейшли на другий бік ріки. Коли Росіяни були вже на другому березі, то кілька Мадярів сіло до човна й поплило на цей бік ріки, а другий човен вони пустили вниз по річці (було всього тільки два човни). Це зроблено навмисне, щоб Росіянам не було повороту назад. Лише дуже невелике число Москалів якимсь перебралось назад, а решту Румуни винищили. Фронт був зруйнований. Большевицька влада не мала більше в себе сили. Пізнім вечером 31-го липня повідомили мене, що Беля Кун з товаришами має тікати з Угорщини. По наказу з Відня австрійський посол дав їм візи на вїзд до Австрії і вони всі окремим потягом виїхали до Відня.

Здається, що втікачів хотіли захопити по дорозі, чи навіть у самому Будапешті, але голова італійської місії підполков. Романеллі не допустив до того. Так скінчився період „диктатури пролетаріату“ на Угорщині.

1 серпня утворився новий (уже третій за час мого перебування на Угорщині) уряд на чолі з с.-д. Пайдлем. Замість комісарів знову з'явилися міністри, а замість „радянської“ знову стала „народня“ республіка. Цей новий уряд утворився із провідників професійного робітничого руху та соціал-демократів. Знову вернув до свого уряду міністра Е. Гарамі; бувший голова ради народніх комісарів А. Гарбой став міністром освіти, а бувший комісар П. Агоштон став міністром закордонних справ. Цей уряд проіснував усього кілька днів. Не пригадую вже, на яку нараду мав я їхати до Відня на початку серпня. Пішли ми з М. Шрагом 4-го серпня до нового міністра, з одного боку з візитою, а з другого попросити „laisser-passer“ для мене; нас прийняв міністр Агоштон з надзвичайною увагою й цілком потовариськи; вже коли ми хотіли йти і стоячи докінчували балачку, міністр Агоштон цілком свobodно сів собі на стіл і, так балакаючи, несподівано заявив, що він трохи розуміє по українськи, бо знає словацьку мову. Помітна була якась порожнеча й бездіяльність у міністерстві. Я спитав Агоштона, які є перспективи нової влади; на це відповів він, що не певен, чи буде існувати ця влада до вечера того дня. Яка різниця

між цією останньою моєю розмовою з П. Агоштоном (1926 р. він умер на еміграції) і тією моєю балачкою з ним, коли він був радянським послом у Відні! П. Агоштон знав, очевидно, стан справи, бо та влада дійсно скінчила своє існування вечером того ще дня.

Смерком 4-го серпня на площі перед пам'ятником Петефі зібрався натовп людей, які гукали „славу“ був. „ерцгерцогові“ Йосифові Габсбургові; відбувались також зібрання і в інших місцях, при цій нагоді били Жидів. Цю вістку приніс нам родич нашого радника М. Шрага по материній лінії; він був також Жидом і з його явно-семітською фізіономією небезпечно було вже ходити по вулиці. Йосифа проголошено не то намісником короля, не то правителем Угорщини, яка стала називатись знов королівством. Як голова держави Йосиф призначив 7 серпня новий уряд на чолі з Іштваном Фридрихом; міністром закордонних справ призначено генерала Танцоша, бувшого воєнного аташе при австро-угорському посольстві у Петербурзі. Один галицький старшина, бувший австрійський офіцер, зайшов до мене і повідомив, що він служив колись у полку, яким командував ген. Танцош, що вони добре між собою знайомі і навіть говорять між собою „per du“ та що Танцош (говорив зовсім добре по російськи) виявив цілковите розуміння наших стремлень до створення своєї держави та висловив симпатії для нашої боротьби. За десять днів призначений Йосифом кабінет мі-

ністрів частинно змінився, причому міністром закордонних справ призначено Ловасі. Але за два тижні знову прийшла зміна уряду; на цей раз уже значніша, бо Лосиф мусів під пресією Антанти уступити зі становища голови держави. Новий кабінет проістнував три місяці. Протягом цього часу в цілій Угорщині й зокрема в Будапешті відбувався процес „контр-революції“ і притому ще в умовах окупації країни чужою військовою силою.

Румуни без боїв, залізницею приїхали майже до самого Будапешту в серпні місяці та заняли його. Прибула також невелика мадярська національна армія, яку організував адмірал Горті у Сегедині на території, занятій чужим військом. Ця невелика армія не могла, звичайно, ставити серйозного спротиву окупантам; отже панами положення були Румуни. Старшим заступником цивільної румунської влади був міністр Діаманді, бувший посол Румунії в Петербурзі. Румуни мстились на Мадярах за всі ці шкоди, які зробили їм колишні союзники Мадярів—Німці підчас окупації Румунії армією Макензена. Трудно сказати, чого тільки не вивозили Румуни з Угорщини. Вдень і вночі із Угорщини до Румунії їхали великі потяги, наповнені найрізнороднішим майном. Особисто мені довелось бачити сцени грубого насильства румунських вояків і старшин над мирним населенням; бачив також, як румунські старшини більш, ніж некоректно (висловлюючись делікатно), поводитись з чужим майном,

зокрема по магазинах. Заведено обмеження громадянських свобод та строгу цензуру. Румунська цензура не хотіла дозволити видання Українського Пресового Бюра „Die Ukraine“, а також роблено різні труднощі нашій військово-санітарній місії в її праці. Щоб урегулювати ці справи та окрім того добитись дозволу покористуватись прямою сполукою між Будапештом і Букарештом для зносин з тамошньою місією УНР, поїхав я на побачення з міністром Діаманді. Переборюючи різні перешкоди, які робили по дорозі відділи румунських вояків та військова охорона при готелі, де примістився Діаманді та його канцелярія, добився я врешті побачення з румунським міністром. Загалом міг би сказати, що міністр Діаманді не виявив особливого інтересу до української боротьби за державність, але виразно зазначив, що признає велику вагу боротьби Українців проти большевиків і в цьому відношенні бажав нам успіху (йому довелось посідити в Петропавловській кріпості, коли большевики його арештували в Петербурзі; про цей факт він згадав у розмові). Всі порушені мною справи обіцяв унормувати; дійсно вони були позитивно полагождені. Я міг подати нарешті телеграму голові місії у Букарешті К. Мацієвичеві. Було для нас великою приємністю, коли після кількох місяців майже повної ізоляції ми одержали нарешті автентичні відомості про стан на Україні, які телеграфом передав нам посол. К. Мацієвич. Румуни дали нам дозвіл переправляти військово-полонених

через заняті ними території. Наше Пресове Бюро почало видавати своє інформаційне видання. Румунська цензура надзвичайно суворо ставилась до цього видання, так що завідувачому тим Бюром довелось переборювати багато труднощів. Вийшло всього чотири числа „Die Ukraine“ на німецькій мові з великими білими плямами, що свідчили про роботу румунського цензора. Зате Пресове Бюро довгий час уже після румунської окупації випускало свої бюлетени, які розсилало до органів мадярської преси з метою інформувати пресу про українську справу й події на Україні. Один дрібний факт занотую тут. Раз якось старший кельнер приніс до нашої канцелярії для оплати рахунок за вечерю з вином, цигаретами і т.д. На запит, чому він це приносить до української місії, той відповів, що напередодні вечеряв румунський старшина, який за вечерю не заплатив та казав прислати рахунок до нашої місії; притому подав число кімнати, де містилось Пресове Бюро. Він, річ ясна, мав відношення до румунської цензури і знав адресу бюро. О, mores!..

Реакція проти комуністичного режиму виявилась в різних формах. По вулицях Будапешту ходили релігійні процесії; появилось велике число уніформованих старшин, які носили відзнаки національної армії; вишукували й виловлювали всюди комуністів та бувших функціонерів большевицької влади, — яких масами замикали по тюрмах; збирали відомости про жертви „чека“ й підготовляли суд над бувши-

ми чекістами та активними комуністичними діячами; переслідували й соціал-демократів та їхню пресу. Найбільше відчуло цю зміну режиму мадярське робітництво, яке не тільки перестало бути „диктатором“, але й втратило всі соціально-політичні здобутки, що їх придбало після революції. Дошкульно відчули зміну також і Жиди, над якими знущались всюди: виганяли з каварень і ресторанів, переслідували на вулицях, бойкотували, витягали з трамваїв і тут же били. Перед у цих всіх виступах вела організація націоналістів „Ebrode Magyarok“ („Відроджені Мадяри“); націоналістичні верстви й їхня на військовий зразок утворена організація йшли так далеко, що іноді не слухали нової влади та навіть виявляли тенденцію захопити її в свої руки; це їм моглоб тим лекше вдатись, що вони мали за собою очевидні симпатії й підтримку з боку військових кругів; коли „Відроджені Мадяри“ не захопили влади, то хіба тільки тому, що ця націоналістична організація складалась у більшості із молоді та не мала сильного провідника; правда й вплив Антанти був занадто великий для того, щоб Мадяри тепер знову відважились виступити проти неї. Антанти треба було, щоб на Угорщині утворився якийсь більше менше коаліційний уряд, який підписавби з нею мирний договір. З цією метою до Будапешту приїхав Англієць Джордж Клерк. Після довгих розмов між партіями утворився нарешті 28 листопада 1919 р. уряд на чолі з бувшим міністром освіти К. Гусаром; він

склався із представників промисловости, аграрників та великих земельних власників. До складу цього уряду вступив, між іншим, також і один правий соціал-демократ Пайор. Міністром закордонних справ лишився граф Шомшич.

Використовуючи перебування в Будапешті представника Антанти, надіслав я йому таке меморандум в нашій справі (переклад з французького):

Його Ексцеленції Джорджу Клеркові, уповноваженому представникові Найвищої Ради в Парижі.

Ексцеленціє!

Беручи на увагу важні події, які мали місце протягом останніх місяців на українській території і які не припинились і по цей день, я дозволяю собі звернутися до вас, доводячи до Вашого відома таке:

Вже цілий рік мій уряд і його армія дарма ждуть моральної і технічної підтримки збоку держав Антанти. У лютому і березні місяці ц. р. головний генеральний штаб провадив у Одесі переговори з українським урядом, обіцяючи йому „допомогу у боротьбі з анархією і більшовиками“.

В кінці березня ці переговори припинено через невідомі нам причини, а на початку квітня французькі війська залишили Одесу на її власну долю й волю більшовиків.

В місяці червні наша делегація у Парижі одержала від міністерства закордонних справ Французької Республіки офіційне повідомлення про те, що „французький уряд вирішив післати військову місію з необхідним озброєнням на поміч армії Петлюри в його боротьбі проти большевиків“; однак ця обіцянка не була виконана, але, з другого боку, підтримувано польську армію Галєра, якій давалось найбільшу поміч.

Результат цієї тактики був такий, що польські війська замість того, щоб іти зі зброєю, яку дістали, проти большевиків, пішли проти української армії й заволоділи Галичиною.

Те, що було з армією Галєра, тепер цілком повторюється з армією генерала Денікіна, котра існує виключно завдяки підтримці чужоземних держав. Таким чином під кінець вересня зроблено все для того, щоб зайняти українську територію.

І в той час, коли українська армія, сильна лишень своїм ентузіазмом та позбавлена всякої чужоземної допомоги, одержала блискучу перемогу над большевиками і зайняла 30 серпня Київ, армія генерала Денікіна замість того, щоб іти на північ у Великоросію, котра цілком занята большевиками, силою увійшла у Київ і фактично почала битись з українською армією.

Копія комунікату голови нашої Дипломатичної Місії в Букарешті, котру я дозволяю собі до цього долучити, дає правдиву й ясну картину того режиму, який заводить армія генерала Денікіна на території України.

Я вважаю за свій обов'язок зазначити, що переслідування Українців і жидівські погроми, які там мають місце, відбуваються ще в більших розмірах, ніж це зазначено в цьому листі. Жертви обчисляється на тисячі. Більше того, влада добровольчої армії палить книжки, надруковані українською мовою, зачинено українську Академію Наук у Києві, впровадивши натомість академію російську, заборонено відправляти поукраїнськи церковні Богослуження та творяться інші насильства в культурному й духовому житті української нації. І все це діється у столиці України, де знаходиться управління добровольчої армії.

Я беру на сміливість, Ексцеленціє, додати ще тут витяг із статті п. Василя Шульгина, уміщеної в газеті „Кієвлянинъ“ 21 жовтня ц. р. В. Шульгин являється одним із ідеологів денікінського руху, і вже сам по собі той факт, що йому дозволено у Києві оголошувати подібні статті, яскраво свідчить про дух і настрої добровольчої армії та її інспіраторів.

Єдиним засобом припинити вище згаданий терор і встановити порядок на українській території є перебрання влади українським урядом і його армією. Деклярація теперішнього українського уряду базується на принципах чистого парламентаризму й справжнього демократизму. З переходом влади до уряду Директорії УНР булиб припинені всякий терор і погроми денікінського режіму.

Наприкінці я дозволяю собі прохати Вашу Експеленцією, як представника Найвищої Ради, вжити всіх необхідних заходів перед Мировою Конференцією для захисту прав українського народу і прохати Найвищу Раду видалити армію Денікіна із території України, визнати теперішній український уряд та дати йому моральну й матеріяльну підтримку до моменту встановлення порядку і скликання української конституанти.

Прийміть, Експеленціє, запевнення
моєї високої пошани

М. Галаган,

Голова Надзвичайної Дипльоматичної Місії
Української Народньої Республіки.

Будапешт, 19 листопада 1919 р.

За кілька днів одержав я від сера Дж. Клерка власноручний його лист, в якому він писав, що передасть моє меморандум кому слід. Цілком очевидно, що моє меморандум ста-

ну річей не поліпшило і, мабуть, лише збагатило архіви якогось міністерства.

У Будапешті підготовлявся великий процес проти комуністів. Я був дуже здивований тим, що при найбільшій пильності слідчих органів і добровольців-громадян удалось сконстатувати всього лише кілька десятків випадків смерти в чекістських склепах. Думав я, що знайдуть бодай якихсь пару тисяч жертв мадярської „чека“, але не найшли. Взагалі „чека“ на Угорщині почала розстрілювати людей тільки після того, як піднялись отверті повстання (раніше розстрілювали грабіжників). Нічого навіть приблизно подібного до того, що творилось у Росії й на Україні. І всетаки люта злоба охопила всіх тих, хто хоч в найменшій мірі відчув на собі не то що суворість минулого режиму, але просто якунебудь незручність його. Навіть в робітничих колах (може й з інших причин) ширилось невдоволення та злоба проти комуністів; про дрібно-буржуазні, селянські й заможні верстви навіть говорити не доводиться: вони палали ненавистю однаково, здається, і до комуністів, і до соціал-демократів. Коли суд виніс 14 смертних присудів на комуністичних діячів, то громадяни Будапешту захоплені були якоюсь психозом. Люди тисячами товпились в надії добути картку на вступ на подвір'я тюрми, де мали вішати осуджених; члени „кращого товариства“ шукали протекцій, щоб дістати таку картку. Навіть до мене звертались Мадяри з проханням, щоб я дав їм посвідку

місії про те, що вони є співробітниками нашої місії; на цій підставі вони надіялись дістати право побачити, як вішають людей. Я не хотів про це балакати, бо гидко було мені бачити такий неприхований прояв людської чи може звірячої ненависти й злоби. Страшна річ соціальна боротьба. Одну її сторону довелось побачити у Києві, а другу у Будапешті. Жертвою цієї ненависти й злоби падали люди зовсім невинні. Такими невинними жертвами лютої реакції були два редактори соціал.-дем. газети „Népszava“ Беля Шомоді і Беля Бачо, яких схоплено по виході їх із редакції, завезено кудись за місто й утоплено. Сталось це вже в лютому місяці 1920 р. Це була настільки ганебна справа, що вона стала предметом уваги цілого культурного світа; проти такого дикого вчинку протестували не тільки всі соціалістичні й робітничі організації, але й видатні представники політики, науки та культурні діячі в цілім світі. На похоронах цих жертв були навіть представники декотрих місій, а австрійський уряд уповноважив свого посла заступати його в цім жалібнім святі. Я післав мадярським товаришам лист зі словом співчуття; притому згадав, що й українська соц.-дем. партія несе тяжкі жертви, хоч і в інших умовах та від інших чинників. Підписав цей лист не як голова дипломатичної місії, а як член УСДРП., але редакція газети помістила текст мого листа з добавком від себе, що я є головою українського посольства у Будапешті. У відповідь на свій лист

одержав я від шефа головного редактора „Népszava“ лист, який навожу тут (у перекладі з французького), щоб зберегти це на память про минуле:

Пан М. Галаган, шановний посол України
в Будапешті.

Дорогий Товаришу!

В імені Угорської соціал-демократичної партії і редакції „Népszava“ щиро Вам дякуємо за Ваше сердечне співчуття в тяжкій втраті, яку нам спричинила трагічна смерть двох наших Товаришів, найбільше нам потрібних.

Свідectво міжнародньої солідарности й чистота наших принципів являються джерелом наших сил у майбутній боротьбі.

Просимо Вас, дорогий Товаришу, при нагоді переказати нашу подяку українським братам і прийняти сердечні соціалістичні поздоровлення.

Будапешт, 25 лютого 1920 р.

І. Ванчак, головний редактор „Népszava“.

Цілий культурний світ напав на виконавців дикого злочину; але український журнал „Воля“, який виходив у Відні під редакцією д-ра Піснячевського, напав на мене за те, що я висловив мадярським соціал-демократам співчуття з приводу злочину, жертвою якого впали

невинні люди. Всяко буває. В кожному разі я маю сатисфакцію, що навіть п'ять років пізніше писав мені бувший урядовець місії І. Стасів про те, що т. І. Ванчак все з найбільшою симпатією ставився до Українців. Коли правда, що й мій лист, післаний в часі найбільш може тяжкому для мадярських соц.-демократів, хоч трохи спричинився до того, то я можу мати повне вдоволення, а про напади Піснячевського мушу забути. Дуже добре, коли ми придбали в особі І. Ванчака свого симпатика; мусимо цим дорожити, бо у нас так мало друзів.

Окрім уже згаданих, за час мого перебування в Угорщині відбулись ще й інші зміни в уряді та навіть і у формі державного правління Угорщини. 16-го лютого 1920 р. зійшлося Національне Зібрання, обране на підставі нової виборчої ординації. Передвиборчі умови були такі, що соціал-демократична партія зовсім збойкотувала вибори до цього Національного Зібрання і участі в ньому не брала. Національне зібрання потвердило, що Угорщина надалі зістається королівством, але щодо особи короля, то тут виявилась розбіжність думок: одні були за тим, щоб і надалі королями були Габсбурги, яких не хотіла допустити Антанта, а другі обстоювали свободний вибір короля. Тимчасом постановлено, що на чолі держави має стояти „управитель“ (gouverneur, Verveser), якому належить виконувати функції короля. На цю посаду „управителя“ держави 1-го березня обрано адм. М. Горті, організатора наці-

ональної армії. 15-го березня утворився новий уряд, призначений „управителем“, на чолі з міністром-президентом Шімоні-Шемадамом; він же провізорично виконував також і обов'язки міністра закордонних справ; 22-го квітня на цю посаду призначено графа Телскі. Цей уряд існував коло чотирьох місяців. Пізніше, 19-го липня, новий кабінет склав граф Телскі, який продовжував бути міністром закордонних справ. На початку вересня на міністра закордонних справ призначено графа Чакі, того самого, який приймав мене, коли я тільки прибув з місією на Угорщину; за час урядування цього міністра я й виїхав з Угорщини. Доводиться цілком об'єктивно ствердити, що відношення до нашої дипломатичної місії збоку всіх урядів, які настали після повалення радянського уряду, було не тільки лояльне, але навіть дуже добре. При всякій зміні на становищі міністра закордонних справ доводилось бувати з відвідинами у нового міністра, і завжди зустрічав я якнайкраще відношення до себе, та до нашої національної боротьби і справи державної незалежності України. Мене, як заступника УНР., не тільки прийняли та охоче йшли на зустріч моїм побажанням, але й самі міністри повідомляли нашу місію про зміну міністерства. Таксамо, коли на становище „управителя“ держави обрано М. Горті, то вже 4-го березня одержав я, нарівні з іншими заступниками держав, повідомлення про цей акт з проханням подати це до відома уряду УНР. Всі міністри,

яким я складав візити, заєдно відповідали на них, а міністр-президент і міністр закордонних справ Шімоні-Шемадаш був навіть настільки уважний, що особисто передав мені свій візитовий білет і тим у великій мірі підніс наш престиж в очах усіх тих, через руки яких ішла до мене його картка і взагалі тих, які про цей факт довідаються. 17-го травня прийшов представитись мадярський старшина, призначений для звязку з нашою місією, подібно як це було й з іншими місіями. За після-радянського режиму прийоми стали відбуватись надзвичайно святочно: у розкішних салях королівської палати, з швайцарами у національному одязі, звуками дзвона, прислугою в червоних одягах та білих гетрах і т. д. Допасовуючись до цих урочистостей доводилось уже тепер їздити на прийоми в блискучому циліндрі, а не ходити пішки у солом'яному капелюсі, як то було за радянського режиму. Ріжниця була велика і не дурнож мій радник М. Шраг, їдучи зі мною на одну з таких візит, філософував по дорозі на тему про „превратности судьбы“, нагадуючи мені, як нам раніше доводилось ходити до комісаріату закордонних справ, прибираючи по змозі зовнішній вигляд „інтелігентних пролетарів“.

Після повалення радянської влади на всіх російських полонених падало підозріння; їх а priori вважали за симпатиків большевизму і посадили до концентраційних таборів. Само собою, що в тому числі інтерновано й Україн-

ців, оскільки їх уважали за Росіян. Після відповідної інтервенції появився приказ про те, що всіх тих полонених і взагалі громадян, які будуть мати наші паспорти, не мусять брати до таборів і що вони можуть вільно проживати на Угорщині. Поліційні органи по цілій державі вишукували бувших російських полонених і всіх Українців посиляли реєструватись у нашій місії. Знов почався навал людей у нашій канцелярії. Приходили бувші полонені у великому числі, але чимало було й „Одесистов“ та інших „земляків“, яких становище було подвійно погане: поперше їх уважали за Росіян, а по-друге вони були Жиди. Явився, між іншим, і той, що за большевицької влади вимагав вернути йому посвідку еспанського консуляту та казав, що український паспорт нічого не варта. Тепер просив продовжити цей та ще й видати паспорти всій його родині. У канцелярії не хотіли цього зробити; він прийшов до мене. Я нагадав йому колишні його слова, звернені до мене, а він у відповідь на це заявив: „Гасподін консулат, ізвініте мєня, я же бил тагда дурак“. Нічого не лишалось іншого, як висловити задоволення, що він порозумнішав, та задовольнити його прохання. Ще й інший цікавий випадок пригадую собі із того часу. Прийшов за паспортом один бувший полонений, але йому паспорту в канцелярії не могли виставити, бо не мав він належних документів. Попросився до мене. Взяв я його документ і дивлюсь: справжній большевицький документ

з підписом і печаткою російської большевицької місії. За такий документ негайно саджали тоді за дроти в табір. Документ виставлений був на ім'я (приблизно так): Іван Федоров Соловев. Питаю, як його ім'я; каже: „Семен!“ „А по батькові як?“ — „Петрович!“ — „А як призвище?“ — „Чого?“ — „Призвище, питаю, як?“ — „Яке призвище? по улишному тобто як, питаєте?“ — „Та, ні, кажу. — Хвамілія як?“ — „А, хвамілія: Горбенко!“ — „А тут, кажу, у документі написано; Іван Федоров Соловев. Щож це значить?“ — „Та я не грамотний!“ — відповідає. Запитав його, де він добув той документ. Вияснилось, що приїхав він до Будапешту без жадного документу; тут йому пояснили, що його без документу арештують; тоді став він розпитуватись, чи не продавби йому хто якогось документу, і натрапив на якогось бувшого полоненого Москаля, який й продав йому отой большевицький документ за 25 корон. Пояснив я йому, що цю посвідку тепер небезпечно носити з собою і що вона вже нікуди не годиться. „Не годиться — каже Горбенко — порвать її! І він тут же її подрав на шматки. „Отак, кажу, краще, бо інакше посадилиб за дроти, як комуніста!“. Горбенко рішучо на це зареагував: „Який я комуніст? І в красну армію не схотів іти. Разів сім приходили. Я в хазяїна работав. Хороший такий хазяїн, Мадяр сам. Прямо гнали в красную армію. А я кажу: не хочу. Ідїть ви к . . . матері!“ Я не витримав і усміхнувся; інші члени

місії, які були тут, також усміхнулись. Горбенко думав, мабуть, що ми сумніваємося в тому, що він так дійсно сказав тим, які його тягли до червоної армії; він ще раз рішучо потвердив: „Ій богу, так і кажу: ідіть к. . . матері!“. Я поспішив запевнити його, що ми йому цілком віримо, аби тільки не говорив більше таких слів у „присутственном мѣстѣ“. Із розпитувань вияснилось, що він Українець з Вороніжської губернії. Я хотів перевірити, наскільки він свідомий своєї національності. Кажу йому, що ми видаємо паспорти тільки Українцям, а Росіянам не видаємо, і тому, мовляв, трудно рішити, чи можна йому видати, бо він з Вороніжської губернії. „От тобі й на! — відповідає Горбенко — а яж, хто?“ — „Не знаю, кажу, може руський... у вас там руські живуть“... — „Та який же я руський? Правда, і вони живуть у нас. І в нашому селі живуть — ми так на горбку живем, а вони внизу. Тільки у них і хати не такі, і живуть вони не по нашому: Оддѣльно вони живуть, і ми оддѣльно. Наш парубок зроду й не оженився на кацапці, а котра наша дівка за кацапа вийде, дак усе село сміється з неї“. Я вже більше не розпитував Горбенка, бо був цілком задоволений. Хоч він і не мав ніякого документу, але трудно було сумніватись в тому, що він є природніший „хахол“ і я сказав видати йому паспорт. „От і харашо — зауважив Горбенко — тепер буду знать, куда обращаться. Свої люде завсєгда помогут. Так, кажете, ми те-

пер уже Українці? От і харашо. Досюданне“. Я, звичайно, поставив тут фіктивні імя, отечество й призвище мого колишнього клієнта, бо не знаю, де він і що з ним. Але цю розмову переказав докладно.

Члени військово-санітарної місії їздили по таборах інтернованих та списували інтернованих Українців; потім ми їх звідти звільняли. Бувші редактори „Червоної України“ також були арештовані. Мої заходи, щоб їх звільнити, не давали позитивних наслідків. Пізніше виявилось, що претенсію на „опікування“ ними заявив Біберович, як заступник УНР. Можна догадуватись, як він ними „заопікувався“. Вже коли я виїхав з Будапешту, прийшла з міністерства вербальна нота з дня 13 вересня у відповідь на мою ноту з 10 травня, в якій пояснювано, що їх арештовано як „небезпечних большевицьких агітаторів“; на кінці вербальної ноти додано: „вони є громадяне Східньої Галичини (Західньої України!)“. Біберович добре „заступав“ інтереси „своїх“ громадян.

При всьому доброму відношенні до нашої місії збоку мадярського уряду були дві обставини, які трохи ускладнили були ці добрі наші відносини. Треба сказати, що з літа 1919 р. Микита Шаповал, який з'явився до Будапешту і жив разом з нами, став секретарем нашої місії. Розуміється, що ніякої потреби в його секретарюванні у нас не було; та й не міг він, звичайно, виконувати ці функції, хоч би й хотів. Але партійний товариш Шаповала наш

радник Шраг став говорити, що у Шаповала вже мало грошей і що треба йому якось допомогти. Написав я до уряду УНР, щоб його призначили формально на посаду секретаря місії, тоді я йому міг би платити.

Так і зроблено. Всі, розуміється, добре знали, що се звичайна собі синекура, легалізація постійної допомоги. Але назовні всеж таки виходило, що Шаповал став членом нашої дипломатичної місії. Це спричинило невеликий демарш з боку угорського міністерства; думаю, що тут мають свої „заслуги“ й деякі „брати“. Фактом було те, що одного разу із міністерства приватною дорогою дали мені до розуміння, що перебування Шаповала на посаді секретаря місії не дуже бажане. Як мотив подано було те, що свого часу Шаповал, як то кажуть, „пришел в телячій востор“ від совітського ладу на Угорщині й набалакав дуже багато зайвого перед співробітником „Pester Lloyd“. Я вже не пригадую собі, чи сказав я про це Шаповалові, чи він і сам зрозумів те, але він у жовтні місяці 1919 р. виїхав з Угорщини на Чехословаччину. За якийсь час виїхав до Відня М. Шраг і більше до нас не вертав. А тимчасом угорське міністерство повідомило нас, що на австрійському кордоні при спробі перейти із Угорщини до Австрії вбитий бувший мадярський чекіст Самуелі, причому в його кишені знайдено український паспорт, виданий нашою місією й підписаний Шрагом. Я попросив міністерство показати мені той паспорт *in natura*; урядовець

міністерства приніс мені паспорт і ми всі пере-
лякались, що паспорт виданий був дійсно на-
шою місією. Наш аташе І. Флюнт, який писав
звичайно паспорти, не міг пригадати собі об-
ставин, при яких був виданий той паспорт, ви-
писаний на імя якогось українського громадя-
нина-Німця з Херсонської губернії. Фотографія
була приліплена комісаря Самуелі. М. Шраг
потім листовно пояснив, що він не міг знати,
що той Німець є в дійсності чекіст Самуелі,
а фізіономії останнього він, мовляв, не знав.
Нічого певного встановити не можна було. Всі
пояснення І. Флюнта й М. Шрага я подав до
відома міністерства, яке не було, видно, цілком
задоволене ними, бо ще раз нарікало на Шра-
га й писало, що він не міг не знати фізіономії
Самуелі, бо його портрети дуже часто появля-
лись підчас совітського режиму. Ця справа так
нічим і кінчилась.*) Потім мені переказали
з міністерства, що до мене особисто міністер-
ські чинники ставляться з повним довірям, бо
вони в архівах знайшли й познайомились з ти-
ми нотами, які я, мовляв, так відважно писав
тоді до всесильного Белі Куна. Отже, виходить,
що я не погано зробив, коли домагався, щоб
мені вернули вкрадені Михайловичем гроші,
які перехопив російський большевик Берман.
Ці непорозуміння відносяться до кінця 1919 р.;
потім відносини з урядом були цілком добрі.

*) Про цю „загадкову“ історію з українським пас-
портом у мадярського комуніста Самуелі тимчасом
докладніше писати не маю охоти, хоч і маю відомости
про те, як ця справа була аранжована.

Виконуючи доручення свого уряду, передавав я мадярському урядові відповідні ноти, або підносив перед ним ті чи інші питання. Після сутички з Денікінцями у Києві й опущення нашим військом Києва в кінці серпня 1919 р. став наш уряд розсилати ноти з протестом проти поведінки Денікінської армії та з закликом до держав Антанти, аби вони належно вплинули на Денікіна. Притому уряд УНР взяв цілком, на мій погляд, фалшивий тон у цих своїх нотах, виставляючи себе як захистника „європейської культури“ перед „большевицьким варварством“. Таким чином, проблема української визвольної боротьби зовсім викривлювалась: Замість того, щоб писати про те, що Україні однаково ворожі і „біла“ й „червона“ Росія, писалось головню про боротьбу з московськими большевиками, а про московських реакційних „єдино-неділимців“ говорилося лише остільки, оскільки просилося держави Антанти про „моральну й матеріяльну“ допомогу та про те, щоб вони вплинули на Денікіна. Доводилось, розуміється, передавати ті ноти уряду УНР, але я вважав себе вправі та й чув себе зобов'язаним додавати до тих нот ще й свої пояснення, які зводились до того, що для України в її боротьбі за державну самостійність однаково ворожі всі російські імперіялісти незалежно від тих соціального характеру причин, що ділять імперіялістів-Росіян на різні табори. Я мав можливість переконатись в тім, що мадярська полі-

тична думка й урядові чинники значно краще розуміють таку іменно постановку нашої національно-державної проблеми, ніж ту її постановку, яку уряд УНР формулював у своїх нотах. Ще пригадую собі, як мені доручено було порушити перед угорським урядом справу „Чорноморсько-Балтійського Союзу“. Я вже точно не можу собі пригадати всіх точок проєкту того союзу, але в ідеї цей союз малиб створити держави, які гравітують до Чорного чи Балтійського Моря. Членство в союзі визначалось тільки на підставі більшої чи меншої гравітації до одного з тих морів і зовсім не бралось під увагу національно-політичних взаїмовідносин між державами. Коли в час візиту у міністра графа Шомшича підніс я цю справу й хотів знати його думку про той проєкт союзу, то відповідь його була цілком негативна, хоч і сказана у формі дуже делікатній. Досить було того що згідно з проєктом членами майбутнього союзу мали бути одночасно Угорщина й Румунія, щоб міністр скваліфікував той проєкт як нереальний. Натомісць він питав, чому не згадувалось про Німеччину, як бажаного члена проєктованого союзу, хоч Німеччина, без сумніву, гравітує до Балтійського Моря. Річ очевидна, що більше я вже про той проєктований союз ніколи в міністерстві не говорив.

Занотую тут для пам'яті відносини з представниками трьох славянських народів, які були тоді в Будапешті. Один Українець, який вирвався з Сербії, повідомив мене, що в Білгороді

й ще якомусь місті арештовано кількох Українців лише з тої причини, що вони не хотіли назвати себе „руськими“; казав він, що в Сербії нема кому за них заступитись, і просив якось їм допомогти. Мав я намір відвідати сербського представника та інтервеніювати в нього в цій справі, але приватною дорогою мене повідомлено, що візита моя не є бажаною, бо Сербія не узнає ні України, ні її представників. Тоді я звернувся до сербського представника листовно, просячи його довідатися про долю арештованих Українців та піднести перед своїм урядом, аби їх негайно звільнено, оскільки за ними не числиться якоїсь провини, бож приналежність до української нації не є жадною провинною. Не одержуючи довший час відповіді, знов я написав листа до сербського представника в цій справі; по якімсь часі цей сповістив нарешті мене, що справа вияснена: сталось, мовляв, непорозуміння, після вияснення якого арештовані випущені на волю. Один з них пізніше, по дорозі на Україну, заходив до мене подякувати за поміч. З польським представництвом зносились наша військово-санітарна місія взв'язку з відправою транспортів бувших полонених, але між нашою дипломатичною місією і польським представництвом офіційних зносин не було. Польське представництво прибуло до Будапешту пізніше як наша місія; через це я вважав, що його голова гр. Шембек мав би перший явитись з відвідинами, а він думав, мабуть, навпаки. Так ми

й не познайомились із ним, хоч наша й його канцелярії містились в тому самому готелі, а ми навіть жили в сусідніх кімнатах і щодня зустрічались на коридорі. Відносини не змінились і тоді, коли в 1920 р. стали ми „союзниками“. Вразі потреби щось в'яяснити відносно відправки полонених чи щось інше, до польського представництва звертався секретар нашої місії, або член військово-санітарної місії.

Взв'язку з якимсь непорозумінням при переїзді транспорту полонених територією Чехословацької Республіки довелось мені відвідати 4-го серпня 1920 р. чехословацьке заступництво. Тепер уже заступником був д-р Лейганец. По в'яясненні тієї конкретної справи розмова зійшла на українську справу. На мій запит, як чехословацький уряд ставиться до проблеми української самостійної державности, д-р Лейганец відповів буквально такими словами: „e'est une question très difficile à résoudre“. Я подумав тоді, що може в цьому є деяка розгадка того, чому моя перша гостина ще в минулому році остала без відповіді: très difficile à résoudre. Справедливість вимагає зазначити, що на цей раз кілька днів пізніше після того, як я був у чехословацькому заступництві, д-р Лейганец особисто відвідав мене в помешканні нашої місії.

Очікування правлячих кол Угорщини, що держави Антанти не поставлять суворих умов мира, не справдились. 6-го травня одержано в Будапешті звістку про відповідь на ноту угор-

ської мирової делегації, причому стало відомо, що раніше предложені Антантою умови мира не будуть змінені. Це було причиною до нового вибуху національного почуття Мадярів. Того самого дня в Будапешті організовано величезні маніфестації проти предложених Антантою умов; за тиждень ці маніфестації знову повторились. Особлива ворожість виявилась проти Французів; найріжнородніші вирази ганьби неслись із рядів маніфестантів на адресу Франції. Всі місії чужоземних держав містились в тому ж готелі, де жили й ми; на будинковій готелю маяли прапори різних держав, у тому числі й наш український. Отже сюди, до готелю „Dunapalata“, прийшли маніфестанти та впродовж більше години всякими вигуками ганьби на адресу держав Антанти, і особливо Франції, демонстрували свій протест проти предложених Угорщині мирових умов. З балкона свого покою я бачив, як у цей час явився коло готелю якийсь французький офіцер. Коли його побачив натовп, то счинився такий неімовірний галас, що моторошно було навіть його чути. Один момент був такий, що натовп готов був розірвати на шматки того старшину; лише те, що був він недалеко від входу до готелю, куди й ускочив, урятували його від дуже, може, сумної долі.

Я згадував уже, що ще в кінці квітня 1919 р. Біберович дістав від уряду ЗОУНР уповноваження на окреме від нашої місії представництво. Після повалення радянського уряду

він пред'явив свої уповноваження мадярському міністерству закордонних справ, нічого про те нам не сказавши. Урядувати він почав, здається, ще за радянської влади. І раніше він працював якось незвичним для нас способом: завжди ховався від нас і, на мій погляд, ніколи не ставився до нас щиро. Я не знаю, коли й яку роль грав він раніше в українському русі і чи взагалі він до того руху колинебудь стояв близько. Знаю, що раніше він служив десь на півдні бувшої Австрійської імперії; говорив доволі дивною українською мовою, а писав по українськи ще чудніше. Про початок його урядування довідались ми *post factum* і хоч це зовсім неприємно нас усіх вражало, бо наочно перед чужими людьми розбивало ідею нашої соборної державности, але довелось рахуватись з цим як з довершеним фактом. У нас зберегались зпочатку сякі-такі відносини з Біберовичем, який урядував уже окремо, але пізніше всякі відносини з ним і навіть особисте з ним знайомство припинилося, бо виявилось, що він повів дуже негарну інтригу проти нашої місії і взагалі виявив свою вдачу з найгіршого боку. Чим взагалі займався Біберовичове представництво, я докладно не знаю. Але про деякі його операції доходили відомости і до нас. Якось помилково до нашої місії принесли з почти документи на відправлення великої партії дров до Будапешту; документи ті були адресовані для українського заступництва на *Academia utca*, 17, де урядував

Біберович. Потім до мене поступили заяви від різних осіб про те, що заступництво Біберовича спекулює українськими паспортами та правом відправляти з Угорщини Українців-полонених. Урядовець нашої місії офіційно подав на письмі заяву про те, що він особисто бачив підчас побуту у Відні, в одного Мадяра (директора готелю, де жив Біберович) паспорт, виданий йому заступництвом ЗОУНР. Так само наш пресовий референт подав заяву, що він бачив у жінки нашого „земляка“ М. Пінтера паспорт, виданий їй тимже заступництвом. Співробітник нашої військово-санітарної місії офіційною заявою до мене повідомляв про те, що з доручення свого шефа полк. Сікевича він їхав у червні 1919 р. до Відня з транспортом українських інвалідів, яких відправляло туди в той час заступництво ЗОУНР; полонених-інвалідів Українців було в тому транспорті, як писав він, „всього лиш кількох, а більшість це будапештанські мільйонери-спекулянти, переважно мадярські Жи-ди“; це було за большевиків). Автор заяви навіть дещо заробив на тих „інвалідах“, бо одержав 500 корон за те, що переносив речі одного „інваліда“, та окрім того продав якомусь „інвалідові“ частину свого військового одягу перед тим, як вони переходили кордон. Робились якісь махінації з візами до Австрії. Про це писав у своїй заяві Юр. Тищенко-Сірий, який був у жовтні 1919 р. в Будапешті і випадково натрапив на сліди цих махінацій; про це оповідала йому якась властителька склепу, де він

купував валізку, яка, довідавшись про те, що він є Українець, „в піднятому настрою почала хвалити українське посольство за його допомогу їй в здобутті візи на паспорт як Українці, хоч вона й не Українка“. Те „українське посольство“, як вияснив п. Тищенко-Сірий, „міститься на Академичній вулиці“; за свою допомогу воно бере по 500 корон. Помимо всього цього Біберович заявив у міністерстві, що він є єдиним українським заступником у Будапешті, і просив усю кореспонденцію направляти на адресу його заступництва. На запит із міністерства мусів я вияснити, що це не є так. Він навіть почав видавати паспорти всім Українцям; тут уже виявляв він себе „сборником“, це давало певний прибуток, бо за паспорт брали солідні суми. Про це все свідчить така, напр., заява (зберегаю транскрипцію):

„До Надзвичайної Української Місії.
Будапешт.

Я нижче підписаний Прохаю Мисію выдати мені безплатно пашпорт. Я в місяці вересні выбравъ пашпорт заступництві західної области за котрі пібрано від мене 200 корон, а за вироблене візи чеського зажадав урядовець заступництва західної области 160 корон.

Я котруй заплативъ тільки гроші всі заплативъ тіко сумы зато прохаю выдати пашпорт безплатно.

Васил Есауленко.

В цій заяві все свідчить про те, що прохач не був громадянином ЗОУНР, яку заступав Біберович. Бідним людям ми давали паспорти безплатно, а у Біберовича брали з усіх солідні гроші. Це й привело зрештою до нас В. Есауленка, який лишив у нас отой цікавий і дуже характеристичний в багатьох відношеннях документ. Однак, на цьому не обмежувались „художества“ заступництва ЗОУНР та й самого Біберовича. Щоб не бути голословним, покликуюсь просто на відповідні документи.

1.

До Високоповажного Пана Голови Надзвичайної Дипльоматичної Місії УНР
в Угорщині.

В місяці жовтні в канцелярії Місії звернувся до мене агент будапештеньської поліції з запитанням, чи я не знаю п. Маслюка і Загороди, бо він має приказ їх арештувать. Агент показав мені при тім донос і прикладений до нього примірник газети „Червоної України“ з підчеркненими червоним олівцем іменами п. Банинського, Загороди і Маслюка, як учасників якихсь українських зборів, котрі відбулись підчас совітської влади на Угорщині.

З першого погляду на текст доносу я пізнав, що цей донос був писаний машиною до писання, на котрій я перед відділенням п. Біберовича, як заступника Західньої Области від Дипльоматичної Мі-

сії УНР сам писав і котра тепер находиться у п. Біберовича.

Шріфт машини, якою був писаний донос, я пізнав тому, що довший час на ній писав, дуже добре її знаю і що вона була старої системи, котра тепер рідко вживається і має свої характеристичні прикмети. На цей факт я звернув в той же день Вашу увагу.

Іван Стасів,
урядовець Дипломатичної Місії УНР
в Угорщині.

2.

П. Голові Української Дипломатичної Місії в Будапешті.

На заяву в Чеському Представництві про видачу візи мені, моїй дружині і дружині п. Радника Шрага, заступник Чеського представництва д-р Пазурик сказав, що він видасть візи, коли Ви напишете офіційально про потребу цих віз. Окрім того д-р Пазурик заявив, що „українська місія, котра в тім же будинку поміщається“, заявила, що наша місія є „самозванна і нікого не представляє, а що українську Республіку представляє вона (галицька місія Біберовича) і що наша українська місія є большевицька, цеб то що всі ми большевики“. Д-р Пазурик дозволив, на мою просьбу, трактувати його заяву офіційально.

Секретар Місії М. Шаповал.

16 жовтня 1919.

3.

До Голови Української Надзвичайної
Дипльоматичної Місії в Угорщині

М. Галагана.

Дня 16.X. 1919 був я в Чехо-Словацькому Посольстві з Секретарем Дипльоматичної Місії п. Шаповалом і полковником Підгорним відносно віз для подорожі до Чехо-Словащини, в яких їм раніше було відмовлено. Там д-р Пазурик, член Ч.-С. місії, нам заявив, що він взагалі не знає, як йому ставиться до нашої Дипльоматичної Місії. Він знає те, що в будинку на Академія вул. Nr. 17. функціонує єдине Уповноважене Представництво Української Республіки. О нашім же посольстві він знає тільки зі слів „посла“ Біберовича, що тамте посольство в готелі Дунапалята є самозванне, большевицьке з головою Галаганом на чолі. На то ми поставились дуже гостро, маючи на письмі офіційльне запитання від п. посла Галагана (я звернувся до чехословацького представництва з запитанням, з якої причини відмовлено було дати візи. М. Г.) Відповіддю було те, що візи були дані негайно, причім д-р Пазурик вибачався, але просив на будучність вияснити ситуацію і існування двох посольств Української Народньої Республіки.

Д-р Лалков Данило.

Будапешт, дня 17/X 1919.

Я не потребую нічого додавати до цих документів. Вони надто проречисто й самі свідчать про те, як розумів Біберович свої обов'язки і завдання представництва ЗОУНР. Після всього цього не лишалось нічого іншого, як перестати подавати йому руку*). Але, розуміється, факт розбиття „соборности“ наслідком політики д-ра Петрушевича та його однодумців відбився ще й інакше на нашому положенні на Угорщині, бо цим фактом, цілком природно, зацікавилось також і угорська міністерство закордонних справ. Для освітлення цього нехай послужить низче наведений мій лист, який я свого часу надіслав був до газети „Вперед“ у Львові та до журналу „На Переломі“ у Відні. Не знаю, з яких причин мого листу не надруковано у „Впереді“ (нібито через те, що дуже довгий); журнал „На Переломі“, що виходив під редакцією О. Олеся, припинив своє існування. Навожу свій лист без змін.

*) В кінці 1921 р. одержав я вже у Відні лист від І. Маслюка із Праги, куди він перебрався за допомогою (вже після мого відїзду) місії УНР після 18 місяців перебування в тюрмі й таборі. В тому листі писав Маслюк, що при арештуванні йому заявили, що скоро його пустять на свободу, але, писав він далі, „лихо понесло детектива до Біберовича і цей підтвердив свої зізнання, і то мене убило“. Прекрасний зразок „заступництва“, коли на „своїх“ громадян доносить „свій“ же заступник! Дякуючи мені за вжиті свого часу заходи для його звільнення, І. Маслюк писав, що в тому, що до всього того „причинилась галицька місія, нема жадного сумніву“. Я також не маю в тім сумніву.

До редакції газети „Вперед“
(журналу „На Переломі“).

Я, як мабуть багато інших осіб, одержав від д-ра М. Лозинського відпис відкритого листа його до членів Української Національної Ради; цей лист надрукований був також в цілості в ч. 7. „Волі“ і в скороченому виді в ч. 115 „L'Ukraine“.

Все це свідчить про те, що лист д-ра М. Лозинського, очевидно згідно з його бажанням, став відомим серед широких кол українського громадянства; він, без сумніву, з великим інтересом був прочитаний, яко документ, який освітлює деякі моменти історії будування нашої держави на основах соборности.

З цього листа я довідався, що д-р М. Лозинський уже починаючи з 10 березня 1919 р. обстоював і тепер обстоює принцип: „автономія части, але єдність зовні“, що з такою програмою діяльності він приїхав 7 травня тогож року до Парижа, що він не поділяв поглядів д-ра В. Панейка, „якого політика була якраз протилежна актові зєднання, і що на його гадку, порятунок для Східної Галичини був іменно „в єдности з цілою Україною“.

І тому я з найбільшим інтересом довідався би також від д-ра Лозинського, яким способом можливо було погодити

з його поглядами той факт, про який я тут хочу сказати.

В межичасі між 10 березня і 7 травня м. р., а іменно 7 квітня, д-р Лозинський, як товариш Держав. Секр. Закорд. Справ Зах. Обл., контр-асигнував підписану президентом Секретаріату ввірительну грамоту для п. Біберовича, котрий цею грамотою уповноважувався заступати Уряд Зах. Обл. УНР при Угорському Уряді, незалежно від Дипльоматичної Місії УНР, яку вислав уряд Директорії і яка було офіційально принята і визнана ще урядом гр. Каролі в лютому м. р., як загально-українське представництво. Трудно зрозуміти, яким чином, підписуючи уповноваження для окремого заступника Галичини, думав д-р Лозинський досягнути „єдности зовні“. Цей акт, дивлячись на справу об'єктивно, можна розглядати лише як змагання до цілком протилежної цілі.

Так його очевидно зрозуміли всі ті, що в той чи інший спосіб брали участь в його виконанні; так зрозумів свої уповноваження п. Біберович; так вияснив собі той акт, як це видно з дальшого, і Угорський Уряд. На доказ цього я дозволю собі покликатися тут на деякі документи і факти, котрі з повною очевидністю доводять, що підписана д-ром Лозинським ввірительна грамота не скріпила „єдности зовні“, а навпаки розбила її.

У вересні місяці м. р. до мене звернувся представник Міністерства Закордонних Справ Угорщини, просячи розяснити йому, скільки є Українських Республік, причини існування в Будапешті двох українських представництв і характер взаємних відносин між ними.

Вислухавши мої пояснення, він просив подати до відома Міністерства офіційним порядком копії документів, які торкаються акту злуки. Не маючи в своєму розпорядженні інших, я надіслав до М. ва лише витяги з декларації Мирової Делегації в Парижі Найвищій Раді з дня 25 лютого м.р, підписані п. Сидоренком, і з ноти протесту проти окупації Поляками Східної Галичини з дня 15 липня, підписаної мін. Темницьким і уповноваженим Держ. Секретаріату Держ. Секр. Бурачинським.

Про причини виказаного Угорським Урядом інтересу до українського представництва можна уже почасти довідатись із довжелезного листа до мене п. Біберовича з дня 27 грудня м. р. Я зроблю тут витяги з цього листа, писаного, до речі, досить оригінальною мовою та в таких деколи висловах, які моглиби зробити честь хіба якомусь „фельдфеблеві“, а не „майорові“ Біберовичеві.

Ось що він, між іншим, пише мені (зберігаю ортографію оригіналу):

1) ...через загально звісне урядовання всхідно - українського міністерства взглядно директорії, не прийшло до злуки, на чим вправді після моєї гадки справа не потерпіла“.

2) „...З кінця цьвітня діставєм від мо-го правительства мої нові повновласти“.

3) „... в другий половинї вересня, при моїх перших переговорах в міністерстві по моїм повороті з Відня, показано мені Вашу ноту, в котрий покликуючись на злуку всіх земель українських 3-го січня с. р. і на прикази п. Темницького і п. Бурачинського заявляєте, що лишень Ви маєте право заступати Україну. Ту ноту дано мені до читання з запитом, що це за прикази, позаяк що до першої точки, то они не признають, бо мої папери виставлені вже по 3 січни а іменно 18 цьвітня.

На моє запитання заявив п. Бурачинський цілком точно, що він ніколи навіть подібного приказу не давав і також єсть переконаний, що п. Тимницькій такого приказу не давав і не повідомляв єго. Поминаю, що п. Тимницькій не мавби права яко наддніпряньский (sic!) міністр видавати прикази що до Західної України, дальше, що він в літі стояв на точці не переводити злуки а від серпня не був вже міністром.“

До останнього витягу мушу додати, що в моїй ноті з дня 26 вересня не згаду-

валось нічого про те, хто і яку Україну має заступати, а також мушу пояснити, що те, що в мові п. Біберовича зветься „приказом“, були іменно витяги зі згаданих вгорі документів: декларації Мирової Делегації в Парижі і ноти-протесту з приводу польської окупації.

Уже з цих витягів видно, яку позицію щодо „єдності зовні“ заняв заступник Галичини при Угорському Уряді і сам цей уряд. Але ще яскравіше і докладніше погляд останнього сформулований в ноті до мене з дня 3 лютого ц. р.

В цій ноті Угорський Міністр Закордонних Справ пише текстуально таке: „Маю честь Вас повідомити, що п. Ярослав Біберович представив мені у вересні місяці 1919 р. вірительну грамоту, датовану 17 квітня 1919 р., адресовану Державним Секретаріатом Західньої Области Української Народньої Республіки Мадярському Урядові, з печаткою цього Секретаріату і підписану президентом цього Секретаріату (підпис неясний), рівнож як і п. Лозинським, державним підсекретарем Міністерства Закордонних Справ. У цій грамоті Державний Секретаріат сповіщає мене, що він стверджує на своєму пості пана Ярослава Біберовича, котрий представляв до цього часу інтереси Західньої Области Української Народньої Республіки при Мадярському Уряді, і що він надає йому

у цей самий час титул і характер провізоричного уповноваженого.

Вищезгадана грамота є в очевидному протиріччі з декларацією, зробленою делегацією Української Республіки у Парижі Найвищій Раді Мирової Конференції, яку Ви були ласкаві передати мені у витязі при Вашій ноті № 195 від вересня 1919 р. і в якій сповіщається, що Національне Зібрання Західньої Области, скликане 3-го січня 1919 р., вирішило зєднатися з Великою Україною і що таким чином Українська Республіка зєднала території, заселені Українцями. Уряд Західньої Области, вищезгадана вірительна грамота котрого, окрім цього, носить ще дату пізнішу за цю декларацію, нічого не згадує про обєднання українського народу; навпаки, він зазначає право кожного незалежного уряду стверджувати на своїм пості свого представника при Мадярському Уряді з метою підтримувати безпосередні зносини з ними.“

В кінці ноти п. Міністр, приймаючи як факт існування в Будапешті двох окремих представників двох незалежних урядів, „котрих поставив собі український народ“, пише, що „Угорський Уряд, бажаючи заховати симпатії, так йому цінні, всього українського народу, вважає себе зобов'язаним вірити стількиж заявам, зробленим п. Біберовичем в імени свого уряду, як

і тим, що зроблені Вами (ц. т. мною) в імені уряду Великої України“.

Це наслідок тої свідомо і консеквентно переведеної політики сепаратизму, проти якої виступає п. д-р Лозинський і до переведення якої він сам приклав руку і печатку.

Будучи також як і д-р Лозинський, противником галицького партикуляризму, а також партикуляризму велико-українського, та навпаки будучи сторонником ідеї соборної України, я не можу зрозуміти тактики д-ра Лозинського; не можу думати, щоб він, контр-асигнуючи згадану грамоту, не розумів того, що цим актом він робить саме якраз цю політику, яка „була моральним ударом для нас самих і зброєю для наших ворогів“ і яка довела до чорносотенно-денікінської орієнтації.

Будапешт, 5.III. 1920 р. М. Галаган, голова дипльом. місії УНР. в Угорщині.

Думаю, що оцей мій лист, написаний у відповідь на отвертий лист д-ра М. Лозинського, досить ясно освітлює положення, яке витворилось у Будапешті наслідком політики галицьких „самостійників“. На мою думку, вона не принесла користі українській справі і, навпаки, їй явно шкодила, а користали хіба Біберовичі.

Після військової поразки на Україні в листопаді 1919 р. положення нашої місії змінилось на гірше. Взагалі ця поразка відбилась на престижі УНР, а значить і на престижі закор-

донних представництв УНР. Це був той період, коли благали немилосердну Антанту про „моральну“ підтримку, або написали на її адресу: „*morituri te salutant*“. Закордонною політикою мали кермувати члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець, у Відні. Я не одержував від них якихсь директив щодо напряду діяльності, але одержував постанови про скорочення числа членів місії та про зменшення їм платні згідно з нормами, які встановили ці члени Директорії разом з міністром фінансів Б. Мартосом, що також урядовав від довшого часу закордоном. Якими міркуваннями кермувався міністр фінансів при встановленні відношення української гривни до закордонних валют, я не знаю. Але я знаю, що вони були далекі від правдивої оцінки реальної вартости окремих валют. В державах з високою валютою українські послы, оскільки знаю, виходили не погано, а деякі, здається, і зовсім добре. На Угорщині справа фінансова стояла погано, бо угорська корона так падала в ціні, що встановлені для нас норми ставили нас у важке становище. Члени місії заявляли, що їм уже не вистачає платні на прожиття. Я не міг цього заперечувати, бо бачив, що вони мають рацію. Ясно, що ми всі мусіли щадити, бо наставали, очевидно, важкі часи. На мою думку, уряд УНР цілком правильно поступив, коли в кінці 1919 р. відняв у послів право на безконтрольне вживання грошей „на представництво“. Одначе на нараді послів у Відні в травні 1920 р. вияви-

лось, що майже всі послы УНР того розпорядження уряду не послухали. При обміркуванні цього питання деякі послы доказували, що без „представницьких“ грошей вони не можуть жити. Коли я висловився за те, щоб „представницькі“ скасовано та щоб надзвичайні видатки покривати так, як вимагав уряд, то почув від інших послів всякі неласкаві зауваження, а один із них подав з місця навіть таку репліку: „Мабуть Вам „представницькі“ непотрібні, бо у Вас нічого не робиться, а мені вони потрібні“. Можливо цей бувший посол пояснить усім нам, як він уживав свої „представницькі“ і чого тим досяг. Нашу місію скоротили до трьох: голова, секретар і урядовець. Із усіх старих членів місії залишилось нас тільки двох: я й урядовець І. Стасів. На посаду секретаря призначено до нас бувшого секретаря місії в Стокгольмі В. Суховецького. Вивезені із Києва гроші вже кінчались, а нових не прислали. Взагалі давало себе відчувати загальне скрутне становище.

З березня місяця 1920 р. помітним стало більше заінтересовання українською справою. Це видно було з того, що нашу місію стали одвідувати кореспонденти різних закордонних газет: італійських, англійських і американських. Кореспондент італійської газети робив вражіння якоїсь несерйозної людини; розпитуючи про наш рух і боротьбу, він у той же час якось вертівся, підстрибував, підносив палець у гору й вигукував: „e!.. e!.. e!“ Чудно було бачити

такого кореспондента. Правда, хто ближче знав Італійців, казав мені, що в них взагалі така манера балакати. Американський кореспондент робив вражіння не так журналіста, як торговельного агента. Говорив, між іншим, що був на Україні в минулому році. Дуже ділово й солідно балакали два англійські кореспонденти, які на доказ своїх особистостей показали, між іншим, рекомендації Англійського Міністерства Закордонних Справ; вони дуже інтересувались справою преємственности влади УНР, зокрема її звязком з владою гетьмана. До нашої місії почали зголошуватись мадярські старшини різного роду зброї й різних фахових частин, пропонуючи свої послуги в українській армії. Були деякі з них, що заявляли себе симпатиками українського національного руху та бажали воювати за визволення України; але більшість хотіла вступити до української армії для боротьби з большевиками. Наведу тут заяву одного із тих старшин, зберігаючи її текст та ортографію:

Упольномоченаго Посольства Украинской Народной Республики.

Нижеподписаный поручикъ венгерской національной арміи Стефанъ В.Шоошъ покорнѣйше прошу записывать меня въ Деникинскую или украинскую національную армію.

Съ марта 1915 года служу в арміи венгерской, в 31 августа 1916 года попалъ въ плѣнъ при городѣ Галичь. В городѣ

Малоархангельска в Орловской губерній жилъ до 18-го октября 1918 года, прїѣхалъ какъ инвалидъ санитарнымъ поѣздомъ. Назначенъ поручикомъ съ чиномъ 1-го февраля 1919 года. Во время венгерскаго большевизма былъ в Сегединѣ при арміи венгерской національной; тут я служилъ до декабря 1919-го года, когда же рѣшилъ выѣхать на Україну и записываться в Деникинскую армію. В январѣ сего года получилъ дозволенія в'ѣзда от шефа посольства Украинской Народной Республики, от Г-на Биберовича, который о моихъ намѣреніяхъ записываются в армію генерала Деникина зналъ и далъ дозволенія на ѣзди. Выѣхать не удалось, потому что отъ Югославенской Республики не могъ достать дозволенія на проѣздъ, и когда безъ дозволенія пробовалъ, поймали мене и два мѣсяца сидѣлъ в Семендрій в Сербій запертый.

Оставилъ венгерскую армію в 16-го Декабря 1919 года.

Говорю и пишу повенгерски, поруски и понимецки, понимаю сръбскаго, словенскаго, польскаго и немножко французскаго языка.

Покорнѣйше прошу если возможно принимать меня въ армію ген. Деникина или в украинскую національную армію.

Симъ остаюсь:
 Будапешт, 19-го Апрѣля 1920 года.
 Покорнійшій Ваш слуга:
 С. В. Шоошъ,
 поручикъ венг. нац. армій.
 Будапештъ, 11 ker. Zsigmond u. 14. II/2.

Цей нібито незначний документ говорить сам за себе навіть дуже багато. Коли я прочитав цю заяву пор. С. Шооша, то готов був підозрівати якусь містифікацію чи щось подібне, до такої міри несподіваним був для мене її зміст і так мені не хотілось тоді вірити, що самі Українці цілком свідомо руйнують, нищать і дискредитують в очах чужинців усе те, за що пролито стільки крові й перенесено стільки горя, нужди та страждань. Українська армія билась проти червоної й білої Москви за українську самостійність; закордоном робились заяви про те, що ми боремось за свою державну незалежність, що наша національна боротьба не є ідентичною з російським білогвардейським протибольшевицьким рухом; ми все намагались висвітлити перед чужинцями, що цілі нашого національного руху зовсім інші, ніж цілі російських білогвардійців, і що білогвардійці-денікінці не тільки не є нашими приятелями-союзниками, але навпаки є нашими ворогами, які збройно виступають проти змагань українського народу до національно-культурного відродження й створення своєї незалежної держави. Загально відомі труднощі,

з якими боролась українська пропаганда закордоном і як важко було прищеплювати закордонній громадській opinii правдивий погляд на цілу українську справу, зокрема доказувати, що Українці не є „руські“ та що вони намагаються скинути з себе „руське“ ярмо. Я вже згадував, що на Угорщині серед офіційних і громадських кол всеж таки було деяке зрозуміння нашої боротьби за національне визволення. Якже могли вплинути на думку цих кол виступи українських заступництв подібні до тих, які робило заступництво ЗОУНР на чолі з Біберовичем? Яку ціну мали всі наші декларації, коли же у січні 1920 р., як свідчить пор. Шоош, п. Біберович видав дозвіл на подорож до армії Денікіна? Я особисто говорив з пор. Шоошем і переконався, що він щиро ставився до українського національного руху і готов був вступити в ряди української армії, якщо український національний рух не є большевицький, але він bona fide вважав, що український національний і російський білогвардейський рух є явища того самого порядку, з однаковими цілями й один одному не протирічать. В цій думці укріпило його те, що дозвіл виїзду на Україну до денікінської армії одержав від шефа „Посольства Української Народньої Республіки“ п. Біберовича. Що було причиною такої поведінки п. Біберовича, який уважав за можливе чи потрібне йти всупереч усім нашим змаганням і заявам, я про це не можу з певністю нічого сказати.

Дня 20 квітня 1920 р. несподівано для нас появилась в пресі звістка про Варшавський договір між маршалом Пілсудським і головним отаманом С. Петлюрою. Неясні чутки й деякі звістки про переговори доходили до нас і раніше. Але ми не надіялись, що дійде до заключення польсько-українського союзу, слідом за яким почнуться спільні військові акції польської і української армії проти большевиків. Від нашого міністерства закордонних справ не одержували ми ніяких повідомлень чи пояснень з цього приводу; не прислали нам, розуміється, і тексту цього договору. Згідно з умовою, цей договір мав бути тайний і його текст, за виїмком першого пункту, не мав бути оголошений, тож ясно, що наше міністерство вважало за порушення умови подавати зміст договору до відома представникам УНР закордонном і тому не інформувало нас взагалі ні про договір, ні про його цілі. Очевидно й інші представництва УНР були приблизно в такому становищі, як і наша місія (про зміст договору знали, очевидно, тільки особливо довірені люди тодішнього уряду УНР., в тому числі, можливо, й дехто із послів). Але треба було, в кожному разі, довідатись про те, що це був за договір, тому рішив я поїхати до Відня, бо тут був до певної міри „центр закордонної політики УНР“ і можна було дещо дізнатись. В кінці травня приїхав я до Відня. Виявилось, що там було вже кілька послів, які також, здається, приїхали з тією метою; а може сталось

так випадково — не знаю. Отже зійшлися ми всі на нараду в посольстві УНР у Відні. На нарадах були і деякі бувші послы та члени місій. Підчас обговорення загальної ситуації, яка створилась після заключення польсько-українського договору, серед присутніх учасників наради означилось дві течії. — Одні вважали договір значним політично-дипломатичним успіхом і взагалі початком доби, коли УНР виступає як самостійний чинник на міжнародньому терені; через це оцінювали вони заключення договору як справу дуже важну, доцільну й корисну для УНР, хочби навіть цей договір був куплений ціною різних концесій на користь Польщі, інші (була їх меншість) дивились скептично припускаючи, що Польща використає скрутне становище уряду УНР тому, щоб змусити його підписати дуже не вигідний для України договір, на підставі значних територіяльних та економічних уступок. Наради скінчились на тому, що вирішено, аби до Варшави й до уряду УНР поїхало трьох із членів нарад, щоб довідатись про точний зміст договору та про пляни і майбутній напрям політики уряду УНР. Отже погодились на тому, що мають поїхати з цією метою К. Мацієвич та О. Шульгин, як виразники думки більшості учасників нарад у Відні, і я, як один із тих учасників, які критично ставились до того договору.

5-го червня виїхав я із Відня до Варшави разом з урядовцем нашої місії Ів. Стасевим. Цей останній, родом з Галичини, був україн-

ським соборником. Ще коли Біберович відділився від спільного представництва в Будапешті та утворив своє окреме заступництво ЗОУНР, І. Стасів лишився в нашій місії в ім'я ідеї соборної УНР, хоч мав повну змогу піти на службу до Біберовича. Він ніколи не був на Великій Україні і дуже хотів її побачити на власні очі. Не можна було відмовити йому цього, тимбільше, що ми мали надію доїхати навіть до Києва, а побачити наш старий Київ і Дніпро було давно мрією соборника-Українця Стасева. К. Мацієвич і О. Шульгин поїхали окремо; з Мацієвичем ми, правда, зустрілись ще в дорозі, а з Шульгиним побачилися аж у Варшаві. У Варшаві пробули всього три дні. За цей час я довідався дещо про квітневий договір. На моє прохання заступник місії УНР в Варшаві Л. Михайлів дав мені прочитати копію тексту самого договору й військової конвенції між Польщею та Україною. Ці копії не були урядово посвідчені, і тому я не маю підстави твердити, що я читав точні тексти договору й конвенції. В кожному разі тоді я думав, що для обзнайомлення мені дали точні відписи обох тих документів. Зробити відписи для себе я не міг, бо на те не дав згоди Л. Михайлів. Отже, я не маю тепер перед собою того тексту договору і військової конвенції, і не можу його точно відновити. Та добре памятаю лише те, що після ознайомлення зі змістом тих двох документів я мав вражіння, що заключений договір ставить УНР в дуже велику зале-

жність від Польщі, хоч ця невідгідна сторона була під серпанком всіляких зручних, неясно-еластичних формул. Зокрема неприємно було довідатись про те, що в договорі зафіксоване було втручання Польщі у внутрішні справи УНР, бо становище польських землевласників на Україні мало бути з'ясоване за згодою Польщі, значиться тим самим обмежувалась і суверенність УНР. Таксамо й військова конвенція складена була так, що польське військо-ве командування булоб фактичним господарем на теренах України, які булиб відбиті союзними арміями від большевиків, а українська військова й цивільна влади опинилисяби на становищі підрядного й залежного чинника. Річ ясна, що тепер можу писати тільки про свої тодішні вражіння з прочитаних документів і не маю права з певністю щось ствердити, бо подібні безсумнівні твердження можливі в таких важливих справах лише на підставі відповідних доказових матеріалів та документальних даних. Та опубліковані пізніше тексти обок згаданих документів викликають у мене підозріння, що в 1920 р. у Варшаві я читав трохи інші тексти*).

*) У своїй книжці „Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.“ проф. С. Шелухин наводить повні тексти самого договору й військової конвенції. Я рішуче не пригадую, щоб у Варшаві я читав, напр., те, що стоїть у § 3 наведеного С. Шелухиним тексту договору. Природна річ, що я міг дещо вже забути. Але я дозволяю собі дуже й дуже сумніватись, щоб у моїй пам'яті так легко могла стертість та

Нам довелось чекати, поки будуть полаго-
джені всякі формальності для того, щоб ми
могли їхати з Варшави до місця осідку уряду
УНР.

У Варшаві було відомо, що уряд уже не
є в Києві, але й не відомо було, чи є він у Вин-
ниці чи десь в іншому місці.

Хоч були ми закордонними представника-
ми союзної держави, але всетаки варшавські
урядові установи робили нам всякі труднощі
щодо дальшої подорожі. Таким чином, не зва-
жаючи на всі старання нашої дипломатичної
місії у Варшаві, ми дістали відповідні дозволи
лише 9 червня (на моїм дипломатичнім паспор-
ті вибита печатка II відділу польського гене-
рального штабу). Не знаю я точно, що робили
у Варшаві К. Мацієвич та О. Шульгин та коли
і як вони виїхали з Варшави на Україну. Вони

надзвичайно важлива обставина, про яку йде річ у тому
§ 3, а саме, що польський уряд визнає границі України
на схід від проєктованої польсько-української границі
„до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які
Польща вже посіла, або набуде від Росії шляхом зброй-
ним чи дипломатичним“. Це є настільки важлива й прин-
ципового характеру справа, на яку не звернувби я ува-
ги, або міг забути так легко. Не пригадую собі також,
щоб читав про право польської військової команди кер-
мувати залізничними лініями на Україні (§ 7 військової
конвенції). Отже: або я забув оці важливі пункти дого-
вору, або я їх взагалі раніше не читав. Коли мені тепер
дехто говорить, що мене тоді просто одурили і дали фік-
тивні тексти договору, то я не відважуюсь це катего-
рично ствердити, але й заперечити не можу.

все тримались окремо від мене; видно було по всьому, що вони мають далеко більше, ніж я, можливості бути поінформованими про дійсні пляни й комбінації тодішнього уряду УНР.

В часі перебування у Варшаві зробив я деякі цікаві спостереження. Бачив я на вулицях міста всякі військові відділи; бачив також і військові вправи та навчання. Трудно було, звичайно, сподіватись, щоб польське військо за короткий час свого існування настільки сконсолідувалось, щоб могло дорівнати справжній старій армії. Але те, що довелось мені бачити, переконувало мене в тім, що в часі польсько-українського наступу в квітні 1920 р. це ще не була справжня армія. Були люди, одягнені у військові однострої; ходили іноді цілими групами, співали надзвичайно бравурні пісні; їх вигляд був якийсь задиркуватого-визиваючий та чванькуватого-манірний, прибільшено — „військовий“, а через це непевний і штучний. Лише одну якусь кавалерійську частину бачив я, що справляла добре вражіння; мабуть були це Познанці, доброго німецького вишколу. Щоби не говорили про большевицьку червону армію і якби низько не оцінювали її боєвої здатності, але здавалось мені тоді, що польська армія не могла в тодішньому своєму стані успішно воювати проти большевицької; про українську армію трудно було щось певне сказати, бо я її не бачив, та врешті тоді був лише зв'язок української армії; вона була дуже маленька. Головний тягар офензиви мав упасти

на Поляків, а цього вони, очевидно, не були в стані витримати; таким чином уся затіяна акція стояла під загрозою дуже можливого повного краху. Але, оскільки міг я зорієнтуватись, серед Поляків панував піднесено-патріотичний настрій взв'язку з початком офензиви.

Середній польський громадянин з гордістю дивився на те, що його національне військо побивало Москалів. Переважна більшість преси писала в тоні москальофобства й підтримувала настрої високого патріотизму чи навіть шовінізму. Символом і втіленням польської військовості була особа маршала Пілсудського, популярність якого, видно, була надзвичайно велика. Всюди можна було бачити його великі й менші портрети, часто окрашені національними відзнаками: у вітринах магазинів, у вікнах приватних помешкань, на вулицях. Лише певна частина робітництва була нібито опозиційно настроєна і на знак протесту навіть страйкувала. Страйкарі тинялись по місті та іноді, збираючись гуртками, балакали між собою на актуальні теми. Цікаво було прислухатися до цих розмов. Переходячи близько біля трьох чи чотирьох таких гуртів страйкарів, я чув зовсім виразно, як робітники висловлювали своє невдоволення приводу того, що їх „примушували“ страйкувати в той час, коли армія й батьківщина потребує якнайінтензивнішої праці. Я бачив, як коло мосту стояло 5-6 робітників, які дивились на подвіря якогось будинку, що стояв низче. На подвірю тому відбувалось навчання,

мабуть, молодих вояків чи може охотників. Робітники уважно сліdkували за тим навчанням, висловлювали своє глибоке вдовolenня, а навпаки заявляли невдовolenня, що їхні проводирі дали наказ страйкувати в той час, коли треба булоб працювати для армії та батьківщини. Не могло бути ніякого сумніву, що частина робітництва страйкувала проти свого переконання і що патріотичне почуття диктувало їм що інше.

Із Варшави ми поїхали до Львова, а звідси до Проскурова, куди прибули 12 червня. Вже раніше почався відворот польської армії і потяги далі Проскурова не їздили. Тут ми довідалися, що уряд УНР перебуває в Жмеринці. Треба було чекати нагоди, коли їхатиме якийсь військовий потяг, щоб доїхати до Жмеринки. Чекали кілька годин без особливої надії на те, що така нагода скоро трапиться. Нараз на станцію заїхав паротяг, до якого причеплено два товарні вагони. Цей паротяг з вагонами мав їхати далі до Жмеринки, отже звернувся я до начальника станції, щоб він нас відправив туди у тому потязі. Начальник станції не міг задовольнити мого бажання, покликуючись на те, що вагонами й паротягом розпоряджає якийсь польський офіцер, що їде тим куцим потягом; радив мені побалакати з офіцером. Пішов я шукати того офіцера. Побачив, що на переді паротягу сидять два українські старшини. Спитав їх, чи не знають, хто є начальником потягу і де він є. Один із старшин, показуючи паль-

цем на невеликого польського старшину, що разом з якоюсь молодою жінкою в одязі нібито сестри-жалібниці стояв трохи далі від нас, сказав: „Отой півник, що стоїть зі своєю к-ою“. Таке відношення до старшини союзної армії мене здивувало. Із дальшої розмови я довідався, що це не було якимсь випадковим явищем і що взагалі відносини між союзними арміями далекі від приятельських.

Тимчасом до нас наблизився цей офіцер. Не вмючи добре говорити по польськи, я звернувся до нього всетаки з чемности попольськи і, перепросивши його, став говорити поукраїнськи. „Чем магу служить?“ — запитав він поросійськи. Образ цих відносин „удосконалювався“. Офіцер польської армії говорить з представником Української Республіки не попольськи і не поукраїнськи, а поросійськи! Вияснив я йому, що мушу їхати до свого уряду й просив дозволу покористуватись тим потягом. Офіцер не хотів спочатку дати дозволу, мотивуючи своє відмовне становище тим, що траплялись, мовляв, випадки, коли до військових потягів упрошувались цивільні люди-Українці, які потім кидали під вагони бомби. Я звернув йому увагу, що моє положення представника УНР моглоб нібито бути достатною для нього гарантією того, що з мого боку він мігби й не боятись подібної несподіванки. Подумавши трохи, показав мені на порожній вагон, кажучи: „Харашо!.. Садітєсь сюда!“ До свого вагону, чистішого й чепурнішого, він нас не хотів пу-

стити з міркувань, про які можна догадуватися.

Їхали ми до Жмеринки у порожньому, доволі брудному товаровому вагоні, сидячи на своїх валізках. Власне сидів тільки я, бо мій товариш подорожі Ів. Стасів майже весь час стояв біля віконця, розглядаючи красвиди Великої України, побачити які йому так сильно хотілось. Часами він голосно виявляв своє захоплення чи здивовання тим, що бачив по дорозі. Одного разу він вигукнув: „Яка ж багата наша Україна!.. Погляньте, пане посол!.. Яка то череда ходить...“ Виглянув і я у віконце й побачив на полі маленьку череду, яку пас один хлопчик. Як це не подібне було до того, що можна було бачити перед війною, коли було сільська череда густо вкривала великі простори толоки! Збідніла наша Україна за часи світової війни та більше двох років нашої визвольної боротьби! Десь коло полудня приїхали ми до Жмеринки. Біля стації стояв „міністерський“ потяг, де містились цивільні міністри й персонал міністерств; трохи далі стояв потяг військового міністерства. Кидалось у вічі, що потяг військового міністерства був складений із кращих вагонів, ніж „міністерський“, в якому було всього 2-3 вагони третьої класи, а решта все товарів. Військовий міністр генерал Сальський містився в доброму вагоні другої класи, а його штаб також у доволі гарному на вигляд. Навпаки цивільні міністри і сам прем'єр сиділи у вагоні третьої класи; деякі міністри

й вищі міністерські урядовці з родинами містились у старих, з побитими вікнами обшарпаних вагонах третьої класи, а низчі урядовці просто в товарових. Сумно стало на душі на вид всього того. Але я відчув разом з тим пошану до людей, які і в тих важких умовах продовжували боротись за визволення свого народу, не здаючи своїх позицій. Зайшов я до „міністерського“ вагону. Нікого там не застав окрім радника міністерства закордонних справ старого проф. Київського університету О. Ейхельмана. Він сидів самотньо, вглибившись у якусь книжку. Побачивши мене, привітав радісно і запропонував поміститись у тому ж вагоні на одній із верхніх полиць для сну; я охоче, звичайно, прийняв гостинну пропозицію О. Ейхельмана і поклав свої валізки на вказану полицю. Ми стали розмовляти. О. Ейхельман розпитував про життя закордоном, працю наших місій, відношення чужих урядів до української справи і т. д. В свою чергу він познайомив мене в загальних рисах про стан на Україні, роботу міністерства закордонних справ. Вказуючи на книжку, сказав: „Ось, відіть-лі, ізучаю Версальський договір... Большой... великая праця... трудно піддаються ізученію...“ Слухав я старого професора, якого знав ще з перших років свого студентства; був він багатолітнім деканом юридичного факультету, і через це студенти-юристи звали його своїм „папахеном“. Думав я, що саме привело його до нас і що примушує його терпіти оту поневірку. Я пригадав собі одну маленьку сцен-

ку в міністерстві закордонних справ у Києві за часів гетьмана: одна панночка-урядовка міністерства запитала професора, відколи він став Українцем. На це він відповів жартовливим запитом: „Ізвініте за нескромний вопрос... скільки Вам лет?“ Та відповіла: „Так... коло 25 вже є“. Старий професор продовжував, усміхаючись: „А я ось, відіте-лі, 35 лет живу в Києве. Значит, я Українець старше Вас на десять лет“. Цією коротенькою реплікою не вичерпується, звичайно, все те, що стимулювало О. Ейхельмана перейти на наш бік, а не піти разом з противниками нашого визволення—Росіянами. Якіб там не були в нього внутрішні імпульси, але фактом є те, що він пішов разом з нами і тепер на старості літ терпів усі невигоди разом з українським урядом, якому служив. Від інших людей, яких тоді зустрів я в Жмеринці, чув слова жалю й нарікання, але старий професор ні одним словом не згадав про якісь незручності чи невигоди вагонового життя, яке справді було тяжке. В обставинах більш, ніж несприятливих, старий професор і радник нашого міністерства виучував Версальський договір, бо, казав він, нам треба бути в курсі міжнародної політики. Я відчув велику пошану до О. Ейхельмана, який виявив таку відданість до нашої справи.

Поговоривши з О. Ейхельманом, пішов я представитись прем'єр-міністрові В. Прокоповичеві, який примістився в окремому купе того самого вагону. Я прийшов до нього якраз в той

час, коли він мирно попивав чайок з традиційного синього подорожнього чайника. Чомусь на мене зробило вражіння великої дісгармонії оте мирне зайняття прем'єра чаєпиттям в обставинах майже воєнних. Розмова з прем'єром якось не клеїлась. Він питав мене, коли, як і чого я приїхав і чи довго думаю тут лишитись. Я відповів. Наступила довгенька й неприємна павза, після якої прем'єр запитав: „Що ж у вас закордоном чувати“. Зовсім ясно було, що він не може знайти якогось поважнішого запиту, бо з таким запитом (таксамо, як із запитом про погоду) звертаються до співбесідника в таких лише випадках, коли рішучо немає ніякої теми для розмови. В унісон прем'єровому запитуві та й з бажанням підкреслити беззмістовність нашої балачки, я відповів: „Всяке чувати“. На тому моя авдієнція у прем'єра й скінчилась. З почуттям якогось пригноблення виходив я із купе. Більше мені не довелося балакати з тодішнім прем'єр-міністром УНР, але я був глибоко переконаний, що в часі взятої національно-визвольної боротьби на чолі революційного уряду мусілаб стояти зовсім інша людина. Знайти міністра закордонних справ А. Ніковського я в той день не міг; ніхто не міг мені сказати, де він є, коли прийде на стацію чи до потягу, і навіть трудно було дізнатись, де він ночує. Другу половину дня аж до самого вечора зайняла розмова з колишнім прем'єром, а тепер міністром земель-

них справ Іс. Мазепою та почасти з міністром (здається) шляхів М. Шадлуном.

Не було помешкання, де можна би було поговорити і тому довелось вести балачку проходжуючись вздовж залізничного тору. Темою розмови було головню відношення української соц.-дем. партії до тодішньої політики уряду УНР та участь членів партії в тому уряді. Іс. Мазепа загально виявив себе прихильником тодішнього курсу урядової політики УНР. В дуже довгих, іноді просто надміру й без потреби довгих своїх промовах він усе намагався довести, що УСДРП повинна підтримати уряд і взяти на себе формальну відповідальність за його політику шляхом участі її членів у кабінеті Прокоповича. Він заявляв, що підчас свого перебування на Україні він глибоко переконався в тому, що український нарід чекає повороту уряду УНР і готов підтримати той уряд з усієї сили. Тому, мовляв, потрібно, щоб УСДРП своєю участю в кабінеті впливала на напрям політики уряду та не допускала ухилення їх від демократичних засад, бо колиб політика уряду пішла іншим напрямком, то це означало би втрату підтримки збоку українського селянства й робітництва та перехід їх на бік чужо-національної й невідповідної для України большевицької влади. Іс. Мазепа вірив чи вдавав, що вірить в те, що союз з Польщею принесе велику користь, бо з одного боку Польща буде сприяти тому, щоб УНР вийшла на арену міжнародної політики як самостійний

і притому поважний чинник, а з другого боку допоможе створити велику українську армію і взагалі буде всяким способом допомагати скріпленню незалежної У. Н. Р., бо вона, мовляв, в тому сама надзвичайно заінтересована через те, що це ослаблює ворожу їй Росію. Розуміється, що я передаю тут лише суть думок чи балачок Мазепи, обминаючи всякого роду подробиці й другорядні міркування та не наводячи того ілюстративного матеріялу, який своїм звичаєм у значній кількості наводив Мазепа, замість аналітично-критичної оцінки подій і явищ та річевої аргументації. Я вказував зі свого боку, що взагалі не можна політики й тактики будувати на підтримці держави, яка заінтересована в некорисному для нас розв'язанні нашої справи та має ясно виявлену тенденцію відірвати певну частину українських земель і, може, навіть більше до підпорядкування чи фактичного опанування „куцої“ Української Республіки. Я звертав увагу Мазепи на те, що перебування польської армії на теренах України носить очевидний характер військової окупації та експльоатації. (Повз нас їхали в напрямі до Волочиськ потяги, навантажені ріжним добром). Вказував я також на рішення останнього партійного конгресу, який поклав на членів партії обов'язок обстоювати соборність українських земель; отже з цього, на мою думку, явно випливало, що члени УСДРП не могли входити в склад уряду, який відступив частину наших земель та заявив *désintéressment* щодо

Галичини. Нарешті я доводив, що в той час уряд УНР був ніщо інше, як придаток до польської військової окупаційної влади і що українській соціал-демократії не слід на себе стягати одію, що неминуче мусить впасти на такий уряд. Я вважав, що укр. соц.-дем. малиб негайно виступити з уряду і зайняти опозиційне становище супроти тодішнього курсу його політики. Шадлун, з яким я говорив окремо й який був почасти при нашій розмові з Мазепою, також висловлювався за те, що соц.-дем. мусіли би виступити з уряду. Мазепа з нами не згоджувався. Спробував я ще знайти компроміс: пропонував, щоб міністри соц.-дем. поставили вимогу, аби згідно з договорами на зайнятій польською й українською арміями території заведено українську адміністрацію, відновлено українське шкільництво та взагалі аби там відновлено чинність українських законів; вразі колиб на це не пристав цілий кабінет Прокоповича, або це домагання не прийняли Поляки, то міністри соц.-дем. малиб на знак протесту податись до димісії. І на це не погодився Іс. Мазепа, мотивуючи своє становище тим, що то булаб „нереальна“ політика. Так ми й не договорились з ним ні тоді ні при коротшій розмові, що відбулась другого дня, і розійшлись з різними поглядами на „сучасний момент“ та різними думками щодо тактики.

Довідавшись про те, що в районі „міністерського“ потягу появився міністр закордонних справ А. Ніковський, почав я його шукати

й знайшов нарешті в одному товаровому вагоні, де він в гурті кількох урядовців вечеряв. У вагоні було напів темно; в одному кутку на якихсь клунках лежали жіночі фігури, в другому простяглося двох мужчин. В другій половині вагону в кутку навкруги скрині сиділа група людей, слабо освітлена недогарком свічки; на скрині лежала якась їжа, стояла фляшка; кілька осіб із тої групи неголосно співало, а інші, жу-ючи свою бідненьку вечерю, підтягали. У світлі недогарка знадвору можна було бачити лише деякі обличчя. Я побачив там між ними директора департаменту В. Дяконенка, а далі і міністра А. Ніковського. Запросили й мене „до столу“. Вліз до вагону й присів до гурту; по-частували мене якимсь зеленим напоєм і салом з хлібом. Така була реальна, непідмальована українська дійсність. Ми умовились з міністром, що побачимось ранком другого дня, і я піз-ненько вечером, сильно стомлений, пішов до вагону, де лишив свої валізки, з наміром хоч трошки відпочити; страшенно хотілось лягти й простягти ноги хоч би й на твердій полиці у вагоні без усякої підстілки й без подушки. Якеж було моє розчарування й огірчення, коли я побачив, що надія на відпочинок завела. Мої речі стояли на долівці, а на моїм місці лежав звязковий старшина союзної армії, примістив-шись преспокійно на моїй полиці, не зважаючи на те, що йому звертали увагу на те, що місце зайняте. З бідною якимось умістили мене в іншому вагоні, битком набитому жінками, дітьми і т. д.

На плетеній корзині з ручкою на кришці, яка давила в боки, з валізкою замість подушки під головою не спалось у ночі; але й думати також було тяжко, так багато найрізномірніших вражінь приніс минулий день і таке почуття суму й жалю охоплювало душу.

Другого дня довгенько прийшлося очікувати на умовлену розмову А. Ніковського. Коли врешті він з'явився, посідали ми на каміння біля залізниці і я почав свій інформаційний звіт перед міністром, який нотував собі дещо до книжечки. Я дуже скоро помітив, що у п. міністра періодично сильно поширюються ніздри, а підборіддя починає дрібно й часто дріжати. Не було ніякого сумніву, що міністр робить великі зусилля над собою, щоб з усієї сили не позіхнути. Я не знав, яка могла бути причина того, що п. міністрові так страшенно хотілось позіхати: чи це було від того, що я так страшенно нудно оповідав, чи взагалі закордонна політика була такою безмірно скучною справою, чи може міністр дуже неспокійно провів минулу ніч. Сяк чи так, але коли я оповідав про те, що Угорщина визнала УНР *de facto* і що до нашої місії угорський уряд ставиться як до заступництва держави, визнаної *de iure*, та коли побачив, що міністр занотував собі: „Угорщина визнає *de facto* і *de iure*“, то я не звернув уваги міністра на неточність його нотатки, бо думав, що в тих умовах нашої розмови це не має ніякого значіння. Потім А. Ніковський поінформував мене про те, який має

бути курс української політики: Уряд УНР вважав себе вірним союзником Польщі, цілковито на неї орієнтувався й уповні на неї покладався щодо підтримки на міжнародньому форумі, й допомоги при будованні самостійної української держави. Це мало би бути загальною вказівкою для закордонних представників УНР щодо напрямку їхньої діяльності. У відповідь на це я заявив своє негативне відношення до цього союзу. На тім наша бесіда і скінчилась та більше я вже не мав нагоди говорити з міністром Ніковським підчас свого побуту у Жмеринці. Не вважав він також за відповідне чи потрібне зібрати нас, які приїхали за інформаціями, усіх разом та обговорити з нами докладніше ті питання, за висвітленням яких ми й приїхали. Про що й як говорили з міністром О. Шульгин та К. Мацієвич, ніхто мене не інформував і мене про мою розмову ніхто з них не питав.

В той час, коли у Відні в помешканні тамошнього нашого посольства відбувались наради послів, у готелі, де жили два члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець, також відбувались наради цих двох членів Директорії з деякими українськими політичними діячами. Між обома членами Директорії з одного боку і послом у Відні І. Сидоренком були тоді напружені відносини, бо тоді саме, оскільки пригадую, Г. Сидоренко заявив у австрійському міністерстві, що А. Макаренко й Ф. Швець перебувають у Відні як приватні особи. Це зроблено

очевидно, з наказу „з гори“, і тому правовірні прихильники уряду УНР вважали за невідповідне відвідувати двох „опальних“ членів Директорії. Мене запросили на одну з нарад у Директорів. Підчас дебати я міг собі скласти таку уяву, що учасники наради ставляться негативно до союзу з Польщею. Особливо проти цього союзу висловлювався А. Макаренко; думку й позицію Ф. Шевця доволі трудно було зрозуміти. Перед моїм відїздом до Варшави й на Україну просив мене А. Макаренко передати особисто до рук С. Петлюри лист, в якому, оскільки мені було відомо, зазначено відношення двох членів Директорії — само собою А. Макаренка й Ф. Шевця — до поступування С. Петлюри взагалі й до союзу з Польщею зокрема. У Жмеринці я С. Петлюри не застав, бо він був тоді на фронті, звідки вернувся до Жмеринки тільки другого дня після мого приїзду десь уже у вечері. Отже я міг з ним побачитись, говорити і передати лист А. Макаренка тільки на третій день. Було це 14 червня. Потяг головного отамана С. Петлюри стояв по другім боці стації, окремо від потягів цивільних і військового міністерства. Коли пішов я до отаманського потягу, то побачив великий гарний паротяг з державними прапорами на ньому, шикарний сальоновий вагон, кілька вагонів другої класи й на кінці товарні вагони з кіньми та різними військовими речами. Коло вагону отам. Петлюри стояли вартіві, які не пустили мене до середини; визвали особи-

стого ад'ютанта головного отамана, який розпитав мене, хто я й чого хочу. Нарешті проник я таки до походного апартаменту С. Петлюри. Передав йому лист А. Макаренка, після чого стали розмавляти. С. Петлюра просив докладніше поінформувати його, як стоїть наша справа на Угорщині, що робить наша там місія, чи можна булоб числити на якусь активну допомогу збоку Угорщини в нашій боротьбі і т. д. Загально С. Петлюра був і раніше досить добре поінформований про те, що і як ми робимо на Угорщині і яке там до нас відношення. Було видно, що він за цим слідкував і цим інтересувався. Мені довелось оповідати більше про різні подробиці й відповідати на конкретні запитання. Мої інформоції й відповіді С. Петлюра слухав дуже уважно, а питання ставив річеві й більше практично-політичного значіння. Ми дійшли якраз до найбільш для мене інтересного питання: Про відносини з Польщею. Тут уже я просив його вияснити свої пляни, погляди й надії. Я сподівався, що С. Петлюра в балачці зі мною в чотири очі скаже мені, як колишньому товаришеві по партії, далеко більше, ніж він сказав би офіційно чи в приявності третьої особи. Так думати я мав тимбільше підстави, що наша попередня розмова набрала зрештою характеру цілком приязно-товариської, простої й щирої бесіди. С. Петлюра з видимою сердечністю подякував за всі інформації й висловлені мною думки та, стиснувши мою руку, побажав дальшої успішної праці. Наступила

черга С. Петлюри вияснити те, про що я його запитав. Не встиг, одначе, він вимовити й кількох слів, як прийшов адютант у синьому жупані (мабуть це був О. Доценко) та зголосив посла в Румунії К. Мацієвича. За хвилинку К. Мацієвич уже появився у дверях сальонки і, м'ярко ступаючи, з виразом прибільшеної урочистости в обличчі й очах наближався до Головного Отамана. Таксамо в перебільшено урочистих виразах він поздоровив С. Петлюру, називаючи його притому „паном президентом“. С. Петлюра з усмішкою, не то іронічною, не то жартливою, сказав, що він не є „президентом“, але я не міг помітити, щоб йому було неприємно чути й бачити таке неприховано-отверте кадження перед його особою.

Розмова про відношення до Польщі велась уже зовсім в іншому тоні. Про цей предмет С. Петлюра сказав тепер тільки те, що він міг сказати двом послам зі становища Головного Отамана й голови Директорії, в гідности якого заключив союз з марш. Пілсудським. Я особисто встиг лише зауважити, що сумніваюсь в тім, що ці оптимістичні надії справдяться. Нашою розмовою заволодів К. Мацієвич, який цілковито й без застережень одобрював політику уряду УНР і самого С. Петлюри. Притому К. Мацієвич висловився за те, що кермування всіма справами УНР мавби перебрати до своїх рук сам С. Петлюра, а двох інших членів Директорії, які перебувають у Відні, треба булоб рішуче усунути від усякої

участи в кермуванні державними справами. Їхню діяльність закордоном, на його думку, слід було припинити, як шкідливу для інтересів УНР. Для здійснення цього К. Мацієвич висунув свій (чи може й колективний) дуже простий, але радикальний проєкт, а саме: я мав би порозумітись з угорським урядом, аби він згодився на перебування А. Макаренка і Ф. Шевця в Будапешті; він, Мацієвич, брався переконати обох Директорів в тому, що їм далеко зручніше буде провадити „державні справи“ у Букарешті, ніж у Відні, і що їм через це треба із Відня переїхати до Букарешту; по дорозі я мав би обох Директорів затримати в Будапешті, а тимчасом він повідомив би, що Директорам не дали дозволу на вїзд до Румунії; таксамо й у Відні Г. Сидоренко мав би вжити заходів, щоб Директорів не пустили назад до Відня; таким чином небажані суперники були б захоплені до „мишоловки“ й зроблені нешкідливими. Я відмовився пристати до цього оригінального проєкту „унормування“ становища „Верховної Влади“, а С. Петлюра заявив, що він не може погодитись на подібні середньовічні способи усування від справ членів Директорії. На тому й покінчено з проєктом Мацієвича. Я вже одержав від С. Петлюри потрібні мені відомости й сам про все для нього цікаве оповів йому, і тому встав, щоб відійти. Ми попрощались з С. Петлюрою. Я не думав тоді, що в останній раз стискаю його руку, і що то було останнє прашання.

Те, за чим я приїхав до Жмеринки, було зроблене; треба було вертатись. В цей час большевики сильно погромили противника; польська армія, як говорили, на всьому фронті безладно відступала. Ходили чутки, що червона армія вже дійшла до Вапнярки. На стації в Жмеринці стояли потяги, навантажені французькими танками; їх відправлено в напрямі до Вапнярки, але скоро привезено назад: очевидно вже не було змоги їх вивантажити й пустити в поле проти ворога. Потяги з Жмеринки до Проскурова їздили рідко і нам довелось чекати якоїсь нагоди, щоб туди поїхати. Не маючи що робити, ходив я по околиці й приглядався. Зайшов до самого містечка Жмеринки, пішов подивитись на базар. Людей було на базарі мало; краму в лавках також надзвичайно мало; дорожнеча страшенна. Чув я якісь нові назви грошей: ходили тут „лопатки“, „фейгели“, „богданівки“ і ще якісь. Я купив собі на памятку бублик за 25 карбованців, який колись коштував 1 копійку. Побачив якимось, що з одного вагону потягу військового міністерства вийшла група селян, які спинились потім на залізничній лінії і балакали між собою. Можна було почути, що вони висловлювали своє невдоволення; говорили, що це ж, мовляв, нібито українська влада, демократична, народня, а тут повно денікінців. „Довольно ми їх уже бачили в себе отих деникинців. Думали, що як Україна, то без деникинців... а їх тут повно. Яка це народня влада?“ Потім виявилось, що то були де-

легати від повстанців. Добре, очевидно, приймали тих делегатів, коли вони вийшли з таким настроєм! А що вони перекажуть про уряд УНР тим, які їх сюди післали? Сумно.

Добули ми у польського команданта станції Жмеринка дозвіл відїхати до Проскурова потягом, який мав туди їхати. Це були 3 чи 4 товарові вагони без ніякого урядження всередині. Влізли в один з тих вагонів, посідали на своїх валізках і чекали відїзду. Тимчасом у вагоні набіралось доволі багато народу. Все це були Поляки, бо говорили вони між собою попольськи. Само собою, що балакали вони й про Українців. Цікаво було прислухатись до цих розмов, і тому ми умовились з І. Стасевим, що не будемо виявляти, хто ми такі. Він дуже добре говорив попольськи, отже, міг добре маскуватись, а я обмежувався лише короткими фразами або мовчав. Наслухались ми на свою адресу ріжних „компліментів“ від своїх випадкових товаришів подорожі. Коло дверей вагону сиділо двох польських старшин; вони весь час балакали про військові справи і зі зневагою говорили про свого „союзника“ зокрема про його командування. Головно дісталось С. Петлюрі. Підчас їхньої балачки про українську армію до вагону вліз якийсь старшого віку польський офіцер. Прислухавшись до тієї балачки, він звернувся до них з запитанням, чи вони мали нагоду близче пізнати українську армію. Виявилось, що ні один ні другий її не бачили й не знають, бо один був при якомусь штабі,

а другий при інтендантурі. Тоді старший офіцер заявив, що він добре пізнав українську армію і вважає, що це хоч і маленька, але дуже добра армія; колиб, казав він, наша була така, то не булоб того, що сталось: „Панове можуть мені вірити, я старий австрійський майор“. Молодші офіцери почали викручуватись і зрештою замовкли. За якийсь час до нашого вагону привели кількох ранених польських вояків і одного офіцера. Їх поклали на долівку посеред вагону. Видно було, що в них поранені були голови й плечі, так, як це буває при сутичці з кавалерією, яка рубала шаблями піхоту. Згодом до вагону влізло кількох вояків із сотні, якою командував ранений офіцер, між ними й сотенний писар зі шкіряною торбинкою на поясі, в якій містилась уся сотенна канцелярія. Ранений офіцер тут же в нашій приязності розпитував про свою сотню. Виявилось, що сотня цілковито розбита, а з усього сотенного майна врятовано тільки оту торбинку, яку мав на собі писар. З трудом підвівшись, офіцер розлючено лаяв своїх вояків а ці, виправдуючись, оповідали, що не тільки їхня „компанія“ була знищена, але що й цілий їхній полк і навіть дивізія були цілком розбиті й розбіглись, покинувши своє майно. У вагоні на якийсь час запанувала тиша, а потім усі гості у вагоні стали голосно обмірковувати становище на фронті. Ранений офіцер лежав уже мовчки, а вояки викладали про події на фронті з усіма подробицями. Виявилось, що

дійсно була сутичка з большевицькою кіннотою, причому це була якась дивна кіннота: на позиції вгналися якісь вершники, одягнені хто в військовий, хто в цивільний одяг чи наполовину в цивільний і військовий; деякі були навіть у жіночих сукнях; частина була обута, інші були босі; не всі мали сідла і т. д. Ця дивовижного вигляду кіннота зі скаженим галасом ненадійно наскочила в полі та почала рубати немилосердно піхоту в розсипці. Вояки називали села, в районі яких сталась та катастрофа, але я вже не пригадую собі їх назв. Загальна картина змальованої катастрофи була дуже яскрава.

Не знаю, з якої причини у Відні не виставило нам польське посольство поворотних віз; у Варшаві також тієї справи не поладнано. Отже, тепер *volens-nolens* ми знов мусіли їхати для полагодження цієї справи аж до Варшави, хоч у нас не було вже потреби там бути. По дорозі, очікуючи потягу на Варшаву, затримались ми з І. Стасевим у Львові. Відвідав я своїх давніх знайомих П. Трушів; довідався тут про багато всяких сумних подій із доби облоги Львова. Видно було, що ще й в часі моїх відвідин були зовсім свіжі спогади про ті події; при оповіданнях про деякі окремі факти мене охоплювало почуття жаху, суму й жалю. 16-го червня ми приїхали нарешті до Варшави й просили тамошню нашу місію постаратись нам про візи на виїзд із Польщі. Обіцяли це полагодити дуже скоро. Однак минув день і два,

а віз не було, навіть паспортів не вернули із польського міністерства закордонних справ. Минуло ще два дні; члени нашої місії говорили про це якимось непевно. Стало ясно, що йде якась махінація. Ми зі Стасевим догадувались, що нас взагалі не випустять із Польщі і що доведеться шукати нелегальних шляхів повороту.

Варшава була, видно, сильно занепокоєна тим, що діялось на фронті. Деякі газети отверто й доволі різко нападали на марш. Пілсудського за його акцію; висловлювались проти союзу з Україною та й взагалі проти України. Особливо розперезалась „Rzeczpospolita“, яка просто дихала злобою й палала ненавистю до Українців. Ця і ще якась друга газета уділила увагу й моїй особі: написали, що мене випровадив з Угорщини тамошній уряд за мій большевизм (а тому, мабуть, не давали мені виїздної візи), причому „Rzeczpospolita“ надрукувала на цю тему цілий фейлетон в тонах вульгарної розхристаности та з усякими брехливими вигадками. Зайшли якимось зі Стасевим обідати до ресторану й сіли коло столика недалеко від другого, за яким сиділо кілька осіб, які балакали між собою помадярьски. Вони, підозріваючи, очевидно, що ми є Чехи, почали нас сильно лаяти помадярьски. Стасів розумів їхні балачки й переповів їх мені. Це були Мадяри й „Русини“, які провадили у Варшаві акцію за відірвання Руської Країни“ від Чехословаччини. За якийсь час прийшов бувший комісар Авг. Штефан,

який, на превелике здивування наших сусідів, привітався з нами; він потім пояснив помадярьськи нашим сусідам, що ми не є Чехи, лиш Українці, і ті заспокоїлись. В коротких словах Авг. Штефан пояснив мені мету свого перебування у Варшаві і між іншим сказав, що ніколи він комуністом не був, а в склад народного комісаріату за часів радянської влади на Угорщині входив тому, щоби в порозумінні зі своїми однодумцями робити своє діло.

Цілий тиждень, проти своєї волі й бажання, ми були змушені сидіти у Варшаві. Лише 23 червня дістали нарешті свої паспорти з візами на виїзд. Тимчасом, однак, кінчився термін віз, виставлених угорським міністерством закордонних справ; І. Стасів пішов до угорського посольства у Варшаві, яке протягом п'яти хвилин полагодило цю справу. А „Rzeczpospolita“ запевняла, що угорський уряд мене випровадив. Другого дня ми виїхали з Варшави до Відня. Тут уже не було нікого, окрім Г. Сидоренка, із числа учасників тієї наради, після рішення якої я їздив до Варшави й на Україну. Переказав я про все, що бачив і про що довідався, Г. Сидоренкові та двом членам Директорії і поїхав до Будапешту. Рівно місяць довелось бути в дорозі, бо вернувся я назад тільки 26 червня.

Кілька днів по приїзді до Будапешту передумував я й оцінював те, що побачив і почув за минулий місяць. Треба було зайняти певне становище й рішитись на певне даліше своє поступовання. Обдумавши й розваживши, прий-

шов я до висновку, що з тодішнім урядом УНР мені було не по дорозі і що я мушу податись в димісію. Наслідком такого рішення написав я А. Ніковському лист*).

Пишучи цього листа до тодішнього міністра А. Ніковського я не думав бути пророком. Моїм бажанням було: обґрунтувати своє рішення не брати участі в політиці уряду УНР і не нести за неї будьякої відповідальності. Я не мав наміру отим своїм листом переконати чи то міністра Ніковського чи цілий уряд в тому, що моя позиція є правильна, а їхня помилкова. Ставити собі подібне завдання було тоді справою цілком безнадійною, бо ж я мав змогу особисто й безпосередньо переконатись в тому, що тодішній уряд і видатніші політичні особи твердо стояли на своїм становищі та що збити їх з цієї позиції було неможливим. Не пророкуючи, а лише дещо передбачаючи, я й писав у своїм листі про можливі наслідки такої політики. Нехай я тоді не все оцінив і не все передбачив, але об'єктивно треба признати, що багато з того, про що я писав у своїм листі, здійснилось, притому здійснилось у формі далеко гіршій, ніж можна було думати.

*) В листі тому пояснює автор Споминів своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсності в короткому часі сповнилися. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє крім дипломатичного хисту ще й небуденний талан автора передбачувати майбутні події, пропускаємо на жаль і то в цілості з огляду на цензуру. (Ред.)

На свій лист я не одержував довго відповіді. Десь в середині серпня викликано мене до Відня, де в той час був і міністр Ніковський. Виявилось, коли я туди приїхав 16-го серпня, що у Відні має відбутись нарада бувших послів УНР сприводу нового курсу урядової політики та завдань, які стоять перед закордонним представництвом УНР. Коло 20 серпня, дійсно, відбувались довгі наради в приявности двох міністрів УНР, закордонних справ А. Ніковського та фінансів Х. Барановського. Як видно із спільної фотографії учасників тих нарад, окрім двох згаданих міністрів в нарадах брали участь такі особи: М. Василько, Г. Сидоренко, А. Яковлів, Мод. Левитський, М. Галаган, С. Шелухин, О. Шульгин, М. Славинський, Р. Смаль-Стоцький, А. Марголін і Д. Антонович. В архівах віденського посольства УНР збереглись, мабуть, протоколи тих нарад, так що згодом можна буде точно відновити їх перебіг. Тут я тільки згадаю, що А. Ніковський виступив на нараді з рефератом про майбутню політику уряду УНР. В суті річі він говорив те, що природно впливало із уже раніше означеного її курсу. Але був у його рефераті один новий мотив, а то такий, що уряд УНР готов, мовляв, згодитись на те, щоб справа української незалежності була поставлена перед європейськими чинниками в іншій площині, ніж це було досі. На думку Ніковського чи цілого тодішнього уряду, ми моглиб заявити перед міжнародніми чинниками своє бажання, аби під

їхнім доглядом чи контролею відбулось всенародне голосування на Україні щодо її незалежного державного існування. Пригадую собі, що більшість учасників наради цілком поділяла позиції уряду УНР, як їх визначив А. Ніковський. В опозиції, зовсім ясній і виразній, до урядової політики із учасників нарад було тільки трьох: Д. Антонович, С. Шелухин і я. Особливо гостро ми всі три zareагували на заяву А. Ніковського про плєбісцит щодо незалежности України після того, як вона вже була проклямована і здеклярована на міжнародньому форумі. Кожний з нас наводив, звичайно, свої аргументи, але у висновках були ми одностгідні і рішуче спротивилися такій постановці справи нашої державної незалежности. Оскільки собі пригадую, А. Ніковський на своїй пропозиції потім не настоював і її без голосування та якогось рішення просто знято з обговорення. Після закінчення нарад я просив А. Ніковського сказати мені, чому я не одержав відповіді на своє прохання про димісію. Не памятаю, чим він пояснив це, але із ввічливости чи серіозно (цього вже не можу сказати) запропонував він мені залишитись і надалі головою Місії на Угорщині. Я відмовився та просив звільнити мене з тієї посади по змозі скоріше, що він і обіцяв зробити.

Після мого повороту із Відня до Будапешту дістав я 3 вересня лист міністра А. Ніковського з датою 26 серпня 1920 р., в якому він писав мені:

Високоповажаний Пане После!

Вдовольняючи Ваше прохання про звільнення від головування Надзвичайною Дипльоматичною Місією в Угорщині, я не можу не висловити Вам щирої подяки від імени Уряду Української Народньої Республіки за цю велику працю, яку Ви поклали в так надзвичайно важких часах на користь і добро нашої Батьківщини.

Завдяки Вашим заходам Угорський Уряд і народ ставиться вельми прихильно до української справи. Маю надію, що, звільняючись з високого офіційного посту, Ви, Пане Посол, тим не менше не покинете і на майбутнє вкладати свій великий досвід і знання для української державної ідеї.

Прохаю прийняти запевнення в найглибшій пошані,

Андрій Ніковський,
Міністр Закордонних Справ.

Цим листом тодішній міністр А. Ніковський, з яким я розійшовсь в поглядах на політику, виконав останній акт офіційної куртуазії відносно мене, притому, як видно із самого тексту листа, зробив це по джентельменськи. Щодо формальної сторони справи моєї димісії, то тут не все було в порядку, бо на посаду голови місії мене призначила Директорія УНР,

отже і звільнити мене з тієї посади малаб також вона, а не міністр закордонних справ. Але я з цього не робив історії і вповні задовольнився листом А. Ніковського про моє звільнення. По одержанні цього листа зараз же почав збиратись до відїзду з Будапешту. Само собою розуміється, що мій лист до міністра не був якоюсь таємницею, так що і члени нашої місії, і члени військово-санітарної місії вже й раніше знали про мій намір піти в димісію. Дехто із них, як мені здавалось, зовсім щиро висловлював свій жаль, що я відходжу; мені було також жаль розлучатись зі своїми співробітниками, бо ми вже звикли один до одного. Однак, я ще нібито не встиг остаточно „вмерти“, але вже знайшовся і претендент на мою „спадщину“ в особі радника військово-санітарної місії д-ра Л. Кобилянського. Старий Українець і стара вже людина, д-р К-кий уважав за можливе просити мене поклопотатись, аби його призначили на моє місце. Я звернув увагу пана д-ра на те, що рекомендація людини, яка з урядового становища уступає, не все може допомогти, а іноді й може пошкодити; радив йому звернутись особисто до А. Ніковського, бож сам д-р Кобилянський казав, що вони добре знайомі. Думав я, до того ж, що д-р Кобилянський, як і Ніковський, належить до партії с.-ф. і тому порадив пошукати собі підтримки ще й серед своїх однопартійців. Несподівано д-р К-кий заявив, що він дійсно може звернутись до своїх одно-

партійців с.-р. „Алеж, кажу йому, с.-р. в опозиції. Не знаю, чи добре це буде, що Ви с.-р.“ — „Та я, власне, не с.-р... так... колись за Центральної Ради співчував“ — відказав мені він. І так, в залежності від того, як поверталась розмова, претендент на мою „спадщину“ три рази казав, що він с.-р. і, як той Петро, три рази того зрікався. Обіцяв я йому, що перекажу у Відні А. Ніковському його бажання стати моїм „спадкоємцем“ у Будапешті.

Одначе, фактично прийшлося передати всі справи й кошти секретареві місії В. Суховецькому. На жаль, я міг передати йому небагато коштів, бо наша каса була майже порожня. Ще раніше я просив бувшого міністра фінансів Б. Мартоса вислати нашій місії гроші, попереджаючи, що ми маєм їх тільки на три місяці існування. Б. Мартос у властивому для нього стилі відповів на моє прохання: „Я вже знаю, що коли посол каже, що має грошей на два місяці, то це значить, що він має на півроку“ і грошей нам не прислав. Новий міністр фінансів також про це не подбав. Отож, я міг передати своєму секретареві всього лише коло 5 тис. мало цінних угорських корон та зовсім безцінних 10 тис. українських гривень.

Передавши всі справи, майно і кошти, 10 вересня сповістив я про це міністра А. Ніковського та повідомив про свій відїзд із Будапешту. В тому ж листі я подякував йому за прихильну оцінку моєї діяльності як голови

Дипломатичної Місії на Угорщині і разом з тим просив, щоб призначили урядову ревізію грошових справ місії за час мого кермування нею. Я не сумнівався, що в майбутньому не можна буде оминати нападів збоку політичних противників, отже хотів, щоб відібрано моїм противникам всяку можливість робити мені будь-які закиди щодо видатків. Уже пізніше, перебуваючи у Відні, одержав я від міністерства закордонних справ із Тарнова лист, з 18 жовтня 1920 р., підписаний міністром А. Ніковським та директором департаменту В. Дяконенком. У цьому листі міністерства пишеться: „Міністерство має честь запевнити Вас, що воно повсякчас готове спростувати всякі наклепи чи закиди, котрі моглиб виникнути щодо Угорської Місії за час Вашого кермування нею“. Я бачу тепер, що моя обережність в цьому відношенні не була зайвою. Боротьба між різними угрупованнями української еміграції провадиться завзята, і противні сторони не завжди спиняються перед вибором способів і засобів боротьби між собою.

11-го вересня 1920 р. прощав я Будапешт, не знаючи, чи доведеться ще колинебудь поглянути на це чудове місто. Калейдоскопічно-мінливим образом промайнули в пам'яті різні події, яких свідком чи учасником я був за час свого 19-ти місячного перебування в столиці досі мені мало знаного народу. Стиснувши руки тим Українцям, з якими доля звела мене тут і які прийшли на пристань попрощатись з нами,

поплили ми вгору по многоводному, спокійно-величавому Дунаю в напрямі Відня, а другого дня прибув я з родиною до столиці колишньої дво-єдиної монархії Габсбургів, і з цього часу починаються довгі роки мого еміграційного життя.

ВИДАННЯ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“.

Берестейський мир.	320 сторін і 16 сторін ілюстрацій	8'—зол.	
Федір Дудко: Глум. Оповідання.	Сторін 52	1'20	„
Д. Дорошенко: Мої спомини про недавнє-минуле.			
Частина I-IV.		8'40	„
Богдан Лепкий: Слота. Поезії		—90	„
От так собі. Мініатури.	Сторін 129	1'50	„
Зірка. Повоєнна повість		4'—	„
Вадим, повість з княжих часів		4'50	„
Між молотом і ковалом. Причинки до історії			
Української Армії. Стор.	79	1'50	„
Ст. Левинський: Від Везува до пісків Сагари.	стр. 84	3'25	„
Халіда Едіб: В огні. Повість з турецької визвольної			
війни. Сторін.	234	4'50	„
Василь Софронів: Грішник. Нариси.	Сторін. 104	1'50	„
Микола Голубець: Львів.	Сторін 179	3'—	„
А. Вільшенко: Життя і пригоди Цяпки - Скоропада.			
Сторін 267		4'50	„
Роман Купчинський: Заметіль. — Трильогія зі стрі-			
лецького життя.			
I. Курилася доріженька.	Сторін 208	4'—	„
II. Перед навалою.	Сторін 192	4'—	„
Федір Дудко: В Заграві. — Трильогія з визвольних			
змагань на Великій Україні.			
I. Чорторий.	Сторін 192	3'50	„
II. Квіти і кров.	Сторін 192	4'—	„
III. На згарищах		4'—	„
Ген. Всеволод Петрів: Спомини			
I. Частина.	Сторін 180	3'50	„
II. Частина.	Сторін 180	3'50	„
III. Частина.	Сторін 180	3'50	„
Юра Шкрумеляк: Чета крилатих. Сензаційна повість,			
17 арк. друку.		5'—	„
Др. Степан Шухевич, Спомини:			
Частина I., II., III., IV., V.		20'—	„
М. Брилиський: Хресний вогонь. Воєнні нариси		3'50	„
Володимир Лопушанський Перемога, — повість			
з визвольної війни. Частина I. і II. по		3'—	„
През. М. Г. Масарик: Спомини. Частина I		13'50	„
Частина II.		8'—	„

М. Галаган: 3 моїх споминів. Частина I.	4.—	"
" II.	4.—	"
" III.	4.—	"
" IV.	8.—	"
Г. Кох: Договір з Денікіном	1'80	"
М. Мельник: На чорній дорозі. Воєнні оповідання .	3'50	"
А. Чайковський: Чорні Рядки—Спомини	3.—	"
О. Степанів: На передодні Великих подій	2.—	"
Др. Шухевич: Видиш брате мій	4'50	"
А. Крезуб: Партизани I.	4.—	"
" II.	4.—	"
I. Максимчук: Кожухів — доля рештків У. Г. А. . .	2'80	"
Друкується.		
О. Кобай: Перші стежі — повість з воєнних часів		
І. Калічак: Записки четаря — спомини		
Е. Чикаленко: Дневник — 1905 — 1917.		
Члени Кооперативи „Червона Калина“ одержують		
всі власні видання за половину ціни		

МИХАЙЛО РУДНИЦЬКИЙ
Правопис і літературна мова
з замітками

Акад. Ст. Смаль Стоцького

Ціна: 2.— зол.

ОЛ. БАБІЙ
П Е Р Е Х Р Е С Т Ё

поезії

Ціна 1.50 зол.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

2 кр. 50 коп.

89.2.44.20

РЛ
(1986)
89.2.44.20
1106^а

31249

М. ГАЛАГАН

М. ГАЛАГАН С ПОМІНИ

СПОМИНИ

IV^о